

Pikler Gyula: Az éberségi erő, képződése és székhelye*

IV. FEJEZET

Alvás és semmi, ébrenlét és valami.

13. §. Még senki sem próbálta, hogy az alvásról lélektani elméletet adjon, azaz az alvásfolyamat természetét lelki tények alapján állapítsa meg; az alvás minden eddigi elmélete fiziológiai tartalmú.** Nem csoda, hisz az alvás, ahogyan közönségesen ismerik, eszméletlen állapot, úgy látszik tehát, mintha menthetetlenül kívül esnék a lélektan területén. A mai pszichiáterek legpszikologusabbjánál, kinek neve oly szoroson fűződik az álmodás vizsgálatához, Freudnál, rögtön kutatásainak kezdetén a pszichológia inkompetensnek találja magát az alvással szemben, „mert ez lényegesen fiziológiai folyamat.”*** A mai filozófusok legpszikologusabbja, Bergson, az álmodás lélektanába belevegyíti ugyan azt a kérdést, hogy mi az alvás, (*qu'est-ce que dormir?*)† azonban mégis egyedül arra a kérdésre felel, hogy mi az álmodás.

A mi fentebbi alvás-elméletünk eszméleti tényekből indult ki. Ily tények alapján állapítottuk meg, hogy alvasközben éberségi erő képződik, s más, korábbi műveinkben kimerítően előadott eszméleti tényekre támaszkodva, nevezetesen arra, hogy az emlékezés azonnal egyúttal tárgyának várása is, és hogy

* Az első közlemény a *Huszdik Század* 1912. nov.-dec. számában jelent meg.

** Claparède is azt a „puszta hipotézist” állítja fel, hogy alvasközben az „idegenergiát” mely a szellemi feszültség engedésével diszponibilissá válik, „a szervezet a szövetek megújulásának, asszimilálásának és tropizmusának szükségleteire használja. Alvasközben a szellemi feszültséget vegetatív feszültség váltja fel” (*La fonction du sommeil a Rivista di Scienza*-ban, Anno I—II. köt. No. 3.)

*** *Die Traumdeutung*. 1911. 3 old.

† *Le Rêve. Revue Scientifique 4e Série*. XV. No. 23. Június 8. 1901. 711. old.

minden eszmélet ellentétes, az ébrenlétben szervek képzését, elnyomását és átalakítását ismertük fel, és beláttuk, hogy az éberségi erő képződése azonos a szervezet produktív vagy propagatív centrumában történő erőképződéssel.

Alváselméletünk tehát bizonyos értelemben lélektaninak mondható. Mindazonáltal csupán tágabb értelemben. Mert az éberségi erő képződése már nem közvetlen eszméleti tény, hanem fiziológiai, ha eszméleti tényekből vontuk is le; és a szervek átalakulásának megállapítása fiziológiai értelmezés.

Bármint álljon is a dolog, a jelen fejezetben mindenesetre az a szándékunk, hogy ezt az alváselméletet még lélektanibb módon bizonyítsuk. Meg akarjuk mutatni, hogy eszméleti állapotaink tartalmi maguk mondják ki azt, hogy minden ébrenlét, vagy minden lelki tény valamiből készül, ami maga alvásközben képződik. Ehhez a bizonyításhoz oly eszméleti állapotokat akarunk felhasználni, melyeket alapvető jelentőségük ellenére is teljesen elhanyagol a mai lélektan, s ezért a következő fejtegetéseknek az alvás mibenlétének kérdésétől függetlenül is van fontosságuk.

14. §. Bennünket lélektani alváselmélet fölállítására az a főntebb nyert ismeretünk tesz képpé, hogy van részleges alvás, éber alvás is, t. i. akkor, mikor Ps- föltételekben hiány van. Láttuk: ha az alanyra nem hatnak teszem hanghullámok vagy nyomás, akkor *pro tanto* alszik, és ez esetben éberségi erő képződik benne, amennyiben más Ps-feltételek nem veszik a lehető legnagyobb mértékben igénybe. Ennek a részleges alvásnak azonban eszmélet felel meg. Ha nincsenek hanghullámok, csendet, ha nincs nyomás, ellentállás-hiányt (ürességet), ha nincsenek feloldott vagy illanó anyagrészecskék a megfelelő érzékszerv körében, akkor ízetlenséget és szagtalanságot érez az alany*, mindig föltéve, hogy az ellentétnek, nevezetesen a hangnak, nyomásnak, íznek, szagnak várása jelen volt. Ezeket az érzékleket már pusztán tartalmuk alapján, az objektív inger hiányára való minden tekintet nélkül, mindenki a semmi érzékleteiként foglalja

* Itt, mint az I. kötet folyamán egyáltalán, a semmi-érezéklek tárgyalásánál (így nevezem a fentebb jelzett természetű érzékleket) a fény- és hőérezékleket figyelmen kívül hagyom bizonyos közelfekvő nehézségek miatt, melyek e tekintetben ehhez a két érzékhez fűződnek. A kötet végén azonban e kérdésnek külön fejezetet szentelünk, és előadásunk éppen ott, e nehézségekre adott megoldásban, leli majd legszebb bizonyosságát.

össze, valamennyiben valami közöset érzékelünk, a semmist; míg a hangban, nyomásban, ízben, szagban, szintén közvetlenül, az objektív ingerre való tekintet nélkül, valamit, valamiséget érzünk. Látjuk tehát, hogy az alvást vagyis az éberségi erő képződését (amennyiben az érzékeket vagy az érzékleteket vesszük figyelembe) a semmi érzéklete kíséri. Minél kisebb mértékben vannak jelen Ps-feltételek, annál nagyobb mértékben közeledik az alany a teljes alváshoz, annál teljesebb mértékben érzékeli a semmit, annál csekélyebb mértékben érzékeli a valamit. A teljes alvásban minden érzéklet megszűnik. Nevezhetjük ezt az állapotot a semmi eszméletlen érzéklésének, mint ahogy valami-tartalmakra vonatkozólag is szokás eszméletlen érzékletekről beszélni, mikor a nehézség-ellensúlyozás, melynek különben egy valami-tartalom érzéklete felel meg, szervek minden átalakulása nélkül megy végbe s így eszméletlen, pl. gyakorlat folytán, mint a molnár esetében, ki már nem hallja malmának zaját. Ennek az elnevezésnek azonban semmi különös fontosságot nem tulajdonítunk. Csak arra emlékeztetünk mégis, hogy meglehetősen el van terjedve az a nézet, hogy alvás közben is van eszmélet, t. i. valami-tartalmú eszmélet, mint ébrenlét alatt. A mi tanunk alapján azonban be lehet látni, hogy ily eszmélet és alvás kizárják egymást, ily eszmélet mellett nem lehet helyreállítás, felfrissülés, erőgyűjtés, ennek lényegileg a valami-eszmélet hiánya és legfeljebb a semmi-eszmélet felel meg. Röviden megemlítjük itt — később ugyanis kimerítőbben fogunk visszatérni rá — hogy az uralkodó lélektan szerint, mely az érzékek működését az ingerektől jövő izgattatásban látja s mely az ingertől független spontán eszméleti folyamatot az érzék-szervekben nem ismer, a semmi-érzékletek teljesen magyarázhatatlanok. Éppen ezért ez a lélektan egyszerűen elhallgatja őket. Ez teljesen elhibázott dolog: a valami-érzékletek pszichológiája tökéletesen lehetetlen a semmi-érzékletek pszichológiája nélkül; teljesen lehetetlen megérteni, hogy hangot érzéklünk, ha nem értjük meg, hogy csendet érzéklünk. A semmi érzékleteket csak az éberségi erő képződésének spontán folyamata magyarázza; ez oly folyamat, melyet nem ingerek idéznek föl, mely épen az ingerek hiányát teszi fel. A mi ébrenlét-elméletünk szerint a dolog így alakul. Mikor az éberségi központban — így akarjuk nevezni azt a centrumot, melyet föltételeztünk — egy valami várásának értelmében hajlandóság lép fel arra, hogy oly ellensúlyozó, feszítő hullám képeztessek, amilyen az éberségi cen-

trumból kiindulóan már azelőttről jelen van, de ez a hajlandóság egy megfelelő s e hullámot követelő nehézség hiánya miatt nem teljeseedik, és így az éberségi erő képződésével versenyző ellensúlyozó, átalakuló tevékenység (12. §.) elmarad, s megfelelő mértékben éberségi erő képződik: akkor keletkezik a csend, az ellentálláshiány, az ízetlenség, szagtalanság érzéklete más szóval a semmi érzéklete. A semmi-érzéklet tehát elméletünk szerint abból keletkezik, hogy a már meglevő éberségi erő, nem vétetik igénybe, nem aktualizálódik s emellett éppen ez okból az éberségi centrum zavartalanul folytathatja erőképző tevékenységét is.*

15. §. Míg az alvást — legalább is amennyiben az érzékek, az érzékletek jönnek tekintetbe — a semmi érzéklete kíséri vagy — még azt is mondhatjuk — míg az alvás a semmi érzéklete, addig az ébrenlét — ismét amennyiben az érzékeket vagy érzékleteket vesszük figyelembe, — valami-érzéklettel jár együtt, vagy — mondhatjuk azt is — valami-érzéklésben áll. Valami nélkül vagy — amint a valaminek érzékeltet szintén nevezik — inger nélkül az ébrenlét, legalább is amennyiben érzékekről vagy érzékletekről van szó, nem lehetséges. A valamit intenzívnek vagy erősnek, a valami-jelleget intenzitásnak vagy erőnek is nevezzük. Minden valaminek van azonban az 1. intenzitáson kívül 2. kvalitása is, 3. helye a térben és 4. helye az időben, illetőleg mindig több ilyen helye, azaz 5. kiterjedése és 6. tartama. Ezek az eszméleti állapotok mind lényegesen hozzátartoznak az ébrenléthez, egymástól elválaszthatlanul teszik az ébrenlétnak egységes aktusát érzékingerekkel szemben: ha érzékinger felébreszt, akkor már pusztán ezen érzékingerre való feleletemben is térre és időfolyásra eszmélek, s e térnek és ez időnek bizonyos helyén érzek egy bizonyos intenzitású s egy bizonyos kvalitású valamit. Látszólag van kvalitása a

* Hozzá kell azonban ehhez tenni azt, hogy a semmi-érzéklet hordozója az a hullám, mely abból áll, hogy hajlandóságunk volt valamit érzékeltetni és azt visszavontuk az éberségi erő gyűjtése állapotába; nem pedig az éberségi erő gyűlése maga hordozója ez érzékletnek. Mert hisz a felgyűlémlő éberségi erőből képezzük a későbbi valami-érzékleteket, és ezért ha maga ama felgyűlémlés hordozná a semmi-érzékletet, nem maradhatna ez érzékletnek emléke. Elméletünk egész szellemével megegyezik különben, hogy az éberségi erő felgyűlémlése maga ne járjon eszmélettel, hanem csak az aktualizálás hajlandóságával szemben a gyűjtés állapotának létrehozása, ez a még mindig szintén aktualizálás, tevékenység.

részleges alvás semmijének is, t. i. csend-, ellentálláshiány-, (üresség-), íztelenség-, szagtalanság-, mondhatjuk „negatív”^{*} vagy semmi-kvalitása, látszólag van továbbá tér- és időbeli helye, kiterjedése és tartama is, de ez pusztán látszat; a részleges semmi ezekkel az attribútumokkal csak az egyidejű ingerek hatása folytán dicsekedhetik: mikor az alany valamit érzékel, érzi mellette az üres időt s az üres teret is, és így jut a semmi ahhoz, hogy a hiányzó és várt valamivel ellentétbe állítsák s ennél fogva látszólag téri és idői jellege és kvalitása legyen, sőt mint látni fogjuk, még „negatív” vagy semmi-intenzitása is. Hogy ez így van, hogy azok az attribútumok csak a valamihez vagy az ébrenléthez járulnak, még a következőkből is kitűnik. Míg több intenzitás, kvalitás és több téri és idői hely együttevén egy megfelelő sokaságot adnak, addig a semmi-kvalitásoknak, üres téri helyeknek és idői helyeknek sokasága éppen ellenkezőleg sokaságánál fogva az időtlen és tértelen abszolút semmi egységes állapotához, az alváshoz közeledik, és mikor ebben valamennyi kvalitás, időbeli és térbeli hely képviselve van, alvásba megy át. De közvetlen eszméletünk is mondja, hogy a semmi intenzitás és kvalitás nélkül való, időtlen és tértelen. Az ébrenlét, amennyiben érzékeletekről van szó, vagyis a valaminek érzékelete éppen kilépés az egészen semmiből annak ellentétébe a végtelen idő, végtelen tér, végtelen intenzitás és végtelen sokszerűség birodalmába és bizonyos nagyságok kiválasztása e végnélküli lehetőségek közül. A semmi és valami e különbségét nemsokára még tisztábban fogjuk látni.

16. §. Bár jelen tárgyunk, az alvás elméletének közvetlen eszméleti tényekre való alapítása, föltétlenül nem kívánja, mégis meg akarom mutatni, hogyan felel meg az ébrenlét valamennyi említett eleme vagy jellemvonása az éberségről a II. Fejezetben adott elméletünknek, és hogy mit jelentenek ez elmélet szerint.

Valamely inger, legyen az hanghullám, nyomás, oldott vagy illanó anyag, megzavarja az illető érzékszervet, és ez a behatás az éberségi centrumhoz jut, amennyiben t. i. e zavar azokat a feszítő, szervező, alakító hullámokat háborgatja, melyeknek segítségével a centrum az érzékeket éppen abban az állapotban tartja, melyre őket természete szerint megalkotta. Innen

^{*} Az idézőjelek azt akarják mondani, hogy — amint nemsokára látni fogjuk — az az igazában pozitív, amit általában negatívnak tartanak, a pozitívnak vett pedig negatív.

a centrum számára az a feladat származik, hogy az illető érzékszervet ama megzavarással szemben eredeti állapotában tartsa meg. Az éberségi centrum úgy teljesíti ezt a feladatot, hogy egy pontosan megfelelő ellensúlyozó, kiegészítő hullámot küld oda.

Amennyiben már most az éberségi centrum a maga erejét zavarnak veti ellene, s vele e zavar ellensúlyozására tör, a valami érzete van jelen. Amennyiben pedig az inger intenzitásához képest több vagy kevesebb erőt röpit ki az időegységben, s ezt a erőmennyiséget különböző lehetséges mennyiségek közül választja, kezdve a legcsekélyebbtől, vagyis az alvástól, a zérustól, egészen határ nélkül a legmagasabbig, melyek mindenikére határt nem ismerve kész, mert hisz alkalmazkodva feladja magát, keletkezik az egy bizonyos intenzitás érzéklete végtelen sok lehetőknek tudott fokozat között; vagyis úgy az intenzitás általános fogalma, mint egy bizonyos intenzitás érzéklete. Az utóbbi nyilvánvalóan nem lehetséges az előbbi nélkül, mint ahogy amaz sem állhatna elő sohasem a maga határtalanságának és folytonosságának tartalmával, ha már nem volna ott az első valamire-eszmélésben.

Míthogy az éberségi centrum erejét belülről kifelé röpíti, előáll annak érzéklete, hogy a valami nem belül, hanem kívül van. A nyomáson s az ízlés-szervnek oldattal való előntésén kívül minden más inger hullámozó. Mikor ezek az ingerek egy-egy lengésmaximum után visszahúzódnak, valószínűleg azt a törekvést keltik fel az éberségi centrumban, hogy őket a test felületén, ahol most már semmit érzékel, túl is üldözze és valószínűleg ez a törekvés vagy kifelé feszülés legelső csírája a test felületén túl levő térről és az arról való érzékletnek, hogy az illető valamik e térből jönnek, és ez az érzéklet a siktér (mindjárt megbeszélendő) érzékleteihez járulva a harmadik dimenzió érzékletévé válik.

A sík-térnek érzéklete, illetve valami sík-térbeli kiterjedésének épp úgy mint helyének érzéklete akkor áll elő, mikor az éberségi centrum a testfelület valamely pontja felé irányított erő kifejtést vagy erőhullámot oldalt vezet tovább, még pedig vagy változatlanul, mivel az inger kiterjedt, vagy úgy, hogy közben visszavonja a hullámot és éberségi erő képzését enged meg magának, mikor t. i. két inger közt üres tér van, vagy végül úgy, hogy a hullámot módosítja, t. i. mikor kvalitatíve különböző ingerek hatnak egymás mellett.

De a tér érzéklete még más módon is áll elő. Az éberségi centrum ugyanis nemcsak olyan erőhullámokat küld, melyek ingereket egyensúlyoznak s ezzel az organizációt fentartják, de módosítja is az organizáló, alakító s a testet fenntartó hullámokat, s ezzel mozgatja a testet. Ezeket az elmozdításokat eszmélés kíséri arra, hogy az illető testrész vagy az egész test a térnek más helyére kerül. Az erőcentrum ezt az elmozdítást is alkalmazza az ingerek ellensúlyozásában, mikor pl. valamely ingernek az érzékszerv egy bizonyos helyén (pl. a regehártya sárga foltján) történő ellensúlyozása különösen könnyű; ez a hely ilyenkor az inger felé fordul.

A mozgásokat megelőző, már a mozogni akarásból eredő tér-érzékletek e tana azonban szigorúan megkülönböztetendő attól az ismeretes és ma majdnem általánosan és pedig joggal feladott tanítástól, mely szerint a téreszmélet a végzett mozgások szállította érzékletekből állna elő. És arra is kell még rámutatnunk, hogy a fentebbiekkel a mozdulatlan szemnek tér-szemléletét s a „figyelemnek” a szem-mozgásokat megelőző „vándorlásából” eredő tér-szemléletet lényegesen ugyanegy centrifugális folyamatnak jellemeztük.

Mellesleg mondva: csak e tan mellett tartható fenn az a Joh. Müllertől származó, ma Hering által képviselt és nagyon valószínűleg helyes nézet, hogy a két szem megfelelő pontjaival való egységes látás onnan van, mert a két szem anatómiailag egy szerv. Mert amellett a ma uralkodó tan mellett, hogy az érzékletek az ingerektől befelé haladó izgalmakat kísérik, a két szem anatómiai egységének abban kellene állania, hogy a két szem izgalma az agyvelő egy pontjában összevegyül; ámde ha a két regehártya megfelelő pontjainak különböző tárgyakat juttatunk, tudvalevőleg a két kép nem vegegyül össze, hanem hol az egyiket, hol a másikat látjuk. Evvel a ténnyel azonban összhangban van az a tan, mely szerint a két szem anatómiai egységének az a funkciója, hogy egy aktussal egyetlen ellensúlyozást röpitünk mindkét regehártya megfelelő pontjaihoz.

Az időfolyás érzéklete úgy támad, hogy az éberségi központ az ellensúlyozandó nehézségek vagy zavarok folytonos változásával mindig új ellensúlyozó hullámot küld és valahová tartalékba szorítja a nehézségek elleni harc teréről a régebbi hullámokat. Minden új hullámmal messzibbre és messzibbre e tértől, és ha újra alkalmaztatnak, messzibbről és messzibbről és közelebbi, újabb hullámokon át kell visszahullámzaniok: és így

keletkezik a múltnak tudata.* A (még semmit jelentő) jövő tudatát pedig az éberségi erő képződése és a képződöttnek, ha bizonyos mennyiséget elért, (az unalomban) felhasználódásra, a nehézségek elleni harc teréhez törekvése szolgáltatja. A kvalitás érzete a következő módon áll elő. Az éberségi centrum az ellensúlyozó hullámképzés bizonyos módjait találja fel, amelyek neki kényelmesek és különböző nehézségekkel szemben különbözők. Ha ezt a különböző modalitásokra (hangra, szagra stb.) nézve külön ki akarnók fejteni, az nagyon messze vezetne bennünket; amit erről s ezzel az érzékek keletkezéséről mondani akarunk, arra csak későbbben fog kerülni a sor. De megvilágíthatjuk e helyen is a dolgot egy modalitáson belül. Rezgő ingerek, pl. hanghullámok esetében az éberségi centrumnak az a könnyebbség áll rendelkezésére, hogy a valamely lengésmaximummal szemben képezett hullámot, mely a következő idő-differenciálban már tartalékba szorul, a következő lengés-maximumnál újra felhasználhatja. (Emellett azonban a nehézség valamely változása következtében mégis szükséges volt új hullámot is képezni, mert csak azért, csak ezáltal történt meg az előbbi hullám visszaszorítása.) Az újrahhasználásnak e hulláma vagy mozgása azonban újból megkönnyít egy ilyen újrahhasználást a következő újabb hullámra nézve, különösen ha a lengés-maximumok egyenlő időközökben követik egymást s a képezett elsődleges hullámok tehát egyenlő visszaszorítás-fokról, egyenlő távolságból hoztának vissza, vagyis az újrahhasználás hullámai mind egyenlők. Az éberségi centrumnak ezen úgyszólván szabad ötletei, a rendelkezésére álló eszközök e kihasználása révén tehát további különbség támad az éberségi centrum képezte ellensúlyozó hullámok között, ama különbségek mellett, melyek az intenzitás és a téri és idői attribútumok érzékleteinek felelnek meg. Mikor már most az éberségi centrumnak egyidejű vagy korábban képezett hullámokat amaz előbbi karakterükben át kell alakítania, hogy más kvalitású nehézségeket egyensúlyozzon, akkor különböző kvalitások érzéklete áll elő; még pedig ez az érzéklet: ez a jelenlevő valami ugyan valami, mind az eddigiek mind, de hang (és nem nyomás, szag vagy íz) és hozzá zenei hang (nem zörej), a d hang (s nem más magasságú hang). Ez a fokozatos specifikálás azért áll elő, mert különböző hullámokat az éberségi

* „Kronogén” lokalizációt föltesz Semon is, *Die mnemischen Empfindungen*. S. 282., továbbá az ő nyomán a neves anatómus Monakow, *Über Lokalisation der Hirnfunktionen*, S. 27.

centrumnak különböző mértékben kell módosítania. Bizonyos hullámok azonban változatlanul maradnak s innen az egyenlőség érzékletei. Az újra felhasználás e lehetősége s az átalakítás szükségessége befoly az intenzitásra is; a hasonló vagyis az ismert emiatt kisebb, az idegen vagyis a ritka nagyobb intenzitású; befoly ezenkívül időnk múlásának sebességére is.

A mondottakból, remélem, megérthető, hogy minden valaminek megvan a felsorolt hat attribútuma, illetőleg hogy az érzékingerekkel szemben való ébrenlét a felsorolt hat elemet magában foglalja. Hat tekintetben vagy dimenzióban változhatik az éberségi centrum kiegészítő vagy átalakító szerveképzése; hat tekintetben vagy dimenzióban választja határtalan lehetőségek közül egy bizonyos organizálás keresztülvitelét a többiek elnyomásával; minden egyes tekintetnek vagy dimenzióknak megfelel egy általános fogalom: intenzitás, kvalitás, kiterjedés, téri hely, tartam, idői hely, s az érzéklett attribútum megfelel a ténylegesen keresztülvitt szerveképzésnek. Az ellensúlyozó tevékenység minden változásának külön eszméleti állapot felel meg, mert, amint mondottuk, az eszmélet az organizáció átalakításának kifejezése.

A valami-érzékletek attribútumai, vagyis az érzékingerekkel szemben való ébrenlét elemei tehát azon a tényen alapulnak, hogy a valami-érzékletekben vagy ébrenlétben egyetlen erőcentrum működik magát hatféleképpen változtatva; ha ellenben a mai pszichológiával a valami-érzékletet úgy gondoljuk keletkezőnek, hogy valamely inger egy érzőideget s ezen át az agyvelőt izgatja bennünk, energiát vált ki: akkor úgy a hat általános dimenzióra való eszmélésünk, mint az érzékletnek hat külön attribútuma érthetetlen, amint ezt általában el is ismerik.

Érdeemes azonban a fenti értelmezést még egy más szempontból is szembeállítani a közhasználatban levő pszichológiával. Azoknak a tevékenységeknek, melyeknek a nevezett hat attribútum a megfelelője, van egy közös vonásuk: mindnyájan egyszerű ellensúlyozások, ellentállások a külső körülményekkel szemben. Ha kívülről az időben inger ingert követ, akkor velük szemben az éberségi központ hullámot hullámra fejleszt; ha az inger kívülről jön, akkor az éberségi centrum belülről kifelé nekidülled; ha a különböző ingerek az érzékfelületek különböző helyeire esnek, akkor az éberségi centrum szétsugározza erejét; aszerint hogy az inger erős-e vagy gyenge, az

időegységben több vagy kevesebb erőt vet ellene; s az inger különböző periódusai szerint küldi előbb vagy később újra ellene már meglevő hullámait. A mindennapi tapasztalásból tudjuk, hogy az élő lénynek az a törekvése, hogy a külső nehézségeken győzedelmeskedjék; most látjuk, hogy legalább is az érzékletek terén ez nem kerülő utakon vagy kedvező véletlenek segélyével, vagy lassú fejlődés révén, hanem a legegyszerűbb módon történik: az élő egyszerűen nekifeszül a nehézségnek. Az élet princípiuma itt meztelenül, a legközvetlenebb módon mutatkozik. Elárulja a természet holt erőitől való különbözését, sajátos mivoltát.

Pszichológiájának szép zárószavában, melyet csak mélyen becsületes kutató szellem írhatott, ezeket mondja Witasek*:

„Ha már szét kellett szednünk a lelki életet elemekre és atomokra, legalább szerettük volna, hogy a szétszedés után az élő egész ismét összefűződjék s mint részleteiben és belső összefüggésében most már megértett épület újból felemelkedjék. Ehhez azonban mindenekelőtt arra lett volna szükség, hogy őselemnek, valami pszihikus ős-sejtnek kérdését oldjuk meg, s megmutassuk, hogyan fejlődhetett ki belőle a mai emberi lelki élet sokszerű tarkasága. Vajjon az egyszerű érzéklet ez az eredeti, első pszihikus valami? Vagy az egyszerű öröm- és fájdalomban kell-e keresnünk, s minden, ami intellektuális, a nemzedékek során az érzelemből fejlődött volna-e? Vagy tán egy differenciálatlan pszihikus valamit kell a kezdőpontra tennünk, mely sem egyik, sem másik? Jönne aztán az egész lelki életet átölelő, legáltalánosabb törvények kérdése, azoké a törvényeké, melyek a lelki életet mint a történésnek sajátos típusát állítják elénk s azt minden részében egyetlen egységes egészszé foglalják össze. Nem apró speciális törvényecskéket kívánunk, mint aminők pl. a szótagosorok ismétlődés-számának törvényei; a lelki történés őstörvényét keressük, mely mindenütt egy és ugyanaz, mely minden lelkin uralkodik mint a gravitáció a napokon és a molekulákon, ezt akarjuk felismerni. És mert az élet általában szakadatlan folyás, történés, nem megmaradás, mindenekelőtt a fejlődés-folyamatok érdekelték volna s nem azok az elszigetelt merev alapképletek, melyekről itt majdnem kizárólagosan beszéltünk.”

A fentebbiek, merem hinni, a lelki életnek ily általános törvényét, a lelki történésnek ily sajátos típusát tüntetik fel.

* *Grundlinien der Psychologie.* 368. old.

Ehhez még egy további dolog is fűződik. A mai pszichológia a legnagyobb optimizmus mellett is csak azzal hízeleg magának, hogy az intenzitásnak és némely esetben a kvalitásnak ismeri a fiziológiai megfelelőjét; a térre vonatkozólag a tudomány állását általában nagyon bizonytalanak, az időre vonatkozólag egyenesen vigasztalannak érzik. Az időre vonatkozólag egyáltalán nincs oly elmélet, melyet komolyan lehetne venni. A térre vonatkozólag minden mai elméletet elégtelennek érez mindenki. A szenzualisztikus, amely szerint a kívülről jövő ingerlő folyamatok adnák térszemléletünk alapjait, nyilvánvalóan nem felel meg a tér folytonosságáról s egységéről való szemléletünknek, nem is lehet egységbe szedni a figyelem vándorlásának lokalizáló funkcióival; a mozgásérzékek elmélete ellentmondásban van a tényekkel. A még mesterkéltőbb elméletek még kevésbé kielégítőek; érezzük, hogy általános kiindulópontjai értelmében a pszichológiának a tér- és időszemléletet az objektív térre s az objektív időre kell visszavezetnie, mint ahogy az érzékeket objektív, reális ingerek hatására vezeti vissza s így megint visszakerülünk a szenzualizmushoz. Ha azonban az egységes, objektív, üres teret s az objektív időt ingernek állítjuk be, mint ezt pl. Witasek teszi, az egészen groteszk módon hat, mert végre is a tér és az idő nem erők és így hatásokat nem gyakorolhatnak.

Könnyűvé és harmonikussá válik ellenben a dolog, ha elismerjük, hogy az érzéklésekben egyáltalán nem külső erők működnek, a kvalitásban sem, sőt az intenzitásban sem, hanem hogy bennük az alany működik külső erők ellen. Akkor megértjük, hogy ez az ellenhatás képleteket teremthet, melyek ugyan a külsőhöz való pontos alkalmazkodások, de emellett még többek s ez a több épen az alany mivoltának felel meg, az ő működésének szükségszerű módja, anélkül hogy kívül annak valami pontosan megfelelné. Megértjük, hogy a térnek, az időnek és a kvalitás-rendszernek egységében, az intenzitások folytonosságában az alany egysége mutatkozik, az ő választása, változása, folytonos tevékenysége.

Ily egyszerűen érthetőnek mutatkoznak tehát a valami-érzetek attribútumai, ily egyszerűnek látszik ennek a mai pszichológiában megoldhatlanként jelentkező kérdésnek megoldása, ha a valami-érzeteket nem kívülről, hanem egységes alany nehézségeket egyensúlyozó tevékenységéből származtatjuk. Erre a könnyűségre azonban nem a végett mutatunk rá, hogy az már

bizonyítékszámba menjen; fenti előadásunk helyességét a maga helyén pontosan be akarjuk bizonyítani. Itt csak azért vetettük fel ezt a kérdést, mert a rá adott válasz mostani tulajdonképpeni tárgyunkat érinti s erre vonatkozó nézetünket megerősíti, bár e nézetet ama választól egészen függetlenül fogjuk megalapítani. Jelen tárgyunk ugyanis, mint az olvasó még emlékezni fog, alváselméletünknek az eszmélet közvetlen kijelentéseire való alapítása; most tehát egy tiszta eszméletelemzésnek kell következnie, és ehhez akarunk most hozzáfogni.

17. §. A valami hat felsorolt attribútumának vagy az érzékörgerekkel szemben való ébrenlét hat elemének mindenike egy oly további alkotórészt foglal magában, melyet eddig még nem neveztünk meg. Fussunk végig a hat attribútumon, hogy e közös részt mindnyájukban megtaláljuk.

Kezdjük az intenzitáson. Ha hangot hallok, akkor az a világos érzékletem van, hogy az a csend rovására áll elő, csendet emészt, szüntet. Ha különböző erejű hangokat hallok, akkor az a világos érzékletem van, hogy az erősebb hang több csendet semmisít meg, mint a gyöngébb, hogy úgyszólván mélyebben hatol a csend belsejébe, többet emészt föl a csend velejéből. (Az ember kénytelen ilyen képes kifejezéshez folyamodni, mert a szóbanforgó tény a mindennapi életben nem szokás emlegetni s így a nyelvnek nincs rá kifejezése.) Fogalmat alkothatok magamnak mindjobban erősödő hangok végtelen soráról, de mögéje gondolom hasonlóan növekedő csendpusztítások végtelen sorát. Ugyanaz a nagyság kétszer van jelen, egyszer a költségben, egyszer a költséggel egyező nyereségben. Az érzéklet e kettőssége a következőkben is mutatkozik: Nemcsak oly értelemben vehetem észre két hang különböző erejét, hogy az egyik erősebb, hangosabb, hanem oly értelemben is, hogy a másik gyöngébb, halkabb, csendesebb. A lehetséges felfogás e kettőssége talán önként érthető ténynek látszik, de nem az, mert a második felfogás egészen érthetetlen addig, míg az éppen most előadott tény, a csendnek a hang által történő felemésztését el nem ismerjük, tehát nem érthető a közhasználatban levő pszichológia szerint sem. Mert ha a tényekből csak annyit látunk, hogy minden hangnak ereje, intenzitása, hangossága van, akkor legfeljebb csak annyit lehet megérteni, hogy az egyiknek ebből az erőből, hangosságából több van, mint a másinak, semmi esetre sem azonban azt, hogy a másik az

egyikhez képest gyengeséget, csendességet mutat. Hogyan jut az érzékletbe, amely eo ipso intenzív, erős, a gyöngeség? Hiszen az uralkodó pszichológia nem is ismeri a csendet, a gyengeséget, a semmit, a „negatív” érzékletet (épp úgy mint a hogy nem ismeri az éberségi erő képződésének tényét sem). A nehézség, melyről beszélünk, e mulasztásnak csak szövevényesebb megnyilatkozása. Annak észrevétele, hogy egyik hang gyengébb, halkabb, csendesebb mint egy másik, csak úgy magyarázható, hogy mikor az elsőt a másinak értelmében próbálom felfogni, csendet takarítok meg. Azaz elméletünk szerint: mikor az éberségi centrum egy erősebb hang-ingerrel szemben képezett hullámot egy gyengébb ellen folytat, akkor legyengíti, levon belőle, s ennek megfelelőleg éberségi ereje marad, és ugyanakkor képezhet is éberségi erőt, és ennek felel meg az az eszmélés, melynek tartalma, hogy több semmi (több csend) van jelen, mint a mennyit vártunk.

A hang-érezéletekről elmondottak nyilvánvalóan érvényesek az ellentállás-, szag- és íz-érezéletekre nézve is; ezen érezéletekkel is együttjár annak érezélete, hogy ezek az ellentálláshiány, szagtalanság, íztelenség rovására, azaz a semmi rovására állnak elő. Minthogy azonban a semmi érezélete az alvást kíséri, tehát érezéleteink legközvetlenebb tartalmukban mondják ki, hogy az ébrenlét egy szubstanciába kerül, melyet alvásközben halmozunk fel.

Talán azt fogja hinni valaki, hogy mindez pusztán dialektikus szemfényvesztés és csak azon alapul, hogy a csend és a hang egymásnak ellentétei. Épp így be lehetne, gondolja talán, bizonyítani, hogy a csend a hang rovására áll elő, mikor a hang megszűnik. Ám ez tévedés. A csendnek, a semminek nincsenek is meg azok a fokozatai, hogy a mondottakat megfordítani lehetne, mondván, hogy nagyobb és nagyobb csend vagy semmi érzékletét úgy hozzuk létre, hogy mélyebben és mélyebben pusztítjuk a hangot, a valamit. A csöndnek, a semminek csak akkor mutatkozik nagysága, mélysége, mikor őt pusztítjuk, különben nem, minek okára még visszatérünk. Hiszen akármilyen erős hangot szüntetünk meg, mindig ugyanegy csend, ugyanaz a csend áll elő; ez a csend tehát nem a hang költéségére áll elő, s ez az a csönd, amely különben is jelen lenne. Ha a valamiből a semmit megint olyan mértékben lehetne előállítani, amily mértékben a valami megszüntette, ha nem kellene semmit gyűjteni, akkor nem lenne szükséges a pihenés. A valami

érzéketének a semmi érzéklete rovására való terem-
tődése megfordíthatlan valóságos pszihofiziológiai tör-
ténés. A mondottak tekintetében nem szabad, hogy megte-
veszsen bennünket az a tény, hogy aszerint, amint valamely
hangot kisebb vagy nagyobb fokban letompítok, kisebb vagy
nagyobb csöndet kapok. Ez csak azt jelenti, hogy több vagy
kevesebb van pusztítás alatt az eredeti csöndből, de annál a
mindig egyforma eredeti csöndnél több csöndre sohasem juthatok.
Hogy a talált összefüggés mennyire valóságos dolgot fejez
ki, az legjobban abból tűnik ki, hogy nem is lehetne érzék-
letünk különböző intenzitásokról, ha azok nem állanának a
mondott vonatkozásban a semmi különböző nagyságával, ha
nem tudnók azokat a semmi különböző mély fogyasztásainak,
ha nem ismernők a végtelennel egykiterjedésű semmit, amely
mindinkább fogy, mennél jobban előrehaladunk a végtelen felé.
Mert különben nem értelmezhetnők az intenzitásokat, nem volna,
mitől megkülönböztetnünk őket, mivel szembehelyeznünk. Talán
azt hiszi valaki, értelmezhetnők őket, ha egymással szembehelyeznők
őket abban az értelemben, hogy egyik nagyobb a másiknál.
Ámde mindegyik részben össze is esik a többivel, ennyiben
tehát így nem lel értelmet, és így mindegyikre nézve előáll az a
követelmény, hogy közvetlen értelme legyen a semmivel szemben;
nagyság szerint különböző értelmük pedig csak úgy lehet, hogy
más- és másképp állanak a semmivel vonatkozásban Mindez áll,
mint mindjárt látni fogjuk, a valami többi attribútumaira nézve
is, az összes mennyiségekre. Mennyiség felfogása, megoldás és
számolás csakis a végtelenséggel koextenzív semmiről való
tudomásunk alapján lehet, amely semmiből minden nagyság-
növekvés többet vesz el. Végső sorban annak alapján, hogy
ébredésünk csak alvásunk folytán lehetséges; ha csillagrend-
szereket fog is át számításunk, mindig csak azt mondja, hogy
az alvás alatt gyűjtöttek kisebb vagy nagyobb pusztulása és
pótlásának szüksége forog fenn. Világos, hogy egy önkonzerv-
álás szükségén felül álló lénynek minden nagyság közönyös
lenne; de egy ily lénynek nagyságról nem is lehetne tudomása.
A matematika lélektana és ismerettana, igaz, mindmáig nem
vette észre, hogy egy ily semmi fogalma megvan bennünk, de
ép azért még nem is jutott el semeddig; mindmáig még
azt sem tudja megmondani, mi az összeadás. Erről majd még
bőven fogunk szólni.

Hogy az előadott tényállás a figyelmet annyira kikerül-

hette, annak okát abban kell keresni, hogy a semmi, mikor ő van meg, igazán minden nagyságtól és hatalom nélküli. De a semmi e vulgáris, felületes, holt megjelenésén felül kell emelkedni. A semminek ezt a megjelenését egészen jól összhangzásba lehet hozni a fenti ténnyel. A semmi, mikor ő van, azért van minden nagyság és hatalom híján, mert minden aktualitástól, minden elköltetéstől mentes tiszta potencia; nagysága és hatalma éppen csak akkor mutatkozik, mikor aktualizálódik és mindig pontosan azt a nagyságát, azt a hatalmát mutatja, mely valamibe megy át. A semmi a mi potenciánk; és a semminek az a veleje, amelyet az intenzitás elfogyaszt, a mi velőnk.

18. §. Ugyanez áll a kvalitásról is.

Minden további kvalitás, melyet mások mellett egyidejűleg érzékelünk, kioltja az egyhangúságot, egyformaságot, nyugalmat épp úgy mint a hang a csendet. Minél több egyidejű kvalitást érzünk, annál inkább felemésződik az egyhangúság, az egyformaság a legbensőbb velőig. El tudunk gondolni végtelen sok egyidejű kvalitást, de ilyenkor az egyhangúságot, az egyformaságot, a nyugalmat végtelen mélységig kiirtva gondoljuk; ugyanaz a nagyság kétszer van jelen, egyszer a költségben, egyszer a költségen szerzett nyereségben. Bár az egyhangúságnak, egyformaságnak, nyugalomnak abszolút, határolt értelme van, mikor ő van, mégis nagyságot mutat, mikor elfogyasztatik. Ha azonban a kvalitások sokasága megszűnik, akkor az egyhangúságnak, egyformaságnak, nyugalomnak elfogyasztott nagyságát nem kapjuk vissza; ezt hosszadalmas egyhangúság, unalom, alvás révén kell összegyűjtenünk; a sokféleség után össze kell szednünk magunkat.

Sokféleség hiánya, egyhangúság, egyformaság valamely időpontban éppúgy ébresztő Ps-föltételek hiányát jelenti, mint hanghullámok, nyomás stb. hiánya: elaltat, untat, s az éberségi erő képződése kíséri. Az az érzékletünk, hogy a kvalitás egyhangúságot szüntet, tehát szintén kimondja, hogy az ébrenlét oly szubstanciából tartódik fenn, mely alvás közben képződik. Ehhez még hozzá lehet tenni azt is, hogy egyhangúság, egyformaság közvetlen eszméletünk szerint is épp úgy semmi, mint a csend, az üresség, íztelenség és szagtalanság, csakhogy ezek, hogy úgy mondjuk, elsőrendű semmik, amaz pedig másodrendű. Ébrenlét-elméletünk szerint ennek az felel hogy az egyik esetben azért nincs szükség a feszítő,

alakító, ellensúlyozó hullámok képzésére, mert nincs nehézség, nincs inger, a másik esetben pedig azért, mert a nehézség, az inger már ellensúlyozva van. Végül rámutathatunk még a következőre. Még az egyhangúságot, az egyformaságot is csak azért érezzük, mert más kvalitásokat is ismerünk; ha csak egyetlen kvalitás ingerei hatottak volna ránk, akkor velük szemben csak egy kvalitástalan valamit éreznénk, mert az éberségi centrumnak kvalitásnak megfelelőleg semmi átalakítást nem kellene végeznie.

A mondottak különben nem csupán az egyidejű, hanem az egymásutáni sokszerűségre is állanak, bármennyire legyen is az időbelileg szétválasztva; egész életünk sokszerűsége közvetlen érzéklésünk szerint annak egyhangúságát, nyugalmát emésztí föl. Éberségi elméletünk szerint ennek az felel meg, hogy minden sokféleség az összes korábbi, más ingerek ellen képezett hullámok átalakításával jár. Mégis nagy különbséget tesz azonban az, hogyan oszlik el az időben ez a sokféleség, mert eszerint különböző mértékben vannak visszaszorítva az ugyanolyan vagy más ingerek ellen képezett hullámok.

19. §. Az utolsó két §-ban elmondott tényeknél kevésbbé idegen lesz bizonyára az hogy valaminek a kiterjedése és tartama a térnek és az időnek megfelelő ürességét szünteti meg. Világosan érezzük ezt, mikor hegyek tornyosulnak előttünk vagy hosszú füttyöt hallunk. Világosan van meg az az eszméletünk is, hogy először az üres térnek s az üres időnek kell ott lennie és csak akkor lehet a térben s az időben valami.

A valami-érzésnek ezen két attribútumára nézve, illetve az érzékingerekkel szemben való ébrenlétünk e két elemére vonatkozólag az a tény, hogy a valaminek a semmiből való előállítása nem fordítható meg, nem oly szembeszökő, mint az intenzitás és a kvalitás esetében; mert ha a térben és az időben valami megszűnik, rendszeren előttünk terem egy ugyanakkora térbeli vagy időbeli üresség. De csak rendszeren. Mert ha már egy bizonyos mennyiségű valamit megéltünk, úgy értem: ha egy bizonyos ideje már ébren vagyunk, akkor elalszunk, többé nem bontjuk ki magunk körül a teret és nem mulatjuk az időt, azaz nem megyünk egy bizonyos mennyiségű semmivel a nehézségek elébe, hogy azzal őket ellensúlyozzuk. Ám adott intenzitások és kvalitások után az illető időpontban még nem volnánk álmosak, ha ezek az intenzitások és kvalitások kevésbé

kiterjedtek és kevésbé tartósak lettek volna, azaz ha több üres időt és teret éltünk volna, többet unatkoztunk volna. Így tehát nem lehet kétség afelől, hogy a valaminek megszűnése után a térben s az időben mindig mutatkozó üresség nem mindig ugyanaz, hanem mindig újabb semmi, melynek összességét egy megfelelően hosszú álom szolgáltatja.

20. §. Hogy a pillanatnyilag érzékeknél távolabbi térpontok érzéklése eszméletünk szerint nyugalmunkba, figyelmünkbe, figyelmünk vándorlásába kerül még akkor is, ha üres helyekről van szó, és hogy az idő folyása szintén nyugalmukba kerül még akkor is, ha erre a hosszabb időre ugyanaz a valami oszlik szét, amely máskor rövidebb ideig tart, erre elég futólag utalunk.

21 §. Így minden éberségi élményünk (legalább is az érzékletek, de a mondottak nyilvánvalóan minden éberségi élményre kiterjeszthetők) a maga közvetlen tartalmával mondja ki, hogy az ébrenlét egy szubsztancia rovására megy, mely alvás-közben (az éber pihenést is ideértve) halmozódik föl. Így erősíti meg mindennapi, és hozzá még fel sem tűnő eszméletünk az alvásnak általunk fölállított elméletét.

De munkánknak ez az első szorosabb értelemben lélektani része mindjárt azt is mutatja, hogy eszméletünk a maga legalapvetőbb elemeiben meg nem érthető, ha az éberségi erő elhasználása, elköltése mellett az éberségi erő képződésének folyamatát is nem vesszük tekintetbe. Ez a folyamat alapvető fontosságú eszméletünknek nemcsak létre, hanem tartalmaira nézve is.

Remélem, hogy ez a tény elismerésre fog találni; remélem, elismerésre fog találni az a tan, hogy a valami és a semmi eszméleti tartalmai alapvetők, mert hisz eddig csak azért hallgatták el őket, mert nem tudták megérteni. Ha azonban a fenti fejtegetések ellenére sem ütött volna annak az órája, hogy a pszichologia mai vigasztalan állapotából jobb útra térjen, erre az esetre röviden összefoglalom, miért alapvetők azok az eszméleti állapotok s az alvás és az ébrenlét tekintetbe vétele, ismételve különben azt, amit már előbbi munkáimban is mondtam.

A valami-érzékletet, bár látszólag eszméletünknek annyira egyszerű eleme, nem lehet megérteni másképpen mint a semmi-érzékletből való származásával, melyet elnyom és helyettesít.

Látszólag ugyan lehet; hisz a mai tan szerint az érzetekletek kívülről csöpögnek bele az alanyba; de ezek a kívülről származtatott érzetek nem is igazi érzetek, hiányzik belőlük a gondolkodási elem, mely a valóságban minden érzékletben benne van, a gondolkodási elem, mely azt mondja, lehetne semmi, de itt van az új, a valami. Azt sem lehet megérteni — s erre nézve legalább ma be is vallják — hogyan lesz ezekből a holt érzékletekből további gondolkodás, sőt a gondolkodás mibenlétét sem lehet ez érzetek alapján megérteni; mert a gondolkodás nem „főképzettől vezetett képzettársulásban” áll, hanem lehetőségek közötti döntésben, s minden lehetőség a semmi lehetőségére vezet vissza. De ép oly kevésbé érthető a cselekvés vagy akarás, mert e döntés is végeredményben a semmire mutat.

Hogy minden nagyságraeszmélés lehetetlen a semmire-eszmélés nélkül, hogy tehát a pszichologia a semmi-érzettek elhallgatásával a nagyságra-eszmélésnek, a számlálásnak, a számolásnak tárgyalását lehetetlenné teszi, legalább ennek nyilvánvalónak kellene lenni. Kevésbé nyilvánvaló, de mégis bizonyos, hogy minden megmaradás-törvényünk, vagyis oksági törvényünknek minden alfaja arra megyén vissza, hogy minden valamire-eszmélést megelőzőleg a semmire-eszmélés, az alvás hajlama él bennünk s így minden valami a világ ősmivoltán kívül esőnek tűnik fel.

22. §. „A filozófusok nem sokat foglalkoztak a semmi fogalmával” mondja Bergson,* s a filozófia évkönyvei megerősítik ezt a kijelentést. A legszembeötlőbben abban mutatkozik ez a tény, hogy még a matematika filozófusai is rendszerint hallgatnak a semmiről, mert nem képesek megérteni; nem csoda, hogy — amiről már szóltunk és amire később még kimerítően visszatérünk — a matematika ismeretelmélete oly sok feldolgozás után még mindig az alapozás híjával van. Mi több, korunk legnagyobb logikusa szerint az aritmetika filozófiájában a valami fogalma sem jelent semmi lényegeset.**

* *L'évolution créatrice* p. 278.

** Husserl, *Philos. d. Arithmetik* 1891. 86 old. Minthogy ma divat a fenomenalizmusban keresni az üdvöt, nem akartuk e divattal szemben említetlenül hagyni ezt a példát, mely bizonyítja, hogy a legmagasabbfokú fenomenológikus tisztánlátás, melylyel Husserl joggal dicsekedhet, nem pótolja a dolgok lényegébe való belelátást.

Amennyiben a filozófusok a semmi fogalmát mégis némi figyelemre méltatták, abban teljesen megegyeznek, hogy az negatív, tagadó fogalom. Emellett mindnyájan azon a véleményen vannak, hogy a tagadás másodrendű valami, ami az önmagának elegendő állításhoz másodsorban hozzájárul; csak elveszően csekély számban vannak és bártortalanul szólnak olyan filozófusok, akik az állítást is másodrendűnek, tagadásnak, s mindkét ítéletet alternatíva eldöntésének tekintik.

Ezzel szemben a jelen dolgozat azt a nézetet vallja, hogy a semmi fogalma bizonyos értelemben egyetlen pozitív és egyetlen önmagának elegendő fogalmunk; hogy minden más fogalomhoz képest az első; hogy megteremtése a szellemnek legigazibb, legönállóbb, legspontánabb tette. A filozófia minden újabb haladása a szellem spontaneitásának felösmerésében áll; Descartes, Kant, Fichte e haladás mértföldkövei; de a szellem legmélyebb ténye mégsem gondolkodása, hanem a semmiben való megújulása, gyarapodása, és ez minden gondolkodás alapja. Egy alkalommal, midőn ezt az álláspontot vitattam, bár nem annak jelen érettségével, hanem csak azzal a megjegyzéssel, hogy már minden érzéki észrevétel is tagadás, Leonard Nelson ez ellen azt a kifogást emelte, hogy én velünk született fogalmakat veszek fel.* Igen, úgy van, ezt teszem; a semmi fogalma nézetem szerint ily fogalom; és aki ezt nem ismeri el, az mutassa meg azt a valamit, ami kívülről a semmi fogalmát nyomja belénk.

A filozófia ettől a mélységtől eddig tartózkodott; mindenestre alig van filozófiai nézet, melynek kevesebb előfutárja lenne, mint ennek. Azonban kidolgozatlanul, mint mindjárt látni fogjuk, ez a felfogása a közönséges emberi értelemnek is.

„A filozófusok keveset foglalkoztak a semmi fogalmával” mondja Bergson. Hogy e mulasztást jóvátegye, e filozófus maga 44 nagy nyolcadrét oldalon tárgyalja ezt a fogalmat. Ami azonban e tárgyalás tartalmát illeti, Bergson az eddigi filozófusokkal a legteljesebb megegyezésben van. Egy tekintetben mégis megfordítja a dolgot. Míg az eddigi filozófusok, úgy látszik, azon a véleményen voltak, hogy nézetük egyszersmind a közönséges emberi értelem nézete is, Bergson felismeri, hogy ez nincs így. ozerinte a közönséges emberi értelem a semmit oly szőnyegnek tekinti, melyen a valami ki van terítve, oly alapszövetnek, melyre a valami hímezve van, ürességnek, melyet a valami kitölt.

* *Atti del IV. Congresso internat. di filosofia 1911. Vol. I. p. 294.*

Annál határozottabban foglalja el ezzel szemben a hagyományos filozófiai tanítás álláspontját, mely, mint mondtuk, a semmit tagadó és másodrendű fogalomnak tekinti: a közönséges ember semmi-fogalma szerinte álfogalom, önmagát leromboló, alapvető illúzió, puszta szó.

Nézzük meg jól, mit jelent ez.

Minden számlálás és számolás ezen a fogalmon alapul. Az 1 meg 1 meg még 1 és így tovább fogalma a végtelen sokasággal egyenlő kiterjedésű végtelen semmi fogalmát tételezi fel, melyet ez a sokaság kiolt, megszüntet; máskülönben az összeadásnak, a meg szónak a + jelnek nincs értelme; egyáltalán lehetetlen volna a többre vagy kevesebbre való eszmélésünk, ha velük egy és ugyanaz a nagyságtalan semmi állana szemben. Bergson állításában tehát ez az állítás foglaltatik: az $1 + 1$ fogalma álfogalom s az $1 + 1 = 2$ ítélet álfogalmon alapul.

Az emberiség eszmél egy folytonos térre, melyet csak részben tölt ki valami, s a folytonos időre, melyben unalmas részek is vannak. A durée filozófusa szerint ezek álfogalmak, hisz ennek a térnek s ennek az időnek eszmélete csak a valami alapszövegetét képző semmire-eszmélésnek egyik faja.

Eszméletünknek abban az adatában, hogy a valami koextenzív a semmivel, az a szükséglet nyilatkozik meg, hogy előbb gyűjteni kell, mielőtt fogyasztanánk, megnyilatkozik benne az élet önfenntartása; és ez az eszméleti adat álfogalom volna? Mondhatjuk még a következőt is: Hogy a semmi a valaminek alapja, az kézzelfogható tapasztalati tény; mert kézzelfogható tapasztalati tény az, hogy előbb egy ideig az alvásban a semmibe kell merülnünk, hogy azután megint bizonyos ideig ébren legyünk. Ezt a kézzelfogható tapasztalati tényt nevezi Bergson puszta szónak.

Bergson a célból küzd a mindennapi felfogás ellen, hogy egy nem-matematikai, nem-logikai, szóval nem konzervatív jellegű végső valóságához jusson, egy végső valóságához, mely folytonosan változik, folytonosan újat teremt, melynek „tartama van”, az „életnek egy mérhetetlen rezervoárjához”. Szerinte a lelkek, melyek az idő folyamán keletkeznek, az élet áramában már előbb megvoltak. A fiziológia azonban ilyen rezervoárt, ilyen előleges létet nem ismer. A tapasztalat tanúsága szerint a lelkeknek fiziológiai módon szaporodniuk kell. Ez a szaporodás azonban, legalább is ami az állomány képzését illeti, fel-darabolásaitól eltekintve, abban az időben megy végbe, mely-

ben az egyén fejlődése szünetel, amelyben az egyén a semminek adja oda magát, amelyben alszik. Így tehát a tapasztalat tanúsága szerint a fejlődés, a szellemi élet, az eszmélet is konzervatív, matematikus, logikus; ezt az alvás ténye, mely a „szellem életének” felét, illetőleg pontosan (az embernél) időben egy harmadát teszi, bizonyítja, s ezt a tényt nem lehet a világból kivitatkozni. A pusztán stacionárius élet mellett van fejlődés is, van mindig új, tulajdonképpen szellemi élet, az bizonyos; ám ennek is megvan ismét a maga konzervatizmusa, meghajlik a matematika és a logika előtt. Ha eszméletünk és szellemi, fejlődő életünk igazán egy végtelen rezervoárból kerülne ki, akkor egyáltalán nem volna sem matematikánk, sem logikánk, ezek akkor lehetetlenek volnának és nem is volna rájuk szükségünk. Mert minden matematika és logika csak az alvásnak s az ébrenlétnek, a gyűjtésnek és elhasználásnak egymásra vonatkoztatása.

Napjainkban a pszichiáterek egy csoportját Bergson körül látjuk csoportosulni abban a reményben, hogy műveiben megtalálják a pszichiátria misztériumainak kulcsát.* Én nem tudok ebben a reményben osztozni, mert nézetem szerint e tekintetben a leglényegesebb pont hiányzik e kiváló filozófus fejtegetéseiben. Ez az éberségi erő képzése folyamatának felismerése, továbbá az éberségi erő nehézségek ellen áramlásának felismerése, s az a felismerés, hogy ez a belülről kifelé való tevékenység teremti az érzékletet. Röviden, bármennyire meghaladja is Bergson e pontban a forgalomban levő pszichológiát, hiányzik nála a lelki élet aktivitásának igazán átható felismerése. Hasztalan próbálják a *Matière et Memoire*-ből megérteni a lelki zavarokat; mert az eszméleti élet lényege nem abban áll, hogy az emlékezésben a múltat maga után vonszolja, mely ténnyel Bergson csak a jelent s a cselekvést állítja szembe; hanem az eszméleti élet lényege abban áll, hogy éberségi erő képződik, mely jövőt is hoz magával, és a jelent és emlékezetet is teremti s egyáltalában mindent csinál. Ennek a folyamatnak hiányosságában kell a lelki zavarok magyarázatát keresni.

Evvel, azt hiszem, a semmi bergsoni tanával szemben álláspontomat eléggé megjelöltem. De nehogy bármilyen mulasztást is elkövessünk, vizsgáljuk még meg, milyen érvekkel támogatja szerzője e tant. Két érvet visz harcba.

* L. Zeitschr. f. Pathopsychologie Bd. 1. 1. Heft.

Az egyik azt mondja: hiába akar az ember magának a semmiről fogalmat alkotni, mert bármennyire igyekezzék is minden valamit gondolatából kiküszöbölni, mindig marad benne. Ezt megengedem. Ámde a semmi fogalma nem is a teljes valami ilyen gondolatbeli kiküszöböléséből támad bennünk. Hanem — eléggé láttuk — megvan bennünk, még mielőtt egyáltalán valamit észrevennénk; valamit csak mint a semmit fogyasztót vehetünk észre.

Bergson második érve ez: A semmi fogalma, mint minden tagadás, másodrendű, nem tiszta gondolkodás, mint az állítás; csupán társas és gyakorlati tevékenységünkéből származik, a tanításokból, a melyeket másokhoz intézünk, kívánságainkból és azok nem-teljesedéséből; egy lény, a melynek nem lenne emlékezete, észrevenne, anélkül hogy tagadna, csupán pozitívat venne észre és nem látná a valamit a semmin elterülve.

Evvel az érveléssel szemben a következőt kell mondani. Gondolkodás tagadás nélkül, valaminek észrevétele anélkül, hogy e valamit a semmire vonatkoztatnók, egyáltalán: nem-tagadó eszmélet lehetetlenség, az eszmélet vagy ébrenlét lényege a tagadás, mert hiszen minden eszmélet vagy ébrenlét átalakítás. Rendkívül meglepő, hogy a *Matière et mémoire* szerzője mostani állítása kedvéért emlékezetnélküli eszméletet lehetőknek tesz föl, ellentétbe jutva így magával.* Ily föltevést Bergsonnak régibb tanai szerint semmiképp sem szabadna konstruálnia, mert ily eszmélet szerinte (és pedig helyesen) önmagának ellentmond, annak föltevése olyan mint akár egy négyszögletes kör föltevése. Es valóban Bergson nem-logikus, nem-konzervatív, de amellet mégis eszméletből álló istene lehetetlenség, Bergson folyton újat teremtő elve szükségkép eszméletlenül tomboló természeti erő. Különben azért is, mert az eszmélet — amint később még behatóbban is látni fogjuk — okvetlenül nehézséget tesz fel és az lényegében egyértelmű a halállal.**

* A szöveg, melyre fentebbi kritikánk vonatkozik, az *Evolution créatrice* 318. lapjának második és harmadik bekezdése.

** V. ö. a fentebbiekre nézve még- Vailati-Calderoni, *l'arbitrario nel funzionamento della vita psichica*. (*Rivista di Psicologia Applicata* 1911.) p. 24, sq.

*** Sajnálatomra nem engedhetem meg magamnak, hogy a semminek a Meinong-iskolában adott tárgyalását (E. Mally, *Z. Gegenstandstheorie des Messens in Meinong*, *Unters. z. Gegenstandstheorie*, S. 171.) is megbeszéljem, mert az igen hosszadalmas terminológiai fejtegetéseket követelne. A nevezett tárgyalás különben nem tér el lényegesen a közkeletitől és így a szövegben mondottak ránézve is állanak.

Dániel Arnold: A többtermelés s a kisbirtok

Foglaljuk össze néhány sorban az előző fejtegetések* eredményeit. Láttuk, hogy Magyarország azért szegény és elmaradt ország, azért van eladósodva, azért nem tud ipart fejleszteni, mert a földművesei elavult módszerekkel dolgoznak és a munkájuk keveset termel. Minden gazdasági és kulturális emelkedésünknek az az előfeltétele, hogy a földművelésünk javuljon és az országos termések nagyobbodjanak. Hogy ez megtörténjék, az nem csupán kívánatos, de szükséges is, mert az ország adó- és adósságterhei szédületes arányban nőnek; ha termelésünk nem növekszik hasonló arányban: akkor e terheket hovatovább nem lesz miből fedeznünk.

Egyelőre azonban úgy áll a helyzet, hogy termelésünk nem hajlik a nagyobbodásra; sőt ellenkezőleg. Az a kezdetleges, extenzív földművelés, melyből ma az ország él, nemcsak hogy keveset termel, de emellett még ki is zsarolja a földet, amely most is már kimerülőben van; ha kimerülése tovább halad: nem hogy nagyobbodni, hanem inkább csökkenni fognak a termések. Csökkenő termelés mellett növekvő terheket elbírnunk nem lehet, csak összeroskadni lehet alattuk. Sürgős szükség tehát, hogy a mai keveset termelő rablógazdálkodás megszűnjék és földet kímélő, de emellett sokat termelő intenzív művelésnek adjon helyet.

Az intenzív földművelés természeti előfeltételei megvannak az országban. Éghajlatunk szárazságra hajlik ugyan és ez a körülmény az intenzív, bőséges termelésnek erős akadálya volt a múltban, addig, amíg a földművesnek nem voltak eszközei az éghajlatunk sajátágaiban rejlő nehézségek legyőzésére. De ilyen eszközök ma már léteznek, hála a mezőgazdasági tudomány újabb haladásának, mely számos kitűnő termelőmódszert hozott létre, olyanokat, a melyeket szárazságra hajló klíma alatt is teljes sikerrel lehet alkalmazni. Ha földműveseink ezekkel az új módszerekkel dolgoznának: munkájuk sokkal többet termelne és az ország földjén sokkal több földműves találna megélhetést, mint most. És nemcsak, hogy a talajművelés orvoslást nyerne, de előállana a magyar földön minden, ami a nyugateurópai kultúrát

* V. ö. szerzőtől a *Huszedik Század* múlt évi 5. és 6. számában megjelent „Többtermelés,” továbbá 7. és 8. számában megjelent „A többtermelés és az általános választójog” című cikkeket.

jellemzi: a jó kereset, olcsó megélhetés, sok tőke, virágzó ipar, magas műveltség.

Természeti akadályja tehát nincs annak, hogy Magyarország földjén az intenzív mezőgazdaság kialakulhasson. Csak az kell hozzá, hogy földművelésünkben a készen álló, kidolgozott modern termelőmódszerek elterjedjenek. Ám, hogy ez megtörténhessék, annak már akadályok állják útját; — a földművelésünk szervezetében s ezzel kapcsolatos politikai körülményekben rejlő akadályok.

Magyarországon a közép- és nagybirtoknak, de különösen az utóbbinak, nagy szerepe van; ilyen birtokok, amelyeket nagyüzemek alakjában kezelnek, a termőföld jelentékeny részét foglalják el. A nagyüzemek vezetői, a nagygazdák, ezidőszert nem igen hajlanak arra, hogy az eddig szokásos extenzív szemtermelést modernebb, intenzívebb termeléssel cseréljék fel. Főleg az ú. n. munkáshiány tartja őket vissza ettől a lépéstől, mert az intenzívebb termelés munkaigényesebb. Itt-ott akadnak ugyan egyes nagygazdák, kik ambícióval, sőt lelkesedéssel karolnak föl egy-egy új termelőmódot: de pályatársaik többsége nem tart velük, sőt ellenszenvvel fogadja törekvéseiket.

A többség e hangulatával egyező irányban működnek a nagygazda-egyesületek, amelyek ugyan nem mindig nyíltan, de annál határozottabban elleneznek minden komolyabb törekvést, amely a termelőmód javítására, a termések nagyobbítására irányul. Az ő szempontjukból meg lehet érteni ezt a magatartást, mert bizonyos, hogy a dolgok mai állása szerint egy olyan reform, mely földművelésünkben modern termelőmódokat terjesztene el, nem használna, hanem ártana a közép- és nagybirtokosság érdekeinek. Egyéb okoktól eltekintve, már azért is, mert egy ilyen reform egyrészt növelné a mezőgazdaság munkaigényességét és a munkáskezek iránt való szükségletet, tehát emelőleg hatna a mezőgazdasági munkabérre, mely a kivándorlás folytán amúgy is emelkedőben van; másrészt növelné a terméseket és ezzel gabonabőséget teremtene a közös vámterületen, úgy hogy a gabonavámok hatása megszűnnék és a gabonaárak süllyednének. Végeredményben a reform után a közép- illetve nagybirtokos, noha földjének termései nagyobbodtak, kisebb földjövedelmet élvezne, mint a reform előtt.

A középbirtokosok, és különösen a nagybirtokosok nem annyira munkájuk, mint sokkal inkább földjük jövedelméből élnek; igen sok esetben kizárólag ebből. Tehát érdekük, hogy az intenzív magyar földművelés kialakulását — mivel ez a földjövedelmet alásülyesztené — ne mozdítsák elő, sőt inkább lehetőleg akadályozzák; érdekükben áll nem csupán az, hogy ők maguk, saját földjeiken az extenzív gazdálkodáshoz ragaszkodjanak: de az is, hogy lehetőleg megtartsák az extenzív gazdálkodás mellett a gazdák azon rétegeit is, amelyeknek már érdekükben állna az intenzív termelés.

Mert a gazdáknak ilyen rétegei is vannak. Az intenzív termelés a nagy- és középbirtokosoknak — egyebek között — azért nem kell, mert a munkabérekre emelőleg hatna. Ám ez a hatás nem mindenkinek volna hátrányos, hanem épen csak a nagy- és középbirtokosoknak, kik nem munkájuk, hanem földjük jövedelméből élnek: ellenben a mezőgazdasági népesség óriási többségének, a dolgozó rétegeknek mi sem kívánatosabb, mint a munkabér emelkedése. Amely nem csupán a mezőgazdasági bérmunkásoknak használna, de velük együtt mindazon kisföldű gazdáknak, kik nem annyira földjük mint inkább munkájuk jövedelméből élnek: a törpegazdáknak, kik napszámba is járnak, sőt a kiscgazdáknak is, akiknek elég nagy földjük van ahhoz, hogy ne kelljen napszámba járniok. Mert noha ez utóbbiak saját gazdaságukban fejtik ki összes munkájukat: ennek jövedelmezősége mégis csak a munkabér alakulásától függ, mert az kihat az összes körülményekre, melyek a kiscgazda jövedelmét meghatározzák. Olyan időszakokban, amikor a bérmunkásnak jól megy a sora: a kiscgazdának is jó dolga van, míg a bérmunkás helyzetével együtt a kiscgazda helyzete is rosszabbodni szokott.* És így földművelésünk egy olyan reformja, mely a termelést erősen növelné — éppen azért, mert a munkabérre emelőleg hatna — csak használna a kiscgazdáknak; használna annak dacára, hogy a nagyobb termelés következtében a gabona ára lesüljedne. Alkalmadtán még szó lesz erről.

Amennyiben tehát kiscgazdáink a modern termelőmódokat megismernék és hatásukról meggyőződést szereznének: semmi okuk nem volna arra, hogy az újítás elől elzárkózzanak, sőt inkább meg volna minden közvetlen és közvetett okuk arra, hogy a megismert új módszereket oly mértékben, amint csak bírják, alkalmazásba vegyék és termelésüket fokozzák velük.

Azonban addig, míg a dolgok mai rendje nem változik: nincs sok kilátás arra, hogy a magyar kiscgazdák egyhamar megismerjék a termelésnek azon nagy lehetőségeit, melyeket a mezőgazdasági tudomány haladása a magyar földön megnyitott. Új termelőmódokat a kiscgazda kétféleképen sajátíthat el: vagy ellesi a tanult nagygazdától, aki az új módszert alkalmazásba veszi, — vagy megtanulja valami vándortanító-féltől. Mostanában a tanulásnak sem egyik, sem másik módjára nincs alkalma. A nagygazdák — kevés kivétellel — nem használnak új termelőmódokat. A népies mezőgazdasági oktatást pedig — mint általában az egész földművelésügyet — az a nagy- és középbirtokosság irányítja, amelynek legfőbb érdeke, hogy a modern okszerű földművelés ne terjedjen el az országban. Olyan is a mi népies gazdasági oktatásunk, hogy (amint később még látni fogjuk) a nagybirtokos-érdeken igazán nem üt csorbát. S ebbe senki sem szól bele; sem a városi polgárság és munkás-

* Részletesebben 1. *Föld és társadalom*, Budapest, 1911. 159—160 és 241—253 l.

osztály, amelyet pedig ugyancsak nyom a drágaság, a tőke- és keresethiány; sem maga a dolgozó földművesnép, mely krumplinkukoricán él és adósodik. Akiknek érdekükben áll, hogy nagyobbodjanak a termések, azok szervezetlenek vagy ha többé-kevésbé szervezetek is: teljesen átengedik a földművelésügyek irányítását a haladás kerékkötőinek.

Az intenzív magyar földművelés csak abban az esetben alakulhat ki, ha ezekben az állapotokban változás áll be, olyan változás, amelynek eredményeképpen a kisgazda hozzájut a modern termelőmódokhoz. Ha ez megtörténik: az ország termőföldjének azon a részén, melyet kisgazdák és törpegazdák művelnek, be fog állni a termelés nagyobbodása. Az ország termőföldjének másik részén, melyet nagygazdák kezelnek, ebben az esetben is meg fog maradni az extenzív gazdálkodás, sőt a munkabérek emelkedése miatt (melyet a kisbirtokon beálló nagyobb termelés csak előmozdíthat) még extenzívebb lesz, mint most. A nagygazdaság termelőmódját a viszonyok mai állása szerint nem lehet reformálni, legalább haladó, intenzív irányban nem. Tehát az ország termőföldjének azon része, melyet nagygazdaságok foglalnak el, csak azon esetben kerülhet intenzív művelés alá, ha valami úton-módon parcellázódik és kisgazdák kezére jut.

Szóval olyan mezőgazdasági politikára van szükség, amelynek legfőbb törekvése a kisgazdaság termelőmódjának fejlesztésére és ezzel kapcsolatban az extenzív művelésű nagybirtok feldarabolására irányul. Ilyen demokratikus mezőgazdasági politikát kell magáévá tennie az államnak és a társadalomnak, ha boldogulni akar és ha el akarja hárítani a talajkimerülés fenyegető veszedelmét.

A magyar állam ezidőszerint semmitől sem áll távolabb, mint a demokratikus mezőgazdasági politikától. És messze áll ettől igen nagy részben a társadalom is. Minden úgy van berendezve — legalább még most — mint egy olyan országban, amelynek arisztokratikus agrárszervezetre van szüksége. Még az ideológiák is úgy formálódnak, hogy minél kevésbé érintsék a nagybirtok állományát; nemcsak a jobboldalon, hol az agrárizmus jelszavai uralkodnak, de még a szélső baloldalon is: mert hiszen az egész szervezett munkásság, sőt részben a radikális értelmiség is a marxizmus hatása alatt áll, egy olyan ideológia hatása alatt, amely kisbirtokról és a nagybirtok feldarabolására irányuló, demokratikus mezőgazdasági politikáról hallani sem akar.

Lehetséges-e ilyen viszonyok között azt remélni, hogy a közeli jövőben, addig míg nem késő, mégis csak érvényre fog jutni az a kisbirtok-fejlesztő irány, mely ma egyedül alkalmas annak előmozdítására, hogy földművelésünk átalakuljon és az ország haladása lehetővé legyen? Amikor a demokratikus mezőgazdasági politika lehetőségéről és szükségéről még azok sincsenek mindnyájan meggyőződve, akik az ország haladásáért az első harcvonalban küzdenek. Valóban, e sorok írása közben úgy érzem, sok olyan olvasót kell meggyőznöm, akik már előre nem értenek

velem egyet; akiknek kétségeik vannak már aziránt is, hogy a kisgazdaság egyáltalán képes-e arra, hogy modern termelőmódokat alkalmazzon? Vagy például aziránt, hogy a mi magyar kisgazdánknak megvan-e a szellemi, erkölcsi és anyagi képessége ahhoz, hogy intenzív gazdálkodást kezdhessen? Remélem, ezekre és más hasonló kérdésekre meg fogják adni a választ a következő fejtegetések, amelyeknek az lesz a céljuk, hogy megjelöljék, mely úton lehetséges a magyar földműves nép mai gazdasági és kultúrállapotában az intenzív kisgazdaság kialakulása és minő eszközökkel lehet ezt a folyamatot előmozdítani a létező reális politikai és társadalmi erőviszonyok között.

Azonban még mielőtt ehhez a feladathoz látnánk, szükséges, hogy legalább egy pillantást vessünk arra a történelmi környezetre, melyben a magyar agrárreformnak végbe kell mennie.

a) A mezőgazdasági politika irányváltozása a kultúrnépek körében, a XX. század elején

Az a nálunk uralkodó állapot, hogy állam és társadalom olyan mezőgazdasági politikára van berendezkedve, amely a nagybirtoknak kedvez, a kisbirtokot pedig elhanyagolja: nem valami speciális magyar jelenség; egész Európában általános volt ez az állapot a múlt század folyamán, sőt a kontinens országainak legalább fele részében még ma is fennáll.

A XIX. században az európai államok, ha törődtek a mezőgazdaság fejlesztésével: a nagygazdaságot, ennek termelőmódját iparkodtak fejleszteni; — a kisgazdasággal nem igen foglalkoztak. Ha a mezőgazdaságnak kedvezményt adott az állam: a kedvezményt a nagybirtok kapta. De kedveztek az államok a nagybirtoknak olyan esetekben is, amikor szó sem volt a mezőgazdaság fejlesztéséről, pl. az adózás terén. Sőt egészen különleges intézkedésekkel — hitbizományok alapításával — törekedtek arra, hogy a nagybirtok minél tökéletesebben fennmaradjon.

A jobbágyfelszabadítás, melyet sok helyen a dolgozó polgárság erőszakolt ki, csak múltó epizód volt az európai népek történetében. Az államok a jobbágyfelszabadítás lezajlása után csak úgy, mint annakelőtte, arisztokratikus mezőgazdasági politikát folytattak; és pedig nem csupán az olyan katonai szervezetű országok, amilyen például Poroszország, de a polgáribb, demokratább országok is. Még Franciaország is, mely a nagy forradalomban a hűbéri nagybirtok javarészét feldarabolta: a XIX. században visszatért az arisztokratikus mezőgazdasági politikához. Már I. Napoleon azon volt, hogy a nagybirtok megmaradt részét erősítse; ezt a munkát folytatták a Napóleont követő monarchikus uralmak és folytatta maga a harmadik köztársaság, melynek adórendszere és egész földművelésügyi politikája — egészen a legújabb időkig — ugyancsak kedvezett a nagybirtoknak.

Szóval, az arisztokratikus agrárpolitika egyetemes európai jelenség, a múlt századot jellemző irány volt. A XIX. század — minden forradalma és demokratikus haladása dacára — elzárkózott a demokrácia elől épen azon a téren, ahol a társadalom legfőbb alakító erői szövődnek: az agrárszervezet, a birtokeloszlás terén. Miért történt így: ennek több, egymással több-kevesbé összefüggő oka van.

Első ezen okok között az a körülmény volt, hogy a XIX. században — főleg a század derekán — uralkodó konjunktúrák között a nagygazdaság termelőerősebb és fejlődőképesebb volt, mint a kisgazdaság. A gabonaárak aránylag magasak, a munkabérek aránylag alacsonyok voltak. Ilyen viszonyok között a termések mérsékelt növekedése egyszersmind a földjövédelmet is növelte. Következésképpen a nagygazdák szívesen vették alkalmazásba azt az aránylag kevés termésfokozó rendszabályt, amely a mezőgazdasági tudomány akkori lassú haladása mellett létrejött. És e termésfokozó rendszabályok alkalmazására csakis ők voltak képesek, mert a kisgazdák, még akkor nem rég szabadulván fel a jobbágyorsból, nagyon is műveletlenek és a hagyományokhoz ragaszkodók voltak; a konjunktúra is ellenük volt, az alacsony munkajövédalom nehezítette boldogulásukat. Tehát ebben az időben a mezőgazdaság fejlesztésére csak olyan agrárpolitika volt alkalmas, mely főleg a nagy- és középbirtokkal törődött; a kisgazdák oktatása, a kisbirtokok szaporítása útján nem igen lehetett volna a mezőgazdaságot fejleszteni.

A hatalmi viszonyok is úgy alakultak, hogy kedveztek az arisztokratikus iránynak. A nagybirtokosság gazdaságilag erős, politikailag hatalmas volt és noha a XIX. században — főleg a nyugati országokban — már más erős osztályok is léteztek és a nagybirtokosság nem élvezett oly mindent fölülmúló hatalmat, mint az előző századokban: azért még mindig jelentékeny erőt tudott a maga érdekei mellett fölvonultatni. Emellett egy másik erőtényező: az államkormányzat is teljes hatalmával a nagybirtok mellé állott. És pedig nem csupán azért, mert az adott viszonyok között a mezőgazdaság fejlesztésére a nagybirtok volt a legalkalmasabb, hanem még egy más, nem mezőgazdasági okból is: hatalmi érdekből.

Az állam (legalább a katonai, hatalmi állam) minden időben egy bizonyos természetes előszeretettel volt a nagybirtok iránt, mindig támogatta ezt a legnagyobb mértékben, amelyet a viszonyok megengedtek és alkalomadtán csak a végső kényszerűség hatása alatt lépett föl ellene; akkor is csak módjával. Mert az államkormányzat s a nagybirtokosság között igen sok természetes érdekközösség van. Olyan országban, ahol sok és erős a nagybirtok: a kormánynak rendszerint nagyobb hatalma van az állampolgárok fölött, mint olyan országban, ahol kevés (vagy gyöngye) a nagybirtok, tehát könnyen érthető, hogy a kormányokban, uralkodó családokban, uralkodó klikkekben vagy osztályokban állandóan

él egy bizonyos természetes — és szinte ösztönszerű — vonzalom a nagybirtok iránt, mert mindegyikük szívesen törekszik arra, hogy a népesség fölött való hatalmát öregbítse vagy állandóbbá tegye. Ez a szempont vezette I. Napóleont, amikor hitbizományokat alapított; vagy a középkori fejedelmeket, mikor híveiknek jószágokat adományoztak. Lényegében a kettő, a középkor donációs rendszere és a XIX. század hitbizományistápolása miben sem különbözik egymástól és az általános szóhasználat nem túloz, sőt fején találja a szöveget, amikor az olyan földművelési-, adó- és birtokpolitikát, mely mindenekelőtt a nagybirtoknak kedvez, feudális irányúnak nevezi.

Az persze magától értetődik, hogy az állam azon törekvése, hogy saját polgárai fölött való hatalmát öregbítse, nem érvényesülhet korlátlanul, hanem csak abban a mértékben, amint az erőviszonyok engedik. Ha a dolgozó polgárság aránylag vagyonos, független és erős: bizonyára nem tűri el, hogy az ő leigázására irányuljon az államkormány tevékenysége. Es ezért egy kissé különös, hogy a nyugati országokban, hol a dolgozó és vállalkozó rétegek a XIX. században mégis csak hatalmasak voltak már: az ő nagy erejük dacára is feudális agrárpolitikát tudtak folytatni a kormányok. Hiszen a dolgozó polgárság ereje nagyobb volt már, mint a kormányoké és a nagybirtokosoké együttvéve; ha e két hatalom ellenére ki tudta a polgárság erőszakolni a jobbágyfelszabadítást, nyilván a jobbágyfelszabadítás után is elég lehetett volna az ereje ahhoz, hogy visszautasítsa az arisztokratikus mezőgazdasági politikát, melyet a nagybirtokosság osztályérdeke és az államkormányok hatalmi érdeke reá diktált. És ezen érdekeiket a nagybirtokosok és a kormányok egymással szövetkezve sem tudták volna az agrárpolitikában érvényre juttatni, ha a dolgozó polgárság ezt önként el nem tűrte volna.

Miért tűrte el?

Egyrészt azért, mert a mezőgazdaságot az adott viszonyok között tényleg nem lehetett volna más úton fejleszteni, mint a nagygazdaságra támaszkodva. Úgy, hogy a nagybirtokosoknak és a kormányoknak igen sokszor módjukban állott, hogy a mezőgazdaság fejlesztésének, a mezőgazdaság védelmének jelszavával takarják a maguk osztály- és hatalmi érdekeit, melyeket a XIX. században a nyugateurópai közvélemény előtt már egyre kevésbé mertek nyíltan hangoztatni.

Másrészt az a körülmény okozta a dolgozó polgárság passzív magatartását, melyet mezőgazdasági kérdésekben tanúsított, hogy a múlt század folyamán a kultúrnépek dolgozó- és vállalkozó-osztályai nem annyira a földművelésben, mint inkább az iparban keresték boldogulásukat; tehát a mezőgazdasági politikára egyáltalán kevésbé helyeztek súlyt. Ennek pedig az volt az oka, hogy az ipari technika fejlettsége a XIX. században magasabb volt, mint a mezőgazdasági technikáé, és az ipari termelés nagyobb jövedelmet nyújtott, mint a mezőgazdasági termelés.

A legújabb kornak, a XVIII. és főleg a XIX. Századnak példátlan gazdasági haladását tudvalevőleg az a körülmény okozta, hogy a termelőmódokat, melyek régebben csupán hagyományokon alapultak, a természettudományi megismerések felhasználásával megjavították. Ami könnyen lehetséges volt, mert hiszen minden termelőmód bizonyos természeti törvényeken alapul; és pedig az ipar termelőmódjai fizikai és vegytani törvényeken, míg a mezőgazdaság (mivel élő növényi és állati szervezetekkel dolgozik) élettani törvényeken alapul, — amelyeknek alárendelve a vegytani és fizikai törvények is szerepet játszanak a mezőgazdaság termelőmódjaiban.

De a mezőgazdaságra nézve, e három természettudomány közül, az élettan aránylag a legfontosabb; a vegytan másodszorban, a fizika harmadik sorban fontos. Mármint: a tudomány ezen ágainak fejlődése éppen fordított sorrendben történt: a fizika előbb jutott magasabb fejlettségre, mint a vegytan és a vegytan előbb, mint az élettan.* Következőleg a tudományoknak a termelésre való alkalmazása is ebben a sorrendben történt. És ennek az volt az eredménye, hogy az iparúzők már a fizika felvirágzása idején (a XVIII. század második felében) igénybe vehették a tudományos megismeréseket és kidolgozhatták a gyors, kiadós gyári termelés módszereit; a XIX. század derekán pedig, amikor a vegytan kibontakozott és a vegyi iparok létrejöttek: a tudományos alapon álló ipari termelés kiforrottsága teljes lett. Ellenben a tudományos mezőgazdaság a XVIII. században, a fizikától, még nem sokat kapott, csak a múlt század közepén a vegytan adta meg neki — Liebig működésével — az első nagyobb lökést. S az igazi, a nagyiparhoz hasonlíthatóan bőséges, kiadós mezőgazdasági termelőmódok csak most, a XX. század elején, az étellel foglalkozó tudományok megindult felvirágzásával kezdenek kialakulni. Ebben az új században — a fejlődés logikája szerint — a tudományos életben a biológia, a termelésben pedig a mezőgazdaság fog vezetni: aminek tényleg már látszanak is egyes előjelei.

Azonban egészen a legújabb időkig az ipari termelőmódok össze nem hasonlíthatóan fejlettebbek és termelékenyebbek voltak, mint a mezőgazdaságiak. E körülménynél fogva a XIX. század legfejlettebb kulturországjaiban az a helyzet állott elő, hogy a dolgozó és vállalkozó osztályok ipari termelés útján

* Ez a sorrend természetes; más sorrendben a tudományágak kifejlődése nem lett volna lehetséges, mert fizikai ismeretek nélkül vegytani kutatásokat és vegytani ismeretek nélkül élettani kutatásokat nem lehet folytatni. Amint Comte Ágoston megállapította: az egyszerűbb összetételű és kevesebb empirikus tapasztalást igénylő tudományágaknak előbb kell fejlődniük, mint a magasabb összetételűeknek és több külső tapasztalást igénylőknek. A legegyszerűbb, a külső tények tapasztalati megismerésétől leginkább független tudomány a számtan; azután következnek sorrendben: a mértan, a fizika, a vegytan, a biológia és végül a szociológia.

könnyebben szerezhették meg kenyерüket, mint mezőgazdasági termelés útján; ha a rendelkezésükre álló kiadós termelőmódokkal iparcikkeket termeltek és ezeket más, földműves országokban élelmiszerekre becsérték: sokkal több élelmiszerhez jutottak, mint ha ők maguk mezőgazdasági úton termeltek volna élelmiszereket.

Nem állott volna elő ez a helyzet, ha minden nemzetnek meg volna az a képessége, hogy tetszése szerint gyáriparra rendezkedjék be: mert — ha ez az eset állna fön — az összes országok hamarosan átalakulnának iparos országokká és elárasztanák a világpiacon iparcikkokkal úgy, hogy ezek értéke alacsonyabb lenne annyira, hogy aki iparcikkeket termelne és ezeket tápszerekre becsérté: nem kaphatna értük több tápszert, mint amennyit ő maga mezőgazdasági úton termelhet. Azonban tényleg nem minden nép adhatja magát nagyiparra, hanem erre csak olyan népek képesek, amelyek aránylag fejlett és termelőerős mezőgazdasággal rendelkeznek s ezzel kapcsolatban a gazdasági és kulturális fejlettség egy bizonyos magasabb fokát már elérték. Ám erre a fokra a XIX. században a civilizált népek egy kis csoportja jutott még csak el. E kis csoport munkaereje a kiadós termelőmódok dacára sem volt elegendő annyi iparcikk termeléséhez, hogy a világpiacon az iparcikk nagy értékcsökkenése bekövetkezhetett volna; egységenként olcsók lettek ugyan az ipari termékek: de mivel a modern iparos naponta sok egységet termel belőlük, munkája még mindig jobban kifizetődik, mint a kevésbé fejlett és termékeny módszerekkel dolgozó földműves munkája; akkora értékcsökkenés pedig, hogy az iparos ezt az előnyt elveszítené, nem következett be.

Vagyis azért, mert nagyipar üzéséhez magasabb kultúra kell és mert ilyen magasabb kultúrájú nép a múlt században aránylag kevés volt: az öt világrész fogyasztóközönsége a nagyipari termékek árában megfizette a magasabb kultúra ritkaságértékét. Ebben a helyzetben minden nép, amelynek magasabbrendű termelésre való képessége volt: e képességét nyilván nagyon előnyösen értékesítette, ha nagyipari termelésre fordította; annál is inkább, mert a mondott képességet mezőgazdasági termelés útján értékesíteni — megfelelő magas fejlettségű termelőmódok híján — nem volt alkalom.

Különben az a körülmény is az iparra utalta a művelt európai népeket, hogy — sűrűn népesítvén be országaikat — aránylag kevés termőfölddel rendelkeztek. Ez ugyan nem lett volna föltétlen akadálya annak, hogy inkább mezőgazdasági termelésre adják magukat, mert megfelelő agrártechnikai javítások segítségével aránylag kis termőföld-területen is lehet sokat termelni; egy adott terület termését meg lehet kétszeresíteni, sőt sokszorozni. De épen az volt a baj, hogy ilyen agrártechnikai javítások a XIX. században még nem nagy számmal állottak a művelt népek rendelkezésére, abból az előbb említett okból, hogy a mezőgazdaság termelőmódjai a múlt században

még nem jutottak el a fejlettség magasabb fokára. Megfelelő agrártechnikai javítások alkalmazásba vétele nélkül pedig a mezőgazdasági termelést, a rendelkezésre álló korlátozott területen csak nagyon hátrányosan, a csökkenő földhozadék törvényének hatása alatt lehetett volna növelni.

Mindezen okoknál fogva az európai népek számára az ipar jövedelmezőbb foglalkozás volt, mint a földművelés. És így a múlt században minden nép, ha sorsán javítani akart, arra törekedett, hogy ipart fejlesszen (ami természetesen csak azon népeknek sikerült, amelyeknek földművelése és egész kultúrája a fejlettség megkívánt minimális fokára már eljutott). Minden, a nemzeti termelés nagyobbtítására való törekvés iparfejlesztésre való törekvés alakjában jelentkezett. Ahol az ipar fejlődésnek indult: a társadalom legvállalkozóbb elemei iparra adták magukat; a mezei munkásság értelmesebb és erélyesebb része elhagyta a földművelést s átment az iparba, mely nagyobb jövedelmet és függetlenséget adott. A nagyobb jövedelmű és függetlenebb ipari népesség lett minden haladó és demokratikus politikai és társadalmi mozgalom hordozója; — ilyen mozgalmak vezetői az ipari népességre irányították propagandájukat és az ipari érdekeknek váltak szószólóivá: ami egészen logikus volt, mert a termelés nagyobbtítása nélkül nincs társadalmi és politikai haladás, a termelés nagyobbtítására pedig főleg az ipar volt alkalmas. A mezőgazdasági termelést, amelyet nagyobbtítani nem nagy mértékben lehetett, a haladó és demokrata irányok elhanyagolták, annál is inkább, mert a csekély jövedelmű és függőbb helyzetű földműves nép nem is volt alkalmas talaj az ő propagandájuk számára. A földműves nép megmaradt régi urainak, a földesurak utódainak vezetése alatt és a mezőgazdasági politika a nagybirtokosság domíniuma lett éppúgy, mint az ipari politika a dolgozó és vállalkozó osztályoké.

Ez az elrendezkedés állandó lett; a legtöbb civilizált országban ma is fönnáll. És átment a köztudatba is. Mivel mindig azt lehetett látni, hogy a haladás hívei ipart pártolnak és hogy azok, kik ezzel szemben a mezőgazdaság jelentőségét hangoztatják, maradi és arisztokratikus törekvésűek: a köztudatban az ipar egybefonódott a haladással és demokráciával, a mezőgazdaság pedig a konzervatizmussal. Agrárius és reakciós egyjelentésű lett. Hogy ennek nem kell föltétlenül így lennie, hogy mezőgazdasági téren is létezhetnek haladó és demokratikus irányú törekvések: azt hovatovább el sem tudják képzelni az emberek. Ilyen agrár-demokrata törekvések a múlt század történetében nem is igen játszottak szerepet; a nagy francia forradalom birtokpolitikája, mely a nagybirtok feldarabolására tört, a XIX. század demokratikus mozgalmaiban sohasem jutott nagyobb jelentőséghez.

A század iránya kifejezésre jutott a közgazdasági és politikai elméletekben is, amelyeknek legfontosabbika, a század derekán keletkezett marxizmus, az iparra helyezi a fősúlyt, a

mezőgazdaságban pedig a nagygazdaságot föltétlenül különbnek tekinti a kiscgazdaságnál és a nagybirtok földarabolására irányuló mezőgazdasági politikát fejlődésellenesnek és lehetetlennek tartja. Az ipusztriális és emellett nagybirtok-védő XIX. század az, ami ebben a hatalmas elméletben visszatükröződik.

És most, a XX. század elején történelmi fordulatkak kell következnie. A XIX. század értékeinek át kell értékelődniök; e század jellemző irányának — a mezőgazdasági arisztokratizmusmal kapcsolatos ipusztrializmusnak — meg kell szünnie, mert azok az okok, amelyek létrehozták, megszűntek, vagy megszűnőben vannak.

Az áralakulás megváltozott; első sorban a gabonaáraké. Az iparos népeknek — hogy ipari termékeiket minél előnyösebben cserélhessék be élelmiszerekre: — érdekükben állott, hogy a világpiacon sok élelmiszer legyen. Érdékükben állott tehát, hogy míg az ő országaikban az ipari termelés nagyobodik: más, keleti és tengerentúli országokban a mezőgazdasági termelés nagyobodjék. Ami meg is történt; az iparos országok terjeszkedő kapitalizmusa vasutak építésével, hitelnyújtással és egyéb műveletekkel nagy mértékben előmozdította a termelést a földműves országokban is. Úgy, hogy a gabonaár világpiaci alakulása az 1880-as évek óta egészen más, alacsonyabb színvonalra helyeződött át; s emellett a termelésnek általános, iparban, földművelésben egyaránt beállott nagyobbodása föl-emelte a munkabéreket. Szóval a konjunktúrák megváltoztak a nagybirtok hátrányára és a kisbirtok előnyére. A XX. század elején uralkodó, aránylag alacsony gabonaárak és magas munkabérek mellett a nagybirtok már nem igen tud intenzívebb termelést folytatni; hanem csupán a kiscgazda, aki egyébiránt ma már sokkal műveltebb és önállóbb gondolkodású, mint a múlt század derekán volt.

E megváltozott viszonyok között a mezőgazdaság fejlesztésére csak demokratikus mezőgazdasági politika alkalmas; a nagy birtok-védő, arisztokratikus irány elvesztette minden létjogát. S ugyanakkor meggyöngültek azok az erők, amelyekre ez az irány támaszkodott. Gyengült a nagybirtokos-osztály, melynek jövedelme és gazdasági ereje a legfejlettebb országokban — az emelkedő munkabérek hatása alatt — abszolúte hanyatlik, a kevésbé fejlett országokban pedig stagnál vagy legalább is nem növekszik olyan mértékben, mint a dolgozó és vállalkozó osztályoké, amelyeknek ereje és szervezettsége egyre nagyobb lesz.

Az erőviszonyok ezen eltolódása, kapcsolatban azzal a körülménnyel, hogy a mezőgazdaság fejlesztése hovatovább csupán a kiscgazdaság útján lehetséges: már vagy húsz év óta mindinkább arra kényszeríti az államkormányokat, hogy (legalább látszatra, de néha komolyan is) engedményeket tegyenek a kis-

birtoknak és — bár kedvük és hatalmi érdekük ellenére — mérsékeljék agrárpolitikájuk feudális irányát. Sőt vannak országok, ahol már határozottan demokratikus irányba terelődött a mezőgazdasági politika. De, hogy ez a gyöngébb vagy erősebb irányváltkozás még csak az első lépés a demokrácia felé és mihamar további jelentősebb lépéseknek kell utána következniök: ezt joggal várhatjuk, annál is inkább, mert az alacsony gabonaárakon, a munkabérek emelkedésén és a földműves nép javuló értelmiségén kívül még egyéb, mélyreható változások is észlelhetők, olyanok, amelyek a mezőgazdasági politikának és az egész kultúrfejlődésnek új korszakát készítik elő.

Mint már előbb szó volt róla: a mezőgazdasági technika még csak most kezd eljutni a fejlettségnek arra a fokára, amelyre az ipari technika már száz éve eljutott. De máris azt látjuk, hogy rohanva halad a földművelés tudománya; a múlt század kilencvenes évei óta több történt a mezőgazdasági technikában, mint előzőleg százötven év alatt. A talajra vonatkozó ismeretek bővülése a talajművelés új módjait és eszközeit teremtette meg; lehetségessé vált fogatos vagy motorikus erővel — tehát aránylag csekély emberi munka árán — majdnem olyan kertészeti tökéletességgel művelni a talajt, amilyen művelés régebben csak kézi ásóval, rengeteg sok munka árán volt lehetséges. Új, rendkívül kiadós termelőmódok álltak elő úgy a növénytermelésben, mint az állattenyésztésben; eleinte csak ezeknek legintenzívebb ágaiban, a kertészetben, gyümölcsészetben, tejgazdaságban: de legújabbban már gabonát is lehet kertészeti úton termelni a Demcsinszki-féle palántázó módszerrel, amelyről előző helyen* már szó volt. Most jó lesz e módszerről még annyit megjegyeznünk, hogy bár négyszerannyi gabonát képes termelni egy adott földterületen, mint az eddigi eljárások: e négyszeres termés előállításához nem négyszeres, hanem ennél kevesebb munkát igényel. Úgy, hogy kertészeti úton egy métermázsza gabona termelése nemcsak hogy kevesebb — negyedrésznyi — földet vesz igénybe, de kevesebb munkába is kerül. Pedig az új kertészeti eljárás még fiatal, tehát fejletlen; és fel-találói eleinte nem helyeztek nagy súlyt munkamegtakarító rendszabályokra, melyek azonban elvileg lehetségesek, minden technikai előfeltételük megvan; és a szakemberek már dolgoznak is rajtuk.

A földművelés új módszereivel — különösen ha ezek egy kissé továbbfejlődnek — az iparos országokban egy egészen új helyzet áll elő: ezentúl már, ha valaki földművelésre adja magát, közvetlen termelés útján még több élelmiszert tud szerezni, mint most, amikor iparcikkeket termel és ezekért cserél be élelmiszereket valahol Argentínában vagy Indiában (amely becserélés nem is olyan egyszerű, hanem sok szállítási-költségbe és közvetítői díjba kerül). És az iparos országok lakói most már, ha

* L. a. *Többtermelés* című cikket, *Husadik Század* 1912. június. 699-703 1.

földművelésre akarják adni magukat: e célra otthon, saját hazájukban elegendő földet találhatnak, mert a modern, kertszerű termeléshez egy földművesnek csak feleannyi, vagy harmadrészesannyi föld kell, mint amennyi eddig kellett; amely változás gyakorlatilag annyit jelent, mintha az ország termőföld-területe megkétszereződött, vagy megháromszorozódott és emellett termékenyebbé vált volna. Az új termelőmódok segítségével Északnyugat-Európa, ha sűrű is a népessége, képes volna arra, hogy maga termelje kenyerét és olcsóbban, mint ahogy ma Kanadától és Argentínától veszi. És még fokozódik ennek lehetősége, ha a művelt népek körében elterjed a modern okszerű táplálkozás; ez is egy nagyjelentőségű eredménye az étellel foglalkozó tudományok újabb haladásának. Egyes kiváló fiziológusok kísérleti úton megállapították, hogy egy embernek, okszerű beosztás mellett, sokkal kevesebb táplálékra — főleg kevesebb állati eredetű táplálékra — van szüksége, mint amennyit ezidőszertint a művelt országok lakosai átlag véve fogyasztanak. A kísérleti eredmények alapján kidolgozott okszerű táplálkozás kevesebbe kerül a ma szokásosnál és emellett még jobban is szolgál az egészségnek. Nekünk itt most főleg az a körülmény fontos, hogy egy okszerűen táplálkozó ember eltartásához kisebb földdarab kell, mint ma szokásos módon, sok fölösleges húst, tejet, sajtot fogyasztó ember eltartásához.

Ha Nagybritannia és Írország népe általános gyakorlati alkalmazásba venné a legmodernebb földművelő módszereket (ami ha megtörténne: e módszereket a gyakorlat gyorsan tökéletesítené és továbbfejlesztené); ha továbbá csak félig-meddig is okszerű táplálkozásmódot fogadna el: a szigetország képessé válnék nem csupán arra, hogy sűrű (egy négyzetkilométeren 150 lelket számláló) lakosságának összes élelmét megtermelje, de ezenfelül még élelmiszerekkel megrakott hajókat tudna küldeni Buenos-Ayresbe és Kalkuttába, és gabonát tudna kínálni az argentinaiaknak és az indiaiaknak, olcsóbban, mint ahogy azok manapság maguk termelik a gabonát. Vagyis a magasabb kultúra fölénye, mely még csak a nagyipari versenyben nyilvánul: a mezőgazdasági versenyben is kifejezésre jutna.

Az olvasó talán nem tartja valószínűnek, hogy ilyesmi bekövetkezhessek. De az 1850-es években sem látszott nagyon valószínűnek, hogy az angol ember amerikai búzából fogja sütni a mindennapi kenyerét: húsz évvel később pedig már ezrével jöttek az angol kikötőkbe az amerikai búzaszállítmányok és lenyomták a gabonaárakat. A gazdaságosabb termelésnek, a könnyebb megélhetésnek azok a lehetőségei, melyeket a közlekedés fejlődése Amerika mezőségein megnyitott: odavonzották ezekre a távoli mezőségekre azt az embertömeget, mely a megnyílt lehetőségeket kiaknázza. Már most, ha a technikai haladás nem is a tengerentúl, de közvetlen környezetünkben nyitott meg új, rendkívül gazdaságos termelési lehetőségeket: lehet-e azt várni, hogy az emberek ezeket nem fogják fölhasz-

nálni, amikor kisebb lehetőségek kedvéért is milliószámra vándoroltak messze idegenbe?

Ha csak úgy hirtelen nem is fog bekövetkezni, hogy az angolok és más nagyiparos népek tömegesen földművelésre adják magukat: ez a lehetőség nincs oly messze, mint az ember gondolná. Végre is, ha napjainkban megtörténhetett, hogy inkább földműveléssel foglalkozó népek (mint pl. a németek vagy amerikaiak) húsz-harminc év alatt átalakultak inkább iparral foglalkozó népekké: miért ne történhetnék meg hasonló idő alatt ennek fordítottja is? A fejlett kultúrnépek haladása nem csigatempóban történik; ezek a népek, amelyek oly élénken törekszenek minden új gazdasági lehetőség kiaknázására: azokat a lehetőségeket, melyeket saját földművelésükben találhatnak föl, nem hagyják soká felhasználatlanul.

És így, látva a mezőgazdasági technika új, nagystílusú kibontakozását: azt kell várnunk, hogy az északnyugateurópai kultúrországokban a fejlődés egy új szaka kezdődik; hogy ezekben az országokban egészen újszerű, kerti intenzitású, és emellett az emberi munkát rendkívül bőségesen jutalmazó földművelés fog kialakulni.

Ez az új földművelés azonban szélsőségesen demokratikus munkaszervezetet és birtokviszonyokat kíván.

A demokrácia mértékét valamely adott társadalomban a megélhetésnek, a mindennapi kenyér megszerzésének könnyűsége vagy nehézsége határozza meg; ha könnyű a megélhetés: akkor sok a független ember s általában az egyének szabadabban és nagyobb közöttük az egyenlőség. Már a nagyipar kialakulása, midőn könnyebbé tette a kenyér megszerzését: demokratikusabb viszonyokat teremtett. A teljesen kifejlődött nagyipari kultúra pedig a megélhetésnek oly sok lehetőségét nyújtja és az egyén szabadságának olyan mértékét engedi meg, hogy már ez a mérték sem fér össze a társadalomszervezet feudális maradványaival, s a földművelés arisztokratikus szervezetével. Fejlett nagyiparos országokban a munkás — kinek a város aránylag könnyű megélhetést és függetlenebb helyzetet kínál — nem hajlandó magát alávetni a nagybirtokon, a nagygazdaságban főnálló cselédi alárendeltségnek és inkább elvándorol; a hűbéri nagybirtokon nyugvó, félig kapitalisztikus, félig patriarchalisztikus nagyüzem lehetetlenné válik, mert nem kap munkásokat, íme, már a nagyipari kultúra sem fér össze az arisztokratikus agrárszervezettel: hát akkor még mennyivel kevésbé fér ezzel össze az a kialakuló új földművelés, amely még több kenyérszerzésre képesít és még könnyebb megélhetést — tehát még több egyéni szabadságot — nyújt, mint a nagyipar.

Tehát az új földművelés új szervezetet kíván, olyant, amely a dolgozó ember teljes önállóságán és szabadságán nyugszik. Ilyen szervezet kifejlődését pedig csak olyan mezőgazdasági politika mozdíthatja elő, amely teljesen szakít a nagybirtokkal, sőt ezt kiküszöbölni törekszik és odahat, hogy a

dolgozó ember, ha intenzív földművelést akar folytatni: azt a pár hold földet, amely ehhez szükséges, könnyű szerrel megkaphassa és a maga gazdája lehessen.

Ha ez megtörténik és ha a földművelés új módszerei elterjednek: a nagyiparos országokban új irányú fejlődés indul meg. Az ipari munkásság egy része visszavándorol a termőföldre, amely, modern okszerűséggel művelve, az iparnál is nagyobb jövedelmet nyújt. És nagyobb függetlenséget. Amint előbb az ipar módot nyújtott a falusi béresnek, hogy városi munkássá lépjen elő: az új földművelés módot fog nyújtani a városi munkásnak, hogy önálló és vagyonnal rendelkező kispolgárrá lépjen elő. És mivel a kultúrélet annál intenzívebb, minél nagyobb a munka termelőereje: az előbb kultúrszegény falvakban a nagy termelőképeséggel együtt magasrendű, a mai városi kultúrát fölülmúló kultúrélet jön létre. Ugyanakkor a városokban megritkul a népesség, megszűnik a lakás-ínség; a munkabérek emelkednek a faluba való kivándorlás következtében: éppúgy, amint előbb a faluban emelkedtek a munkabérek a városokba való elvándorlás folytán. És míg az iparosok száma relatíve csökken: a földművesek száma és vásárlóképesége növekszik, úgy, hogy az ipari termékeket mindinkább elfogyasztja a belföld; az exportindusztrializmus háttérbe szorul. Megváltozik az ipar szervezete is. A munkabérek emelkedése lehetővé teszi, hogy a munkás keresetéből félretehesen és kispolgári méretű vagyont gyűjthessen; a kis vagyonok megsokasodása folytán a szövetkezeti élet óriási arányokat ölt úgy a falun, mint a városban; hovatovább mindenki fogyasztószövetkezet útján fedezi szükségleteit, a fogyasztószövetkezetek pedig a tagjaiknak árusított iparcikkeket egyre inkább saját üzemeikben termelik, vagy velük összeköttetésben álló ipari termelőszövetkezetektől szerzik be; így lassanként kiszorul a kapitalizmus az ipar szervezetéből is. Végül, e fejlődés eredményeképpen, a városok összezsugorodnak, az ipartelepek falura költöznek és a nagyiparos ország átalakul földműves jellegű országgá, amely nagyjából maga termel minden olyan mezőgazdasági nyersanyagot, amely a mérsékelt égöv alatt megterem és csak a tropikus mezőgazdaság termékeit szerzi csere útján, iparcikkek vagy más termékek ellenében.*

* Gerhard Hildebrand két éve megjelent könyvében (*Die Erschütterung der Industrieherrschaft und des Industrioszialismus*. Jena, 1910.) fölismeri, hogy a gazdasági fejlődés iránya, mely eddig ipari volt, megváltozóban van és hogy a nyugateurópai kultúra, mely ma a nagyiparon nyugszik, előbbutóbb mezőgazdasági alapra fog áthelyeződni. De ő ezt a folyamatot egészen másképpen állítja be és szükségszerűségét egészen más okokra vezeti vissza. Ő azt mondja: a nyugateurópai népek a jövőben kénytelenek lesznek fölhagyni a kivitelre dolgozó nagyiparral, mert ez már nem soká lesz jövedelmező foglalkozás és pedig azért nem, mert hovatovább minden földműves ország ipart fog fejleszteni és megfelelő vámokkal ki fogja zárni területéről

Az ilyen magasrendű földműves ország rendkívül sűrű népességet tarthat el; azonban természetes, hogy az európai népek addig, míg Amerika be nem népesül, tovább is fognak oda emberrajokat bocsátani; annál is inkább, mert az új földművelés kialakulásával Amerika rengeteg nagy termőföld-területein szinte mérhetetlen termelési lehetőségek fognak előállni. De a kivándorlás jellege — ha a fent vázolt fejlődés beáll — lényegesen megváltozik: a kivándorlók között egyre kevesebb lesz a vagyontalan proletár és egyre több az olyan munkás, aki vagyont visz magával és nem a nyomorúság hajtja a tengeren túlra, hanem a könnyű siker kilátása vonzza oda.

*

A nagyiparos ország csak átmeneti, alacsonyabb típusa a kulturfejlődésnek: a teljesen kifejlett kultúr típus a gazdag, művelt és demokratikus földműves ország, amelynek csak belfogyasztásra dolgozó és legfeljebb mellékesen exportáló ipara van.

Hogy a kultúrnépek újabb fejlődése valóban ebbe az irányba, a magasrendű földműves ország felé mozog: ezt világosan mutatják azok a tendenciák, amelyeket mostanában egyre erősebben észlelhetünk a legfejlettebb országokban; amelyek tudvalevőleg a fejletlenebbek számára a jövő képét mutatják.

Gazdasági és társadalmi téren a fejlettség legmagasabb színvonalát a tengerentúli angol nyelvű országok képviselik. Ezek az országok régebben teljesen abba az irányba haladtak, amely irány a XIX. század Európáját jellemezte: azon voltak t. i., hogy kapitalisztikus ipart fejlesszenek, a termőföldet pedig — amennyire a viszonyok engedték — nagybirtokosok kezére játszották. És pedig nem csupán az angol gyarmatokban volt így (hol régebben az ügyek vezetése az anyaország befolyása alatt állott): de a független és mindenekfölött polgári, demokrata Egyesült Államok is ugyanolyan feudális, a nagybirtoknak kedvező mezőgazdasági politikát folytattak, mint a vén Európa országai, ha kisebb mértékben is, mint az utóbbiak. Pedig a tengeren túl nem volt hűbéri arisztokrácia: de a hatalomra

a mai nagyiparos országok iparcikkeit, amelyek aztán elértéktelenednek, úgy hogy az európai nagyipar válságba jut, amelyet nem heverhet ki többé. Hildebrandnak ez a katasztrófa-elmélete nagyon gyöngé alapon nyugszik, mert a tengerentúli sok termelőfölddel rendelkező (Kanadához, Argentínához hasonló) országoknak addig, míg elég földjük van ahhoz, hogy olcsó eszközökkel nagytömegű gabonafölöslegeket termelhessenek, semmi okuk sincs arra, hogy e fölöslegeket, hacsak némileg is kedvezően értékesíthetik, ne vigyék a világpiacra; enélkül pedig arra sincs ok, hogy az európai ipar szorult vagy válságos helyzetbe kerüljön. Az lehetséges, hogy az európai iparosállamok előbb-utóbb mégis teljesen fölhagynak az ipari kivitellel: de nem azért, mintha erre piacok híján kényszerülve lennének, hanem azért, mert a földművelésben új és még az export-iparnál is jövedelmezőbb termelési lehetőségeket fognak találni.

törekvő politikai vezetők, szövetkezve a hatalmas nagytőkés osztállyal, elég erősek voltak ahhoz, hogy az állam birtokpolitikáját arisztokratikus irányba tudják terelni. A politikai vezetők és főleg a nagytőke hatalmát pedig a proletár-bevándorlók éhes seregei támasztották alá, amelyek régebben aránylag nagyszámúak voltak (az akkor még csekély bennlevő lakossághoz viszonyítva) mint most. Manapság, amikor az Egyesült Államoknak már 90 millió lakosuk van: az a 900.000 bevándorló, aki évente partraszáll, csak 1%-nyi népességyarapodást jelent; régebben nagyobb volt a százalékos arány. Tehát a bevándorlás — relatíve — gyengülőben van. És mivel ugyanakkor gyengülésnek indult a belföldi, amerikai népesség szaporodása is (a születések csökkenése folytán): el lehet mondani, hogy az Egyesült Államokban a munkáskezek szaporodása lassúbb lett, pedig a tőke szaporodása nem lassúbbodott, talán inkább még gyorsult. Még nagyobb mértékben állt volna be a helyzetnek ez a változása, ha a bevándorlás proletár-jellege csökkent volna, ha a bevándorlók között szaporodtak volna a kispolgári helyzetű egyének, kik maguk is hoznak tőkét az országba. Ez nem történt meg, sőt inkább, amióta Kelet- és Déleurlópa országaiban is föllépett a kivándorlás: egyre éhesebb és igénytelenebb proletárseregek érkeznek a partokra. Mindamelltt a bevándorlás számbeli gyengülése, a népesedés lassúbbodásával kapcsolatban mégis csak alábbszállította a nagytőke hatalmát, minden ellenkező látszat, minden trösztfejlődés dacára: mert a trösztökkel szemben áll a dolgozó polgárság és munkásság gyorsan növekvő gazdasági ereje és szerveztsége.

Hasonló irányú (bár részben más okokból eredő) eltolódások történtek Új-Zélandban és Ausztráliában; itt is beállott — még jóval előbb, mint az Egyesült Államokban — a dolgozó polgárság és munkásság hatalmának növekedése a nagytőke és a nagybirtok rovására. Ezek az eltolódott erőviszonyok megfordították a mezőgazdasági politika irányát.

Köztudomású — és ezért csak pár szóval érintjük — mi történt a múlt század vége óta Új-Zélandban. Itt az állam teljesen szakított minden nagybirtok-védő hatalmi politikával és azon van, hogy a régebben képződött nagybirtokot földarabolja. Evégett progresszív természetű adót vetett ki a nagybirtokra, mely ennek hatása alatt kénytelen a földjét olcsón parcellázni, sőt — egyes esetekben — ingyen odaadni az államnak, mely kiscgazdákat telepít rá. A hatás nem maradt el; a termőföld mindinkább benépesül és a mi a legérdekesebb: a városokban oly magasra emelkedett a munkabér és ezzel kapcsolatban oly erősek lettek a munkásszervezetek és az egyes munkás oly független lett a vállalkozótól, hogy az ipar kapitalisztikus munkásszervezete már-már csaknem felmondja a szolgálatot. Másféle, szövetkezeti természetű munkásszervezet egyelőre még nem fejlődött ki az új-zélandi iparban; és így, alkalmas munkásszervezet híján, az ipar fejlődése megakadt. Új-Zéland

ma inkább földműves ország, mint az agrárreform előtt volt. Szóval ott tényleg máris megszűnt az ipari irányban való fejlődés; ott már kezd kialakulni a jövő típusa: a gazdag és demokratikus földműves ország.

Pár év óta szemelláthatóan hasonló irányba terelődött a mezőgazdasági politika az , ausztráliai Commonwealth-ben is.

Az amerikai Egyesült Államok még nem jutottak el ideig; a törvényhozásban ott még nem jutott érvényre az új irány. De a társadalomban élénken terjednek a modern agrárpolitikai törekvések. Már tudatos ellenzéke van az industrializmusnak; általános lett ez a jelszó: „Több farmert és kevesebb ipari munkást!” És megvan a tudatos törekvés valamely annyira tökéletes és intenzív földművelés kialakítására, amely igen csekély területen is könnyű és jó megélhetést nyújthasson egy földműves családnak; a *three acres and liberty* („három hold föld és szabadság”) jelszava Amerikából ered. A társadalom ezen új törekvései előtt a törvényhozás sem lesz képes soká elzárkózni: ez egészen biztos, mert a megváltozott közhangulat nyomása folytán az avult pártkeretek, amelyek eddig minden társadalmi haladást kizártak, máris bomladozóban vannak és új, társadalmi reformokra törekvő pártalakulásoknak adnak helyet.

Azonban talán azt mondhatná valaki: ezekben a tengerentúli országokban mások a viszonyok, mint Európában; Európa fejlődésének irányára abból, ami odaát végbemegy, nem lehet következtetéseket vonni. Ám ez az ellenvetés nem volna helytálló. Az európaiak tengerentúli településeinek fejlődése szorosan összefügg az európai fejlődéssel; történetük minden szakában az európai tendenciákkal párhuzamos irányok uralkodtak, amint ezt pl. a XIX. századra vonatkozóan az imént láttuk. Ezúttal is teljes a párhuzamosság; az a mezőgazdasági demokrácia, amely felé a tengerentúli népek haladnak, kitűzte zászlóját már Európa területén is: Angolországban; — sőt az európai angolok már messzebb jutottak, mint az amerikaiak; — Angolországban már törvényhozásilag is érvényre jutott az új, demokratikus agrárizmus. Az angol állam — ha a legutolsó öt év törvényalkotásaira nézünk — éppen úgy szakított a nagybirtokkal, mint az új-zélandi állam. Az 1907. évi földtörvény jogot ad a gróf-ságoknak és az államnak, hogy a nagybirtokok bármelyikét tetszésük szerint kisajátíthassák és parcellákban eladhassák, vagy olcsón bérbeadhassák munkásoknak, kik kiscgazdákká akarnak lenni. A híres Lloyd George-féle költségvetés pedig a nagybirtokra külön adókat vetett ki, amelyek több latifundium tulajdonosát máris földjük parcellázására kényszerítették. Igaz ugyan, hogy nem elég a törvényt meghozni; végre is kell azt hajtani: a végrehajtást pedig a megyék, hol a nagybirtok még erős, mindenféle akadékoskodással késleltetik. Mindamellettt már eddig is ezrével vonulnak ki a munkások a városokból a termőföldre; extenzív nagyüzemek helyén apró intenzív gazdaságok keletkeznek és a városi elemek, amint a lefolyt pár év tapasztalata

mutatja, minden nehézség nélkül megállják a helyüket, mint kiscgazdák, mert ha nincs is akkora testi erejük, mint a született földműveseknek: e hiányt bőven helyreüti csiszoltabb értelmiségük és kereskedelmi érzékük.

Azok a mezőgazdasági törvények, amelyek az új század küszöbén tengerentúl, Új-Zélandban, Ausztráliában és tengeren innen, Angliában létrejöttek, mintegy határcölöppel zárják le az állam mezőgazdasági politikájának négy évszázados fejlődését, mely nagyjából ilyen irányú volt:

A középkorban az állam nem folytatott a szó mai értelmében vett mezőgazdasági politikát, mert a földműveléssel, ennek termelőmódjával — mint általában a gazdasági élettel — igen keveset törődött; csupán a birtokviszonyokba avatkozott bele, de ebbe aztán nagymértékben, jószágadományozások és elkobzások által. Ebben a tevékenységükben a középkori államok fejeit tisztán hatalmi szempontok vezették: ami természetesen következik már abból is, hogy a középkori állam tisztán katonai szervezet volt, amely céljának, a győzelmes hadviselésnek úgy felel meg legjobban, ha a vezető a vezetetteket erősen hatalmában tartja. A földműveléssel csak az újkor folyamán kialakuló modern szervezetű állam kezdett törődni, fiskális érdekből: mert a nép adózóképességét csak a termelés nagyobbitása által lehetett fejleszteni. Később, a legújabb korban, a fiskális érdeken kívül a mindinkább erősödő termelő osztályok (polgárság, munkásság) nyomása is egyre nagyobb mértékben készítette az államot arra, hogy a termelés érdekeivel törődjék, hogy a gazdasági életet s ennek keretében a földművelést fejlessze. De emellett az állam megtartotta — középkori örökség gyanánt — a nagybirtok iránt való előszeretetet, melyet hatalmi érdeke sugallt; és míg egyfelől azon volt, hogy a földművelést javítva, többtermelést hozzon létre: másfelől igyekezett a nagybirtokot erősíteni és a többtermelés szempontját a nagybirtokosság érdekében összhangzásba hozni. A polgárság és munkásság további erősödése folytán azonban a feudális birtokpolitika egyre nagyobb nehézségekbe ütközött; az állam hovatovább nem is mert nyíltan állást foglalni mellette, hanem, ahol támogatta a nagybirtokot, inkább a mezőgazdaság fejlesztésének ürügye alatt tette ezt. Végül aztán azért, mert a földművelés haladása nagyszerű termelési lehetőségeket nyit meg és a dolgozó polgárság növekvő hatalma ezeknek kihasználására szorítja az államot: a többtermelés akkora jelentőségre emelkedik, hogy többé a nagybirtok érdekeivel összeegyeztetni nem lehet és az állam, mivel a többtermelésről, amelyre minden kényszeríti, nem mondhat le: kénytelen lemondani a feudális birtokpolitikáról.

Szóval az újkor és a legújabb kor folyamán az állam agrárpolitikájában két elem volt: feudális birtokpolitika és többtermelésre való törekvés; az utóbbinak eleinte igen csekély szerepe volt, amely később egyre nagyobbodott; míg az előbbinek, a feudális birtokpolitikának, eleinte igen nagy szerepe volt, amely

később összezsugorodott, hogy végül teljesen kiszoruljon. A fejlődés kiindulópontján a középkori állam, mely erősen foglalkozott feudális birtokpolitikával, a földműveléssel azonban semmit sem törődött. A fejlődés tetőpontján az az új állam, mely igen nagy mértékben törődik azzal, hogy a földművelés minél tökéletesebb legyen és polgárai minél könnyebben jussanak kenyérhez: a feudális birtokpolitikát azonban teljesen kiküszöböli. Ám ezt csak úgy teheti, ha lemond arról, hogy polgáraival szemben, ezek fölött álló hatalmat gyakorolhasson. Tehát a nagybirtok fenntartásáról való lemondás megváltoztatja az állam jellegét; az az állam, mely a nagybirtokot feldarabolta, többé nem hatalmi állam, nem katonai erőszakon alapuló kényszeregyesülés katonai célokra: hanem szabad polgárok szabad egyesülése a közjólét előmozdítására. *Freibürgerschaft*, amint Oppenheimer mondja. Új-Zéland, Ausztrália és Anglia, midőn új agrárpolitikai törvényeket meghozták: elvben ilyen *Freibürgerschaft*-oknak, szabadpolgári egyesüléseknek nyilvánították magukat. A meghozott törvények végrehajtásától függ, hogy tényleg azokká is legyenek.

*

És már most: lehet-e azt gondolni, hogy az az új, agrár-demokratikus irány, mely Anglia törvényhozásában érvényre jutott, valami speciális angol jelenség volna, amely a kontinens országait nem érdekli? Semmiesetre. Az európai népek egyetemesen fejlődnek és ha azt látjuk, hogy a fejlődés valamely logikus folyománya az egyik országban beáll: bizton várhatjuk, hogy csakhamar a többi országban is be fog állni.

E várakozásunkban annál kevésbé csalatkozhatunk, mert már ma is találhatunk a csatornán innen államokat, amelyek, ha még eddig nem is jutottak el az angolok tiszta mezőgazdasági-demokrata irányáig: nagyon messze már nincsenek tőle. A Nyugat apró minta-államai ezek; első sorban a skandináv országok és ezek között főleg Dánia, azután Németalföld, Svájc és Belgium, itt már mindenütt élénken törekszik az állam és a társadalom a földművelés termelőképességének nagyobbítására és e célját már nem a nagybirtoknak adott kedvezmények útján, hanem a kisbirtoknak, a kisember gazdálkodásának fejlesztése útján iparkodik előmozdítani. Amihez képest ezek az apró államok nagy súlyt helyeznek a népies gazdasági oktatásra és általában a földműves nép műveltségének minden tekintetben való fejlesztésére.

A kis nyugati államok nagy szomszédjai: Németország és Franciaország még nincsenek ennyire. Ott még tartja magát a régi nagybirtok-védő irány, bár a kiscgazdaság szemmel látható erősödése mindinkább arra készíti az államot, hogy a kisember gazdálkodásával is törődjék. Egyelőre azonban a kisbirtokos még nem kap sokkal többet az államtól, mint félrendszabályokat, míg a nagybirtokos érdekeit úgy a vámpolitika, mint az adó-és birtokpolitika számos előnyben részesíti.

Tehát a kontinens e két nagy nyugati kultúrállamában egyelőre nem sok történik a mezőgazdasági demokráciáért. Amelyért sokkal több történik most az aránylag jóval fejlettebb kelet európai országokban: Oroszországban és Romániában. Oroszország néhány év óta — mint már tudjuk — nagyban parcelláz, tagosít és eddig vadon területekre százezerszámra telepít kiscgazdákat. Romániában pedig legújában félmillió hektár egyházzavat és hitbizományt osztanak föl kisbirtokokká. A kényszerűség terelte ezeket a mi keleti szomszédainkat a modern mezőgazdasági politika irányába. Állami kiadásai egyre nagyobbak lesznek, tehát okvetlenül fokozniok kell népük adózóképességét. Ezt először iparfejlesztéssel próbálták meg, de nem ment, mert földművelésük nagyon alacsonyrendű s ezzel kapcsolatban gazdasági és kulturális erejük távolról sem áll azon a fokon, amely a nagyipar kialakulásához szükséges. Tehát nem maradt más hátra: mezőgazdaságukat kell fejleszteniük; erre pedig a fönnálló munkásviszonyok és egyéb konjunktúrák között a nagybirtok nem alkalmas; csak úgy hozhatnak létre többtermelést, ha földet adnak a népnek és gondoskodnak arról, hogy a kiscgazda jobb termelő módokat sajátítson el.

Oroszországban és Romániában egy hektár föld búzatermése nem tesz ki többet 8—9 métermázsánál, míg Német- és Franciaországban 16—19 métermázsa az átlagos termés. Ezek a nyugati országok azért maradtak meg egyelőre az arisztokratikus mezőgazdasági politika mellett, mert már van olyan földművelésük, amely magasabbrendű gazdasági életnek és vele a nép és az államháztartás megélhetésének alapul szolgálhat; tehát külső kényszerűség nem szorítja őket arra, hogy mezőgazdaságukat gyorsan demokratizálják. Viszont, másrésztől, még nem olyan fejlett a gazdasági- és kultúréletük, és termelő osztályai még nem olyan erősek, hogy — mint Angliában — minden külső kényszer nélkül, tisztán a gazdasági és társadalmi haladás kedvéért, szembe mernének szállni a nagybirtokkal. De a mi késik, nem múlik; a nagybirtok-ellenes irányok szemléto-mást erősödnek Francia- és még inkább Németországban és talán nincs messze az az idő, amikor az agrár-demokrata irány, mely Anglia törvényhozásában már érvényre jutott, győzelmesen fog előnyomolni a kontinens kultúrországaiban is.

*

A történelmi környezetet ismerve, most már világosabban ítéelhetjük meg a magyar agrárreform körülményeit.

Minálunk egy hektár földön 11,7 métermázsa búza terem. Tehát minálunk a mezőgazdaság fejlettebb, mint Oroszországban, hol 8—9 métermázsa terem: de sokkal fejletlenebb, mint Németországban, hol 19 métermázsa terem. Következőleg a mi gazdasági életünk erősebb mint az oroszoké, vagy a románoké és többet megbír, ezért az agrárreform kényszerűsége minálunk nem oly nagy, mint Oroszországban, vagy Romániában. De

azért megvan a kényszerűség, mert viszont sokkal fejletlenebb a mezőgazdaságunk, semhogy magasabbrendű gazdasági életnek alapul szolgálhatna és a modern állam és társadalom szükségleteit fedezni tudná. Ezért mi a mezőgazdasági reformot époly kevésbé kerülhetjük el, mint az oroszok vagy a románok.

Az a kényszerűség, mely mezőgazdasági reform felé szorítja az országot, politikailag egyelőre még csak a demokratikus választójogért folyó mozgalomban jut kifejezésre. A nép még csak azt érzi, hogy valami változásnak kell jönnie, mert így nem tarthat tovább; ez az általános hangulat ad erőt a progresszív irányoknak, amelyek most a választójogi reformra koncentrálnak összes energiájukat. Mihelyt azonban ez a reform meglesz: a haladás erői, melyek most a választójog felé szorítják a politikusokat, egy nagy kérdőjelhez jutnak: mire használják föl a kivívott reformot? Mihez fogjanak, mely célra irányuljon működésük? Szociálpolitikai reformokra? Egy szegény és eladósodott országban, mely rengeteg katonai terheket volt kénytelen magára venni, nincs pénz szociálpolitikai reformokra. Vagy talán az iparfejlesztés legyen a cél? Földművelésünk reformja nélkül nem tudunk ipart fejleszteni, mert sem a tőkét, sem a munkás megélhetését olcsóbbá tenni, sem vásárlóerős fogyasztópiacot teremteni nem tudunk nélküle. Az agrárreform nélkül még élni sem tudunk ma, amikor terheink szaporodnak, földünk pedig kimerülőben van. Hát mihez foghatnak a progresszív erők? Semmi máshoz, csak ahhoz, ami az előfeltétele minden egyéb haladásnak: a mezőgazdasági reformhoz.

Nem is kell valami különös éleslátás annak felismeréséhez, hogy pár éven belül a demokratikus mezőgazdasági reform lesz a magyar politika tengelye.

Ha azután ez a reform létrejön, nyomában rendkívül dús többtermelés, s az ország rohamos gazdagodása fog beállni: mert földműves népünk anyagi helyzete különb, mint az orosz vagy a romániai földművesé, értelmisége jóval magasabbrendű, tehát olyan mezőgazdasági politika, mely komolyan és becsületesen a kisgazdaság fejlesztésére törekszik: a mi viszonyaink között sokkal nagyobb hatást válthat ki, mint oroszországi vagy romániai viszonyok között.

*

A mi helyzetünknek ez a képe: megvan minden kényszerűsége annak, hogy földművelésünket intenzívvé tegyük; ez pedig, a főnálló természeti és társadalmi viszonyok között csak fejlett — tehát kiadós — termelőmódok segítségével és csak a mezőgazdasági szervezet demokratizálásával kapcsolatban lehetséges. Következőleg az intenzív földművelés kialakulása folytán Magyarország gazdag és demokratikus földműves ország lesz. Igaz ugyan, hogy az intenzív földműveléssel együtt a nagyipar is ki fog alakulni, de hogy ki fog-e itt fejlődni akkora nagyipar, amely — a folyton nagyobbodó belfogyasztáson túlnöve-

kedve — kiviteli piacokra lesz kénytelen támaszkodni: az nagyon kérdéses. Mert ha a földművelésünk átalakulása megindul: a gazdasági élettel együtt a szellemi élet is élénkebb lesz és a földművesnek több alkalma fog nyílni, hogy tanuljon és értelmisége fejlődjék. Könnyen lehet, hogy addigra, mire az ország elég fejlett lesz ahhoz, hogy kivitelre dolgozó nagyiparos országgá válhassék: a földműves nép is már elég művelt lesz ahhoz, hogy olyan tökéletes földművelő módszereket tudjon elsajátítani, amelyek éppoly jövedelmezők, vagy még jövedelmezőbbek, mint a nagyipar. Ez esetben az exportindusztrializmus egyáltalán nem, vagy legfeljebb átmenetileg fog föllépni. Szóval lehetséges, hogy az új Magyarország már nem fog keresztülmenni — úgy, mint a régebbi fejlődésű, nyugati kultúrállamok — az export-indusztriális ország fejlődés-típusán, hanem az ennek megfelelő kultúrfokot mint gazdag és demokratikus földműves ország fogja elérni és földműves országnak megmaradva fog tökéletesedni a legmagasabbrendű kultúrtypussá.

Egyelőre persze az a legfontosabb kérdés, hogy földműves népünk, úgy, amint ma van, elég fejlett-e ahhoz, hogy az intenzív földművelés felé az első nagy lépést megtehesse; és hogy ennek a lépésnek mely tekintetben kell történnie? Ezt majd a következő több rendbeli fejtegetések folyamán világítjuk meg.

b) Mekkora szerepei játszik ez időszerint a kisgazdaság az ország földművelésében és miképen viszonylik termelő-képessége a nagygazdasághoz?

Hogy Magyarországon ez időszerint többtermelést létrehozni csak demokratikus mezőgazdasági politika képes, mely a kisember gazdálkodásának fejlesztésére helyezi a fősúlyt: ennek — az eddig fölhozottakon kívül — még egy igen nyomós oka van, amely abban áll, hogy az ország mezőgazdasági termelésének oroszánrészt már ma is a kisemberek gazdasági szolgáltatják és így már ezért sem lehet más úton növelni a mezőgazdasági termelést, mint az apró gazdaságok termelőmódjának javítása útján.

Tévedés azt gondolni, hogy a nagybirtok és a középbirtok élmezőnyben az országot. Nem mintha nem volna igaz, hogy Magyarország nagybirtokos ország; tényleg az ország összes területének csaknem $\frac{3}{5}$ -része nagy- és középbirtokosoké. És mégis úgy van, hogy a mezőgazdasági produkció legnagyobb része a kisemberek gazdaságaiból kerül ki, mert ezekben a termelés (szervezését tekintve) jóval intenzívebb. A nagybirtokok területe nagyjából erdőből és legelőből áll; ellenben a kisemberek gazdaságaiban a szántóföld és a rét foglalja el a terület túlnyomó részét; a kert és a szőlő aránylag sok, a marha és a baromfiállomány aránylag nagy. Az ország művelt földje (a szántóföld, rét, kert és szőlő) kb. három ötödrészből kis-

emberek kezén van, noha az ország összes területéből körülbelül csak két ötödrész jut reájuk.

Az 1895. évi fölvétel szerint jutott*

	Az ország összes földjéből		Az ország össze (szántó, rét. kert területéből)	
	kat. hold	%	kat. hold	%
Törpegazdaságokra (0—5 hold)	2,155.000	4,4	1,959.000	7,3
Kisgazdaságokra (5—50 hold)**	14,724.000	30,2	18.98.000	48,8
Kisemberek gazdaságaira (0—50 hold) összesen	16,879.000	34,6	15,158.000	56,1
Középgazdaságokra (50—200 hold)	3,815.000	7,8	3,135.000	11,6
Nagygazdaságokra (200 holdon felül).	16,161.000	33,1	7,694.000	28,5
Nagy- és középgazdaságokra (50 holdon felül) összesen	19,976.000	40,9	10,829.000	40,1
Túlnyomóan erdő és legelőgazdaságokra (melyek legnagyobb részét nagygazdaságok)	11.978.000	24,5	1,036.000	3,8
Az összes gazdaságokra együttvéve	48,833.000	100,0	27,023.000	100,0

* Kiszámítva a m. kor. orsz. mezőgazdasági statisztikájában (Budapest, 1900) III. részben 34. lapon és IV. részben 5. lapon található adatokból.

** A hivatalos mezőgazdasági statisztika a kisgazdaság fogalmát 5 holdtól egészen 100 holdig terjedő gazdaságokra terjeszti ki, ami túlságosan messze megy, mert az 50—100 holdas gazdaságot már nagyobbára bérmunkások művelik, a tulajdonos és családja munkájának kisebb szerepe van, úgy hogy a tulajdonos inkább földje után él, mint munkája után; az ily nagy gazdaság már középgazdaság. Mi 50 holdig terjesztjük a kisgazdaság határát; ez már indokolt, mert az 50 holdnál kisebb gazdaságokat — magyar viszonyok között — túlnyomó részben valódi kisgazdaságoknak lehet tekinteni. Mert a mi viszonyaink között, elmaradt gazdálkodásunk, kicsiny termésátlagaink mellett egy földműves családnak ahhoz, hogy a maga földjén megélhessen és ne kelljen munkaerejének egy nagy részét bérmunkában értékesítenie: aránylag nagy földdarabra van szüksége; annál is inkább, mert a kisembert sok mindenféle adó terheli, amihez gyakran kamat vagy haszonbér-terhek is járulnak, amely terhek fedezetének szintén ki kell kerülnie, az életszükségleteken kívül a családi gazdaság terméséből. Országos átlagban egy 20 holdas gazdaság — amelyből, átlagos viszonyok között, 2 hold legelő, erdő és nem termő terület — még nem is elég egy földműves család szükségleteinek és átlagos kötelezettségeinek fedezéséhez. Bácsmegyében, az ország legtermékenyebb vidékén a földművesek általában 15 hold tehermentes föld birtoklását tartják szükségesnek egy család önálló megélhetéséhez. Az ország átlagában a föld nem oly termékeny, mint a Bácskában, nem áll oly nagymértékben szántóföldből, kertből és szőlőből, mint ott — és az átlagos kisgazdaság éppen nem tehermentes, sőt részben nem is tulajdon, hanem bérelt föld. Tehát magyarországi viszonyok között, átlag véve, 30—40 hold még nem sokkal

Az 1895. évi fölvétel óta nem lényegtelenül gyarapodott a kisemberek kezén levő művelt föld, részben a közlegelők feltörése, részben a parcellázás által, és ha 1895-ben a művelt föld 56,1%-a volt kiscgazdák- és törpegazdák kezén: ma körülbelül 60%-ra becsülhetjük a rájuk eső részt. Elmondhatjuk, hogy az ország mezőgazdasági növénytermelésének három ötödrésze kisemberek gazdaságaiból kerül ki. Sőt az állattenyésztés termékeinek még ennél is nagyobb részét szolgáltatják törpe- és kiscgazdaságok. Az 1895. évi üzemstatistika szerint az ország összes baromállományából található volt*

	Szarvasmarha egység	%	Jutott 100 hold művelt földre
50 holdnál kisebb gazdaságokban	6,559.000	66,4	43 egység
50 holdnál nagyobb gazdaságokban	2,674.000	27,1	25
Nem szerepel a részletes kimutatásban	642.000	6,5	—
Összes baromállomány	9,875.000	100,0	—

Tehát növénytermelésünk három ötödrészét és animális termelésünk két harmadrészét akarva sem lehetne gyarapítani más úton, mint a dolgozó földműves nép gazdálkodásának javítása útján.

A termőföld oly nagy részét kezelik kisemberek, hogy még azon esetben is, ha a nagygazdaság megmaradna az extenzív termelés mellett, de a kiscgazdaságban** kialakulna az intenzív

több egy kisparasztgazdaságnál. Egy ilyen 30—40 holdas gazdaság tulajdonosa idegen munkaerőt is foglalkoztat ugyan, de a gazdasági munka nagyobb részét ő maga, családjával együtt szolgáltatja és gazdálkodásának természete, célja nem különbözik lényegesen az 5—10 holdas gazdáétól. Megélhetése és gyermekei jövőjének biztosítása nagyobb mértékben függ a munkajövedelemtől, mint a földjövedelemtől, és gazdasági, társadalmi, politikai érdekeit tekintve közelebb áll a törpegazdához és a mezei munkáshoz, mint a nagy- és középbirtokoshoz. Gazdálkodásának és anyagi helyzetének javítását csak demokratikus mezőgazdasági politikától várhatja, az arisztokratikus irány csak árthat neki. Ezért, ha azt keressük, hogy körülbelül hány hold gazdaságterületnél kezdődik az a gazda, akinek érdekei már inkább nagygazda, mint kiscgazda-érdekek: durva fogással 50 holdnál tűzhetjük le a két érdekcsoport határcölöpét.

* Kiszámítva, a mezőgazd. stat. 111. 41. lapján és a Magyar Statisztikai Évkönyv 1906. évi kiadásának 123. lapján található adatokból.

** Főlöszlegesen, hogy mindig külön megemlítsük a törpegazdaságot is, amelynek természete egy a kiscgazdaságéval; ezentúl, ha kiscgazdaságról beszélünk: a törpegazdaságot is belegondoljuk, éppúgy mint a nagygazdaságokhoz a középgazdaságokat; hacsak külön meg nem jelöljük ezeket.

földművelés: a kisgazdaság átalakulása egymaga elég volna ahhoz, hogy a drágaság megszűnjék, az ipar föllendüljön, a munkabér emelkedjék; sőt a kisgazdaságokból kikerülő nagy gabonatömegek lerontanák nagy mértékben a gabonavámok áremelő hatását is, még az esetben is, ha a nagygazdaságok termései nem növekednének s a nagybirtokosok, az emelkedő munkabérek és hanyatló gabonaárak folytán majdnem annyi kárt szenvednének, mint ha az egész mezőgazdaság átalakult volna. Látva, hogy a termelésnek ily elhatározóan nagy része függ a dolgozó földműves nép gazdálkodásmódjától: napnál világosabb, hogy a nagybirtokosságnak, ha egyszer érdeke, hogy az intenzív földművelés ne alakuljon ki az országban: semmi sem fontosabb, mint az, hogy a kisgazdák tömegeit lehetőleg visszatartsa a haladástól. Ezt a tényt semmiféle rabulisztikával nem lehet a világból kibeszélni.

De abból a körülményből, hogy a termelésnek közel két harmadát a kisgazdaságok szolgáltatják, levonhatunk még egy másik következtetést is, és pedig ezt: Magyarországon, az ország mai állapotában, a nép megélhetésének, az ipar kifejlődésének mai nehézségei mellett, amely nehézségek a földművelés elmaradottságából és a birtok-arisztokrácia hatalmi túltengéséből erednek: a kisgazdaság-fejlesztő, demokratikus mezőgazdasági politika elől még olyanok sem zárkózhatnak el, akik elvben a kisgazdaságot a nagygazdaságnál alsóbbrendűnek, annál kevésbbé termelőképesnek tartják.

Mert helyezkedjék bár valaki arra a (ma különben már tarthatatlan) álláspontra, hogy a mezőgazdaságban a kapitalisztikus nagyüzem, olyanformán, mint az ipar sok ágában, le fogja konkurrálni és ki fogja szorítani a kisüzemet: ha egyszer belátja, hogy az ország mezőgazdasági termelését okvetlenül gyorsan növelni kell, minden elvi álláspontja dacára sem törekedhetik egyébre, mint a kisgazdaság termelőmódjának fejlesztésére. Mert azt csak nem várhatja, hogy a nagyüzem, mely ma a termelésnek kb. csak egy harmadát szolgáltatja, hamarosan ki fogja szorítani a kisüzemet, mely a termelésnek kb. két harmadát látja el; legalább a mai üzemfejlődés, mely a parcellázás jegyében áll, ugyancsak nem jogosít fel ilyen várakozásra; a tények alapján csak arra lehet számítani, hogy a mezőgazdasági termelés legnagyobb része a belátható jövőben is kisüzemekben fog végbemenni. Legyen tehát valaki bármilyen híve a nagyüzemnek, szemben a tényekkel csak ez a választása: vagy rászánja magát a kisgazdaság fejlesztésére, vagy pedig lemond arról, hogy előmozdítsa a mezőgazdasági termelőerők gyarodását, amivel egyszersmind lemond az általános drágaság leküzdésének, az ipar kifejlesztésének, a népjólét emelésének legfőbb (sőt egyedül alkalmas) eszközéről. De, ha az utóbbit választaná, lemondását hiába próbálná ilyesmivel indokolni, hogy „ugyan kérem, minek vesződjünk a kisbirtok termelő-

módjával, mikor azt úgysem lehet fejleszteni?” Mert azt megint meg nem dönthető tények mutatják, hogy a kiscgazdaság termelőmódja nem képtelen a fejlődésre; az legalább vitán fölüli áll, hogy a magyar kiscgazda máskép, jobban is művelhetné földjét, mint ezidőszertint. Az északnyugat-európai kiscgazdák megmutatták, hogy a kiscgazda nemcsak hagyományos gazdálkodásra képes, mint régente hitték: de teljes mértékben képes az okszerű termelőmódok alkalmazására is. A dán vagy a belga kiscgazda 22—25 métermázsza gabonát termel egy hektáron; ha ott képes a kisüzem ilyen termékek produkálására: talán az sem lehetetlen, hogy erre képessé váljanak a mi kisüzemeink is, amelyek ma, elmaradt termelőmódjukkal, 11 métermázsánál nagyobb termésátlagokat nem igen érnek el. Egyelőre még az is elég volna, ha 15—16 métermázsára felvinnék; már ez a haladás is jólétet teremtene az országban; olcsóvá tenné az élelmezést, a pénzkölsönt, a lakást, lehetővé tenné az ipar fejlődését és emelné a dolgozó nép jövedelmét. A termelőerők és a népjólét növelésének ilyen tagadhatatlan lehetőségeiről csak azon esetben mond le valaki, ha nem a dolgozó osztályok érdekét, hanem a nagybirtok haladás-ellenes érdekeit akarja szolgálni: ellenben erre a lemondásra olyasvalakit, aki a dolgozó osztályok érdekeit tartja szem előtt, semmi nem jogosíthat föl, még egy olyan elvi álláspont sem, mely az elméleti kritika próbáját kiállotta.

Már pedig ezt épen nem lehet elmondani a feudális agráriusoknak és a marxistáknak azon álláspontjáról, hogy a kiscgazdaság a termelésben alsóbbrendű volna a nagygazdaságnál. Hogy e tekintetben mi a való tényállás: ezt a kérdést részletesen tárgyaltam *Föld és társadalom* című könyvemben; ami fölment attól, hogy itt most sokat kelljen foglalkoznom a mezőgazdasági üzembkérdéssel. Csupán az általános elveket fogom pár szóban jelezni:

Általánosságban a mezőgazdasági kisüzem nem jobb és nem rosszabb a nagyüzemnél; bizonyos időszakokban a kiscgazdaság, más időszakokban a nagygazdaság alkalmasabb a termelésre. Hogy valamely időszakban melyik alkalmasabb a kettő közül: ez attól függ, miképpen alakul a gabona ára és a munkabér. (Ezeknek alakulása valamely országban ismét attól függ, mennyi kenyert tud szerezni a társadalom és mekkora ehhez viszonyítva a népesség száma) Olyan időszakokban, midőn a munkabér magas, s a gabona ára alacsony, a kiscgazdaság az alkalmasabb üzembforma; alacsony munkabérek és magas gabonaárak idején pedig a nagygazdaság.

Napjainkban, a termelőerők és a népjólét növekvő irányával kapcsolatban a munkabérek minden országban többé-kevésbé emelkednek és ezzel összefüggésben a kiscgazdaság termelőképessége mindinkább eléri, sőt már kezdi túlszárnyalni a nagygazdaságét. Ez a változás a nézeteket is módosította már, a kisüzemnek nagyobb lett a becsülete, mint volt; amit régebben

észre is alig vettek: ma már általános vélemény, hogy a kisüzem munkaszervezete jobb, mert a kiskgazda, önmagának dolgozván, sokkal lelkiismeretesebb munkát végez, mint a nagygazdaság cselédje vagy napszámosa. S az is kétségtelen ma már, hogy a nagyban való termelés azon technikai előnyeit, melyek a mezőgazdaságban szerepet játszanak, a kiskgazda is megszerezheti szövetkezés útján, és pedig annál nagyobb mértékben, minél magasabb fejlettségre jut a földműves nép értelmisége és maga a földművelés, és minél demokratikusabbá válik az egész gazdasági és politikai élet.

Ez okból a nagygazdaság technikai fölénye, mely Kelet-európa elmaradt országaiban igen jelentékeny, a fejlettebb nyugati országokban már sokkal kisebb; sőt Dánia, az alsó Rajnavidék és az amerikai Egyesült Államok kiskgazdaságai egyáltalán nem alsóbbrendűek, inkább még több tekintetben föltötte állnak a nagygazdaságnak, nem csupán az állattenyésztés, de a növénytermelés terén is; például az Egyesült Államok fő gabonatermelő vidékein a legkisebb gazdaságok termelnek legtöbb gabonát egy hektár szántóföldön.

Nálunk, az ország határain belül is észre lehet venni, hogy minél nyugotibb fekvésű, minél fejlettebb valamely országrész, annál kevésbé van elmaradva a kiskgazdaság a nagygazdaság mögött. A vas-, sopron-, nyitramegyei kiskgazdaság nincs oly messze az odaváló nagygazdaságtól, mint az erdélyi kiskgazdaság az erdélyi nagygazdaságtól.

Egészben, átlag véve az országot: amint földrajzilag közepén vagyunk Kelet- és Nyugateurópa között, azonképpen gazdasági fejlettség dolgában is. Minálunk a nagygazdaság technikai fölénye kisebb, mint Keleteurópában és nagyobb, mint Nyugateurópában. A nagybirtokos érdekeltség beállítása szerint kiskgazdáink holdanként 1 métermázsával (hektáronként $1\frac{3}{4}$ q-val) kevesebb gabonát termelnének, mint a nagygazdák — de erre a becslésre túlsokat nem lehet adni — több, mint valószínű, hogy a különbség nincs ekkora, bár az nem szenved kétséget, hogy különbség van és nem is lényegtelen. De a nagygazdaságnak e technikai fölényével szembenáll a kiskgazdaságnak az az — előző helyen már említett — előnye, hogy benne a termelés intenzívebben van szervezve, amennyiben kert és szőlőterülete, marha- és baromfiállománya viszonylag nagyobb, mint a nagygazdaságé. Száz hold megművelt földön, ha ez kiskgazdák kezén van, a kiterjedtebb gyümölcs, szőlő, tej, tojás és hústermelés révén nagyobb értékű termékmennyiség áll elő, mint ha ugyanezen területet egy nagygazda kezeli; viszont az utóbbi esetben ugyanezen területen több gabona termelődik. Ám ezt a gabonatermelésben — s általában a szántóföldi növénytermelésben — mutatkozó fölényt nagyon alászállítja az a körülmény, hogy nagygazdaságaink — különösen a több ezer holdas uradalmak — nem művelik meg minden erre alkalmas földjüket, sőt erdő, legelő gyanánt kezelnek sok jó földet, amelyet szántó-

földnek is előnyösen lehetne használni. A kiterjedt latifundiumok legtöbbször nagyon jelentékeny termelés-nagyobbodást hozhatna létre, a termelőmód minden javítása nélkül is, egy olyan változás, amelynek folytán minden művelésre alkalmas és ma ki nem elégítő módon használt föld eke vagy ásó alá kerülne. Ez megtörténne abban az esetben, ha pl. e latifundiumok hirtelen kisemberek kezére jutnának; amely esetben a kisgazdák nemcsak sokkal nagyobb értékű termék-mennyiséget produkálnának a feldarabolt latifundium területén: de, technikai alsóbbrendűségük dacára, több gabonát is, mert semmiféle megművelhető területet nem hagynának parlagon vagy kellően fel nem használt állapotban.

A latifundiumnak azt a kártékony gyakorlatát, hogy jó földjeinek egy részét parlagon heverteti vagy elégtelenül használja, a kisebb és jobban kezelt nagygazdaságokban kevésbé találjuk fel (az 50—200 holdas középgazdaságok pedig úgyis teljesen felhasználják) legalább szántóföldnek vagy rétnek — minden művelésre alkalmas földjüket. Ezért nálunk ma még a középbirtok és a kisebb nagybirtok, művelésre alkalmas területéhez mérten, több gabonát termel, mint a kisbirtok, s ez utóbbi csak annyiban fölényes, amennyiben több értéket termel egy adott területen.

Azonban a fejlődés ezt is meg fogja változtatni. A kisgazdaság termelőmódja idővel tökéletesebb lesz és ezzel kapcsolatban művelése egyre intenzívebbé fog válni: míg ugyanakkor a munkabérek emelkedése a nagygazdaságok közül azokat is, amelyek ma jó kezelés alatt állnak, extenzívebb földhasználatra, a legelő és ugarterület kiterjesztésére fogja kényszeríteni. Ennek bekövetkeztével már minden tekintetben fölénybe fog jutni a kisgazdaság és akkor azután már az lesz a helyzet, hogy a kisebb nagygazdaságok és a középgazdaságok sem fognak egy adott területen annyi gabonát termelni, mint a kisgazdaságok. Ez a helyzet rögtön elő fog állni, mielőtt kisgazdaságunkban az intenzív földművelés kialakult.

(Második közlemény következik.)

Zigány Zoltán: A Tisza-féle általános választójog

(A magyar kormány benyújtotta a képviselőházhoz 1912 december 31-én)

Mint a csodákkal teli gyermekmeséket, úgy kell kezdenünk ezt a komoly kis cikket, hogy hét hosszú esztendeig küzdöttek az elnyomottak, a kitagadottak és ezek kevésszámú szószóloi sorsuk jobbrafordulásáért . . . De már aztán nem folytathatjuk úgy, mint a mese cselekszi, hanem azt kell megírnunk szomorúan, hogy a küzdelemnek még mindig nincsen vége: mert a mesék kőszívű baziliskusainál is keményebben őrzik kiváltságaikat a magyarországi kiskirályok.

Az évek során át folyt szó- és tollharcban, a jóhiszemű aggodalmak megnyugtatóásával, a tájékozatlan habozások felvilágosításával és a rosszakaratú ellentmondások megcáfolásával kétségbevonhatatlant kiderült és az egész ország politikai közvéleményévé erősödött az a fölfogás, hogy a magyar törvényhozásnak és kormányzatnak halálos betegségei, már a vegetatív működések pangásáig és vértorlódásokig jutott akut bajai csakis a demokrácia vérátömlesztésével orvosolhatók. Nem ismételjük most a pártprogramoknak, a kormányígéreteknek és a trónbeszédeknek választójogi kijelentéseit; elfeledkezünk az éveken át folyt politikai harcok részleteiről; mellőzzük az egész mai politikai helyzetnek morális kritikáját s figyelmen kívül hagyjuk az alkotmány-sérelmek mérlegelését is: csupán arra az egyetlenre, immár minden vitán felül álló követelményre mutatunk reá, hogy a magyar választójog reformjára az egész ország politikai közvéleménye szerint azért van sürgősen szükség, hogy a magyar politikában az osztályuralom eddigi erőviszonyai megváltozzanak. Nem csupán, sőt nem is főképen az a kérdés tehát, hogy valamely választójogi reform mennyivel szaporítja a választók számát, hanem az, hogy az illető reform az egyes osztályokat, az egyes rétegeket viszonylagosan mekkora számmal juttatja szóhoz a választásoknál és ezzel mennyiben módosítja a politikai élet mai erőviszonyait. Ha pl. valamely választójogi reform a mai uralom

azért megvan a kényszerűség, mert viszont sokkal fejletlenebb a mezőgazdaságunk, semhogy magasabbrendű gazdasági életnek alapul szolgálhatna és a modern állam és társadalom szükségleteit fedezni tudná. Ezért mi a mezőgazdasági reformot époly kevésbé kerülhetjük el, mint az oroszok vagy a románok.

Az a kényszerűség, mely mezőgazdasági reform felé szorítja az országot, politikailag egyelőre még csak a demokratikus választójogért folyó mozgalomban jut kifejezésre. A nép még csak azt érzi, hogy valami változásnak kell jönnie, mert így nem tarthat tovább; ez az általános hangulat ad erőt a progresszív irányoknak, amelyek most a választójogi reformra koncentrálnak összes energiájukat. Mihelyt azonban ez a reform meglesz: a haladás erői, melyek most a választójog felé szorítják a politikusokat, egy nagy kérdőjelhez jutnak: mire használják föl a kivívott reformot? Mihez fogjanak, mely célra irányuljon működésük? Szociálpolitikai reformokra? Egy szegény és eladósodott országban, mely rengeteg katonai terheket volt kénytelen magára venni, nincs pénz szociálpolitikai reformokra. Vagy talán az iparfejlesztés legyen a cél? Földművelésünk reformja nélkül nem tudunk ipart fejleszteni, mert sem a tőkét, sem a munkás megélhetését olcsóbbá tenni, sem vásárlóerős fogyasztópiacot teremteni nem tudunk nélküle. Az agrárreform nélkül még élni sem tudunk ma, amikor terheink szaporodnak, földünk pedig kimerülőben van. Hát mihez foghatnak a progresszív erők? Semmi máshoz, csak ahhoz, ami az előfeltétele minden egyéb haladásnak: a mezőgazdasági reformhoz.

Nem is kell valami különös éleslátás annak felismeréséhez, hogy pár éven belül a demokratikus mezőgazdasági reform lesz a magyar politika tengelye.

Ha azután ez a reform létrejön, nyomában rendkívül dús többtermelés, s az ország rohamos gazdagodása fog beállni: mert földműves népünk anyagi helyzete különb, mint az orosz vagy a romániai földművesé, értelmisége jóval magasabbrendű, tehát olyan mezőgazdasági politika, mely komolyan és becsületesen a kisgazdaság fejlesztésére törekszik: a mi viszonyaink között sokkal nagyobb hatást válthat ki, mint oroszországi vagy romániai viszonyok között.

*

A mi helyzetünknek ez a képe: megvan minden kényszerűsége annak, hogy földművelésünket intenzívvé tegyük; ez pedig, a fönnálló természeti és társadalmi viszonyok között csak fejlett — tehát kiadós — termelőmódok segítségével és csak a mezőgazdasági szervezet demokratizálásával kapcsolatban lehetséges. Következőleg az intenzív földművelés kialakulása folytán Magyarország gazdag és demokratikus földműves ország lesz. Igaz ugyan, hogy az intenzív földműveléssel együtt a nagyipar is ki fog alakulni, de hogy ki fog-e itt fejlődni akkora nagyipar, amely — a folyton nagyobbodó belfogyasztáson túlnöve-

letessé és elviselhetetlenné tették. Úgy látszik, hogy a parlamenti meglepetések s az expressz-tárgyalások már egészen állandó kormányzati módszerekké váltak a munkapárti uralomban.

*

A törvényjavaslat kritikája előtt közöljük annak következő lényeges részeit:

1. §. Országgyűlési képviselőválasztójoga van a férfinemhez tartozó minden magyar állampolgárnak, aki legalább öt év óta áll a magyar állam kötelékében, ha a választói életkort elérte (2. §), állandó lakhelye van (3. §) és a választójoghoz megkívánt különös kellékek valamelyikének megfelel (4-7. §).

Visszahonosítottnál az öt évi magyar állampolgárság tartamába be kell számítani azt az időt is, amelyen át a visszahonosított a visszahonosítás előtt magyar állampolgár volt.

2. §. A választói életkort a magasabb értelmiségűek (4. §) huszonnegyedik életévük, mások harmincadik életévük betöltésével érik el.

3. §. A választói jogosultsághoz megkívánt állandó lakóhelye van annak, aki e törvény hatályosságának területén legalább egy év óta ugyanegy községben lakik.

Az e törvény hatályosságának területén bármily rövid ideig tartó lakás elegendő annak a választói jogosultsághoz, aki

1. az állam vagy valamely törvényhatóság, község, közigazgatás, közalapítvány (közalap) vagy állami üzem tisztviselője; vagy

2. bevett vagy törvényesen elismert vallásfelekezetnek hivatalos alkalmazásában levő lelkésze; vagy

3. nyilvános jellegű tanintézetnek tanára vagy tanítója; vagy

4. egyetemet vagy más főiskolát végzett, ha állandó foglalkozása vagy állása van.

Attól, aki a királytól, a m. kir. kormánytól vagy a közös miniszterek valamelyikétől nyert kinevezés vagy megbízás alapján külföldön teljesít közszolgálatot, a választói jogosultsághoz nem kívántatik, hogy e törvény hatályosságának területén lakóhelye legyen.

4. §. Attól, aki a középiskolának (főgimnáziumnak, főreáliskolának) vagy ezzel tanértékre nézve egyenrangú más polgári vagy katonai tanintézetnek legmagasabb osztályát (évfolyamát) sikeresen elvégezte vagy akinek olyan állása vagy foglalkozása van vagy volt, amelyhez a törvény értelmében legalább ugyané tanintézetek valamelyikének elvégzése szükséges, a választói jogosultsághoz egyéb különös kellék nem kívántatik.

5. §. Aki az elemi népiskola hatodik osztályát vagy az ezzel a választói jogosultság szempontjából legalább egyenlő értékű más iskolai osztályt vagy más tanfolyamot sikeresen elvégezte, annak abban az esetben van választói joga, ha még a következő különös kellékek valamelyikének megfelel:

1. bármilyen összegű egyenes állami adóval van megróva; vagy

2. iparendély vagy iparigazolvány alapján önállóan ipart üz vagy kereskedést folytat; vagy

3. olyan alkalmazott, aki:

a) ipari üzlet vagy vállalat körében — ideértve a bányászatot, keres-

kedelmet és iparszerűen folytatott közlekedést is — bármennyi idő óta, de nem csupán alkalmilag fölfogadott napszámosként van alkalmazva; vagy

b) az östermelés körében nem kizárólag testi munkára, hanem előmunkási, fölügyelői tennivalók rendszeres végzésére bármennyi idő óta van alkalmazva (munkavezető, béresgazda, aratógazda, magtáros, fővincellér, főkertész stb.); vagy

c) az a) és b) pont alá nem esik, de köz- vagy magánszolgálatban ugyanannál a munkaadónál bármely foglalkozás körében legalább három év óta van alkalmazva; vagy

4. valamely választónak mezei gazdaságában, ipari üzletében vagy vállalatában mint segítő családtag (11. §) működik; vagy

5. a katonai vagy csendőrségi szolgálatban altiszti fokozatot ért el.

4. §. Aki írni és olvasni tud, anélkül, hogy az 5. §-ban meghatározott iskolai képzettsége lenne, annak csak akkor van választói joga, ha a következő különös kellékek valamelyikének megfelel:

1. akár egy adónemből külön, akár több adónemből együttvéve legalább húsz korona egyenes állami adóval van megróva; vagy

2. összesen legalább nyolc katasztrális hold kiterjedésű szántóföld, kert, rét vagy szőlő tulajdonosa; vagy

3. olyan alkalmazott, aki:

a) ipari üzlet vagy vállalat körében — ideértve a bányászatot, kereskedelmet és iparszerűen folytatott közlekedést is— ugyanannál a munkaadónál legalább két év óta van állandóan alkalmazva, vagy nem kizárólag testi munkára, hanem előmunkási, fölügyelői tennivalók rendszeres végzésére (munkavezető, művezető, pallér stb.) bármennyi idő óta van alkalmazva; vagy

b) az 5. § 3. b) pontjában megjelölt östermelési előmunkás vagy fölügyelő; vagy

c) az a) és b) pont alá nem esik, de köz- vagy magánszolgálatban ugyanannál a munkaadónál bármely foglalkozás körében legalább öt év óta van állandóan alkalmazva; vagy

4. az 5. § 4. pontjában megjelölt segítő családtag; vagy

5. az 5. § 5. pontjában megjelölt kiszolgált altiszt.

7. §. Attól, aki írni és olvasni nem tud, a választói jogosultsághoz különös kellékül az kívántatik, hogy akár egy adónemből külön, akár több adónemből együttvéve legalább negyven korona egyenes állam; adóval legyen megróva, vagy hogy összesen legalább tizenhat katasztrális hold kiterjedésű szántóföld, kert, rét vagy szőlő tulajdonosa legyen.

12. §. Aki a képviselőválasztóknak az 1913. évre készült névjegyzékébe jogerősen föl van véve és e törvény értelmében a választásra jogosultak közül kivéve vagy kizárva nincs (13. és 14. §), választói jogát megtartja mindaddig, amíg régi jogcíme változatlanul fennáll ugyanabban a községben (városban), amelynek névjegyzékébe az 1913. évre fölvtették.

17. §. Országgyűlési képviselővé választható az, akinek a választás időpontjában választói joga van (1—14. §), ha életének harmincadik évét betöltötte, írni és olvasni tud és a törvény azon rendelkezésének, hogy a törvényhozás nyelve a magyar, megfelelni képes.

Az, aki az előbbi bekezdésben meghatározott kellékeknek megfelel, választható akkor is, ha a választók névjegyzékébe nincs fölvéve.

Nem választható országgyűlési képviselővé:

1. aki a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879: L. t.-c. 15, és 44. §-ai értelmében az országgyűlés tagja nem lehet;

2. aki az országgyűlési képviselőválasztások fölötti bíraskodásról szóló 1899: XV. t.-c. 176. §-a értelmében a képviselői megbízólevélnek be nem mutatása miatt, vagy az összeférhetlenségről szóló 1901: XXIV. t.-c. 25. §-ának második bekezdése értelmében a kormánynál való tilos közbenjárás miatt a választás idejében még nem lehet képviselő;

3. aki nyereségvágyból elkövetett bűntett miatt jogerősen három évet meghaladó szabadságvesztés-büntetésre vagy ennél súlyosabb büntetésre volt ítélve;

4. aki a 3. pont esetén kívül valamely bűntett miatt, vagy nyereségvágyból elkövetett, vagy az állam ellen irányuló, vagy a bűntettekről és vétségekről szóló 1878: V. t.-c. 172. §-ának második kekezdésébe, vagy a büntetőtörvénykönyvnek stb. módosításáról szóló 1908: XXXVI. t.-c. 43—44. §-aiba, vagy a kivándorlásról szóló 1909: II. törvénycikkbe ütköző vétség miatt jogerősen szabadságvesztés-büntetésre volt ítélve, a kiszabott büntetés kiállításától vagy elévülésétől számított tizenöt év alatt.

A további §-ok megszabják, hogy a választás kerületenként történik, amelyek beosztásáról külön törvény intézkedik majd. A választókerületek szavazókörökre oszlanak s a választókról szavazókörönként állítják össze a küldöttségek a névjegyzéket. Budapesten és a törvényhatósági városokban titkos a szavazás, a többiekben nyilvános. A titkos szavazás borítékba zárt szavazólapokkal történik. Szó van továbbá a választás vezetéséről és lefolyásáról, a kihágásokról, a fegyelmi felelősségekről s különböző átmeneti intézkedésekről.

A javaslatához igen bő indokolás és külön, egy nehezen megszerezhető füzetben statisztikai melléklet van csatolva. Aki nem tudja a törvényjavaslat születésének titkát, illetőleg nem ismeri azt az apasági társasviszonyt, amely Lukács Lászlót és Tisza Istvánt e javaslatához fűzi, az méltán csodálkozhatik azokon az eltéréseken és ellentmondásokon, amelyek a javaslatbeli intézkedések szövege, az indokolás tartalma és a statisztikai melléklet számos oszlopai között mutatkozik. A tény az, hogy az indokolás és a statisztika egészen más javaslat számára készült, amelynek szövegében azután épen a leglényegesebb részekben Tisza István gróf elvégezte a maga császármetszéseit. Ezekhez a rapszodikus, kapkodó, semmiféle elvi megállapodásnak nem hódoló kategóriákhoz persze sem indokolást nem lehetett írni, sem statisztikai táblázatokat nem lehetett készíteni. A kormányt azonban ez nem hozta zavarba; egyszerűen beszúrtak néhány frázist a régi indoklásba s hozzá ragasztottak néhány táblázatot a statisztikai anyaghoz; azután elképpeszítő cinizmussal világgá bocsátották e háromfelé kívánczó torzszülöttet. Tárgyalásaink során mindezt ki fogjuk majd mutatni, ámbár azért már eleve elismerjük, hogy a kormány egészen következetes és előrelátó volt,

amikor így cselekedett. Nyilván úgy számított, hogy ezt a törvényjavaslatot senki emberfia nem az indokolás és nem a statisztika meggyőző igazmondása alapján fogja elfogadni. A kormány „réalpolitikusi” a pártfegyelem erejére és a szuronyerdő hatalmára támaszkodva reménylik e javaslatuk keresztülhajszo-lását s még híveiknek is bizonyára annál szívesebben elengednék a javaslat tanulmányozását, mert akik eddig megcselekedtek ezt, valamennyien siettek a munkapártnak hátatfordítani. Mi is azzal a szándékkal és tudattal fogunk hozzá a javaslat kritikájához, hogy tárgyilagos igazolásaink erejével mindenkit meg fogunk győzni a javaslat célszerűtlenségéről és káros voltáról.

Az indokolás ezt mondja: „Egyetemes érdek, hogy a választójog széles demokratikus alapon minél jobban kiterjesztessék addig a határig, ameddig sem a magyar állam nemzeti jellege s intézményeinek nemzeti fejlődése nincs veszélyeztetve, sem a fennálló társadalmi rend erőszakos felforgatásától nem kell tartani.”

Tehát széles, demokratikus alap, amelynek az állam magyar nemzeti jellege és a mai társadalmi rend megővése szabják meg határait. Ezeket követeli az egyetemes érdek.

Azután azt mondja tovább az indokolás, hogy „a törvényjavaslat az értelmi cenzus alapján épül fel;” majd pedig azt állítja később: „a törvényjavaslat egyik főtürekvése az, hogy mennél több kapu föltárásával nyisson utat az ipari munkásságnak a választójoghoz.” Ezek a jól hangzó elvek azonban nem gátolták meg abban a javaslat szerzőjét, (vagy tán helyesebb, ha a javaslat átdolgozójáról beszélünk?) hogy a törvényjavaslat szövegében, amint fentebb láttuk, a választójogot a 30 éves korhatárhoz kösse, de még ezt sem általános érvénnyel teszi, hanem korlátozza a 6., illetőleg a 4. népisk. osztály elvégzésének, esetleg az írás-olvasás tudásának igazolásával; továbbá 1, illetőleg 2, vagy 5 évi egyhelyben lakás föltételével; azután még ugyanazon munkaadónál 2, illetőleg 3, avagy 5 évig tartó állandó alkalmaztatásnak a kimutatásával, vagy végre bizonyos adó-, illetőleg földbirtok-cenzussal.

A javaslat általános alapelve tehát a legalább öt év óta magyar honos, 30 éven felüli férfiak választójoga, amelyet azonban műveltségi, vagyoni, adózási, alkalmaztatási, illetőleg helybenlakási cenzusokkal korlátoz. Az alapelvnek, t. i. a 30 éven felül magyar honos férfiak jogának korlátlan alkalmazása esetében lenne a választók száma 3,451.884 (Stat. mell. 325. lap); csupán az írás-olvasás föltételével korlátozva is még mindig 2,367.923-ra menne a választók száma: a javaslat korlátozásai azonban mindkét határt tetemesen összehúzzák, amennyiben a 30 éven felüli választók számát a terve-

zett korlátozások lecsökkentik 1,777.279-re, vagyis az előbbi számnak 51,5%-ára, az utóbbinak pedig 75,1%-ára. A javaslat tehát nemcsak 10 évvel fölemeli a választójog eddigi korhatárát, hanem azon felül még nagyfokú korlátozásokkal is tetemesen szűkíti azt. Viszont csupán a 8 középsík. elvégzésének föltétele esetében bocsátja le a sorompókat a 24 éves korhatárig (2. és 4. §§.) s azonfelül még a jelenlegi választók jogára szabja ki a kíméletet (12. §.) és e kivételekkel összesen 90.893 szavazatot ad még a 30 éven felüliek szükös számához, amely eképen teszi ki a javaslat által kilátásba helyezett szavazatoknak 1,868.172-re menő föösszegét.

Már most eleve, mielőtt a számszerű adatok vizsgálatához látnánk, nagy alapelvi kifogásainkat kell a javaslattal szembe- szögeznünk. Mert magát a 30 éves általános korhatárt is nagy visszafelé haladásnak és olyan fölösleges politikai szük- keblűségnek tartjuk, amelyet jóhiszeműen még a legtúlzottabb óvatossággal sem lehet védelmezni. A legszerencsétlenebb, a legelvakultabb reakció az, amely épen a politikai jogok kiter- jesztésének sürgös szüksege idején emeli fel ekkorára a kor- határt. Gondoljuk meg, hogy a most 19 éves fiatal emberek közül csak egy évtized múltán juthatnak majd, akik bejuthatnak, a választók közé; a ma 20—30 év közötti férfiak közül viszont mindazok, akik az új censusok mértékeit megütik, nagyobb részben már ma is választók: úgy, hogy a legközelebbi 10 év alatt a választók száma nemhogy nem növekednék, hanem a mai választók elhalálózása és választójoguk megszűnése arányában lassanként még apadna is.

Ez a 30 éves korhatár, a maga tovább menő census-nyűgeivel, egészen páratlanul áll az összes civilizált nemzetek választó- jogi rendszerei között. Csupán Dániában van meg a 30 éves általános korhatár, de ott azután semmi néven nevezendő census, vagy kivétel nem szükíti meg annak általános érvényét. Ott azonban a nép gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális homogenitása mellett ennek nem igen mutatkozik káros követke- zménye, nálunk azonban, a nagy osztálykülönbségek és osztály- ellentétek hazájában, ez a magas korhatár nem egyéb, mint a vagyonos osztályok favorizálása a proletariátus rovására. Az élet- korok átlagszámái Magyarországon a proletár-osztálynál 41 év, a vagyonos osztályoknál 49 év; a tervezet szerint tehát amazok 11 évig, emezek pedig részint 25, részint 19 évig gyakorolhatják választójogukat. A különbség a vagyonos osztályok javára részben 14, részben 8 év lenne, míg a választójog 24 éves általános korhatára esetében ez a különbség általában csak 8 évre rúgna. A korhatár illetén fölemelése általános és egyetemes jogfosztás, mert mindenkire nézve kevesbíti a politikai cselekvőség idejét: a proletártömegekkel szemben pedig a vagyonos rétegek számára egyenesen rejtett osztály pluralitást foglal az magában. A vagyonos ember t. i. részint a korábban kezdődő jogképesség, részint a hosszabb élettartam folytán 72—127%-kal nagyobb

időn át érvényesülhetne így a politikai életben, mint proletár polgártársa.

Pedig ezt az érvényesülési többletet nemcsak az igazság és a jogszerűség nem kívánja, hanem még közérdekből sem lehet azt védelmezni. A magyar politikai renaissance nem a proletár-osztályok, hanem ellenkezőleg a vagyonos osztályok politikai súlytöbblete miatt vált szükségessé; most tehát nem az uralkodó osztályok hatalmi készleteit kellene gyarapítani, hanem ellenkezőleg az eddigi gazdasági, társadalmi és politikai kiváltság-többletek letompítását vagy közömbösítését kellene minden téren munkába venni. Véglegesen le kell már valahára számolni azzal a neveléses politikai dajkamesével, hogy a mai társadalmi rend erőszakos felforgatása elleni védelem követeli a munkásosztály politikai elnyomását, avagy megrövidítését. Szó sincs róla. Ennek éppen az ellenkezője igaz. A modern kapitalizmus munkás-tömegei, csakúgy mint a történelem minden feltörekvő rétegei éppen elnyomtatásuk és a hatalomból való kiszorításuk idejében veszélyesek a mindenkori társadalmi rendre nézve, ellenben mindjárt támaszaivá és erős hajtó erőivé alakultak át annak a társadalomnak, annak a fejlődésnek, amelyben a gazdasági és kulturális életszükségletek kollektív gondozásában résztvehetek. A jogfosztás, az elnyomás szüli és szítja a forradalmi feszültséget, az osztálygyűlöletet: míg a jogkiterjesztés, a felszabadítás éppen ellenkezőleg a békés és harmonikus fejlődést biztosítja. Gondoljunk csak végig a magyar forradalmakon és szabadságharcokon, aztán mondjuk meg, hogy mit kívánunk inkább a hazának: forrongó, izzó osztálygyűlölettel eltöltött és egyelőre még szuronyokkal fékezhető népmilliókat-e? avagy a törvényhozásban vitatkozó, demokratikus törvényeket alkotó, áldozatkész proletár-képviselőket? Aki még egy ideig amaz izzó vulkán fölött akar meddön vegetálni, az álljon e javaslat lobogója alá: aki ellenben a nemzet békés és termékeny életét óhajtja, az alku nélkül szálljon szembe az osztály-elnyomásnak ez újabb kísérletével.

De különben nem is őszinte a 30 éves korhatár védelmezésének az az érve, hogy éppen a 24—29 éves munkások szavazatjoga fenyegetné a mai társadalmi rend biztonságát. Eltekintve attól a fentebbi fejtegetéstől, hogy itt egyáltalában nem a fennálló társadalmi rendről van még egyelőre szó, ez az érv már csak azért sem állhat meg, mert hiszen ha minden 24 éven felüli írástudó magyar állampolgár férfi megkapná a választójogot, akkor a 2,367.923 összes szavazatból a 30 éven aluliak szavazatai csak 651.000-re mennének, tehát ha ezek mind félelmetes, forradalmi, romboló szavazatok lennének is, pedig hát nem azok lennének, még akkor is alig egy ötödét adnák az összes szavazatoknak. De hisz nem is erről van itt szó; a javaslat nem a mai társadalmi rendet, nem a kapitalista termelés mai rendszerét, hanem az agrár osztály-uralmat akarja e jogfosztással is védelmezni.

A munkásság kor szerinti tagozódását az *Országos Munkásbetegsegélyező Pénztár* következő statisztikája tünteti fel. Volt e pénztárnak tagja 1911-ben:

	24	30
	éves	
Budapesten	130.175	94.046
Máv. Pénztárnál	61.315	40.731
Vidéki pénztáraknál	346.160	253.544
Vállalati pénztáraknál	47.757	35.106
Abszolút számban	585.407	423.427
Mindösszesen százalékban	56,5	40,8

A javaslat Stat. mell. szerint azután ama megbízható, a mai társadalmi rend fennállását garantáló, 30 éven felüli 423.427 munkás közül is csak 224.721 kapna szavazatot, világos jeléül annak, hogy a javaslat szavazat-rostájából nemcsak a fiatalság címén hullottak ki a munkásság százezrei. A mezőgazdasági munkásoknak körülbelül másfél milliónyi csoportjából is csak 95.546 szavazat telik ki a javaslat szerint. Úgyhogy e jelenségek bizony-bizony nem a társadalmi rend védelmének, hanem inkább a munkások kizárásának szándékával illetik a javaslat szerzőjét.

Még inkább kitűnik ez a konzervatív szándék a műveltségi cenzus kategóriáinak alkalmazásánál. Az elemi iskolai 6. osztály elvégzésének igazolása a legmeddőbb feltételek egyike. Az ország 16.500 népiskolájának majd $\frac{1}{3}$ részében egyáltalában nincs is felállítva az 5. és a 6. osztály. A tanulók a rövid szorgalmi idő, a zsúfolt és fölszereletlen iskola, a sok mulasztás stb. miatt gyakori osztályismétlésre vannak kényszerítve, úgyhogy az elemi iskola 6. osztályát és az avval egyértékű többi osztályokat évről-évre összesen 30%-a végzi el azoknak a tanulóknak, akik az elemi isk. 1. osztályába beiratkoztak. Hasonló, bár valamivel enyhébb nehézség az elemi isk. 4. osztályának jogszerző kikötése is: a legkárosabb azonban az írás-olvasás igazolásának az a vizsgálati módja, amelynek kritikájára később még visszatérünk.

A jogfosztás terén a legnagyobb eredmények azonban kétségtelenül a domiciliumnak és a szolgálat állandóságának feltételei körül mutatkoznak, amelyek különösen a munkás-szavazatok tömeges kismimizésére vezetnének. Hozzávetőleges képet nyújt e tekintetben az *Országos Betegsegélyező Pénztár* 1911 évi jelentésének ez a kimutatása:

	1907	1908	1909	1910	1911	Összes
	évben munkába lépett*					
	férfi tagok száma					
Budapest	12.622	11.796	13.902	38.637	141.057	218.014
Máv	27.274	8.141	11.037	12.460	27.588	86 500
Együtt abszolút számban	39.896	19.937	24.939	51.097	168.645	304.514
százalékban	13,1	6,5	8,2	16,8	55,4	100,0
Kerületi pénztárak (Bu- dapest nélkül)	35.173	50.271	62.314	113.903	397.637	659.298
Vállalati és magánpénzt. (Máv. nélkül)	18.503	5.111	11.222	11.811	26.061	72.708
Együtt abszolút számban	53.676	55.382	73.536	125.714	423.698	732.006
százalékban	7,3	7,6	10,0	17,2	57,9	100,0
Összes pénzt, együtt abszolút számban	93.572	75.319	98.475	176.811	592.343	1,036.520
százalékban	9,0	7,3	9,5	17,1	57,1	100,0

* Munkába lépés alatt értendő, hogy azon üzembe lépett munkába, amelyben az 1911. augusztus 31-i fölvétel taláta.

Azoknak a száma tehát, akik két éven át voltak ugyan-
azon a munka-helyen alkalmazva, a 20%-át sem haladta meg
s így maga ez az egyetlen kikötés a munkásság 80%-át fosztja
meg a választójogtól.

Az alkalmaztatás tartósságával egyező célzatú intézkedés
a javaslatban a domiciliumnak a föltétele (3. §.), amely azonban
voltaképen teljesen hatástalan marad, mert az alkalmaztatásnak
a javaslatban tervezett jogfosztó föltételei után nem marad a
domicilium számára elpusztítható jog. Amely munkás, mert
hiszen itt is csak e kártévő és veszedelmes népelemről van szó,
megfelel az alkalmaztatási föltételeknek, az már ezzel egyúttal
eleget tesz a domicilium követelményének is. Amely községben
dolgozik, abban, vagy annak szomszédságában lakik is a munkás
mindaddig, amíg ez az alkalmaztatása csak tart.

Hogy az ipari munkássággal szemben mit jelentenek az
alkalmaztatás tartósságának föltételei, azt a fentebbi táblázatok
számszerűen kimutatják. Elsősorban jelenti azt, hogy a választó-
jogból kizárassanak az ipari munkásságnak azok az elemei,
amelyek a maguk jobb sorsát remélve, nem félnek az új állás
keresésének gondjaitól, hanem erejükben és tudásukban bízva;
törekcsenek pályájukban előbbre s feljebb haladni. Ezek a mun-
kások nem kellenek a jövőndő Magyarország alkotmányos tényezői
között: ellenben igenis, szükség lesz a mi jövőndő alkotmá-

nyunkban azokra a megtört, lemondásra, szolgaságra született s röghöz tapadó, elesett igavonókra, akik minden gazdája és úri elnyomást puha, alázatos, energianélküli lélekkel túrnek és szenvednek mindhaláláig. Azt is jelentik továbbá ezek az alkalmaztatási föltételek, hogy munkahiány, hosszabb betegség, gazdasági harcok, saison-szünetek s minden egyéni kalamitások, mennél nagyobb pusztításokat vigyenek végbe a munkásosztály választójogában. Jelentik végül még azt is, hogy az egyéni és tömegélet most említett körülményei dacára is megmaradó munkás-választók között a szigorú fegyelem alatt tartott és nagyobb részt jól kormányozható állami munkások legyenek többségben. Mert az új jog szerint a politikai élet egész vonalán nem a legkiválóbb s a legfüggetlenebb, hanem a legkormányozhatóbb elemek lesznek a legértékesebbek.

Hátra van még az adózási és a vagyoni cenzus alkalmazásának a kritikája. E tekintetben is alapelvi különbség választ el bennünket a javaslag szellemétől. Olyan országban, amelyben a fogyasztó adók, a jövedékek s az illetékek az állam jövedelmeinek oly tetemes nagy részét szolgáltatják, ott az egyenes adók illetően jogszerző hatását bizony igen nehéz méltányolni. Hasonlót mondhatunk a vagyoni cenzusról általában is, de meg különösen elmaradottnak, reakciónak s mintegy lefelé ható szelekciónak tartjuk a javaslatban azt az intézkedést, hogy az adónál a 20— K és 40— K, a vagyonnál a 8 és a 16 hold egymás fölé vannak fokozva s úgy hatnak, hogy mennél nagyobb valakinek az anyagi kapacitása, annál kisebb műveltségi mértékkel juthat politikai joghoz. Holott ha a vagyont és az adót egyáltalában lehet a jogképesség mértékéül alkalmazni, akkor épen a fordított hatást kellene azoknak tulajdonítani. Az a polgár, aki nagyobb vagyon s nagyobb jövedelem birtokában is kisebb műveltséget szerzett: az okvetlenül értéktelenebb s alacsonyabb rendű kategóriába tartozik, mint az a szegényebb, avagy épen vagyontalan polgártársa, akinek magasabb színvonalú a műveltsége. A leghatározottabban ellenezzük ugyan a vagyoni és adózási cenzusnak bármilyen alkalmazását és újból ismétljük azt a sokszor részletesen is kifejtett álláspontunkat, hogy a személyiség jelentőségének modern fokozódásával szemben maradnak és reakciónak tartjuk a vagyon jogszerző képességének konzerválására irányú szándékokat. De ha már valaki mégis ragaszkodni akar a római jognak e csökevényéhez, akkor annak azt csakis a javaslattal ellenkező irányban kellene és lehetne józanul alkalmazni.

Vége még pár szót kell szólnunk a választás titkoságáról is. Először is meg kell rónunk azt a cinikus politikai erkölcstelenséget, amellyel a javaslat a törvényhatósági városokban a titkos, a vármegyékben pedig a nyilvános szavazást rendelné el. Az agrár-kiskirályok kormánya nyilván úgy gondolta ezt, hogy ám buktassák ki a szocialisták a városi polgárok képviselőit a titkos szavazással: de a vármegyékben a mi

parasztjainknak magunk akarunk a körmükre nézni a nyilvános szavazásnál. Az indokolás hosszú érveléssel igyekszik azt igazolni, hogy nyilvános szavazásnál mind a szervezett, mind a szervezetlen tömegek egyaránt terrorizálhatók. Ez az érvelés ügyetlensége dacára is igaz ugyan: de ebből aztán az következne a józan ész és a politikai becsület törvényei szerint, hogy ezt a veszedelmes, a közakaratot egyenesen meghamisító nyilvános szavazást mellőzzük. A javaslat ellenben, amint tudjuk, nem ezt teszi, hanem cinikusan úgy érvel, hogy mivel a szakszervezeti tagok nyíltan is, titkosan is egyformán szavaznak: hát ám legyen a szavazás titkos a városokban; mivel azonban a vidéki kerületekben a hazafias és mérsékelt irányú pártok kilátásait rontaná a titkos szavazás: itt hát legyen nyilvános a szavazás.

Ezzel a nyíltan bevallott népakarat-hamisító céllal szemben újból hangsúlyozzuk a választások tisztaságának nagy erkölcsi és politikai értékét és újból hivatkozunk már sokszor igazolt tételünkre, hogy tiszta választásokat csak titkos szavazással lehet csinálni.

Lássuk már most, hogy az indokolásnak jól hangzó ígéreteit hogyan váltja valóra a javaslat. Mindenekelőtt közöljük a statisztikai melléklet összefoglaló táblázatát a jelenlegi és a jövődéli választók egybevetéséről. (Stat. mell. 325. 1.)

V á l a s z t ó k s z á m a												
	j e l e n l e g						j ö v ő r e					
	írní-olvasni tud		írní-olvasni nem tud		összesen		írní-olvasni tud		írní-olvasni nem tud		összesen	
	24—30 év között	30 évén túl	24—30 év között	30 évén túl	szám szerint	%	24—30 év között	30 évén túl	24—30 év között	30 évén túl	szám szerint	%
I. Őstermelés.												
Birtokos, birtokos nap- számos	24.095	456.383	2.876	139.968	623.322	58·3	24.095	644.407	2.876	158.718	830.096	45·1
Bérlő, részes földmives, stb.	744	9.955	42	1.844	12.585	1·2	744	22.448	42	1.844	25.078	1·3
Őstermelők segítő csa- ládtagjai	3.832	7.450	311	1.678	13.271	1·2	3.832	65.960	311	1.678	71.781	3·8
Gazdasági és erdészeti tisztviselő	953	4.831	—	—	5.784	0·5	953	6.041	—	—	6.994	0·4
Gazdasági vezető mun- kás	73	876	5	46	1.000	0·1	73	6.569	5	46	6.693	0·4
Mezőgazdasági cseléd- ség és erdészeti se- gédzemélyzet	262	3.118	54	794	4.228	0·4	262	53.901	54	794	55.011	2·9
Mezőgazdasági és erdészeti munkás és nap- számos	1.394	13.002	417	7.881	22.694	2·1	1.394	85.354	417	7.881	95.546	5·0
Együtt:	31.353	495.615	3.705	152.211	682.884	63·8	31.353	885.181	3.705	170.961	1.091.199	58·9
												33·2
												99·3
												440·9
												20·9
												569·3
												1201·1
												321·0
												59·8

A választók számának szapro-
rodási %-a

II. Bányászat, ipar, keresked., közlekedés.													
Önállók	9.785	148.677	118	6.280	164.860	15·4	9.785	245.379	118	6.280	261.562	13·8	58·7
Segítő családtagok	228	374	2	30	634	0·1	228	2.172	2	30	2.432	0·1	283·6
Tisztviselők	6.412	32.463	—	—	38.875	3·6	6.412	42.214	—	—	48.626	2·5	25·1
Alkalmazott előmunkások, művezetők	1.255	15.363	—	31	16.649	1·6	1.255	27.123	—	31	28.409	1·5	70·6
Munkások és egyéb segédszemélyzet	2.594	22.157	17	2.087	26.955	2·5	2.594	219.923	117	2.087	224.721	11·9	733·7
Együtt:	20.274	219.034	237	8.428	247.973	23·2	20.274	536.811	237	8.428	565.750	29·9	128·1
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás.													
Állami, törvényhatósági, községi tisztviselő	5.887	32.291	—	—	38.778	3·6	5.887	35.156	—	—	41.043	2·2	7·5
Egyéb hatóságnál, önállóak és szakképzett alkalmazottak	11.924	44.196	—	—	56.120	5·2	11.924	50.307	—	—	62.231	3·3	10·9
Díjnokok	442	1.494	—	—	1.990	0·2	442	3.467	—	—	3.911	0·2	102·0
Szolgák	172	3.726	4	212	4.114	0·4	172	29.147	4	212	29.535	1·5	617·9
Együtt:	18.425	81.707	4	212	100.348	9·4	18.425	118.079	4	212	136.720	7·2	36·2
24—29 évesek 4 közepiskolai osztállyal	—	—	—	—	—	—	16.357	—	—	—	16.357	0·9	—
IV. Egyéb foglalk.													
Háztulajdonosok, tőkésök, járadékosok	180	27.002	14	1.599	28.795	2·7	180	38.015	14	1.599	39.808	2·1	38·2
Házi eseléd	36	228	3	38	305	0·0	36	4.380	3	38	4.457	0·2	1361·3
Napszámoskülömf. ágban ismeretlen foglalkozású és foglalkozás nélküli	84	982	35	858	1.959	0·2	84	5.688	35	858	6.665	0·4	240·2
Együtt:	177	4.276	9	2.754	7.216	0·7	177	4.276	9	2.754	7.216	0·4	—
Együtt:	477	32.488	61	5.249	38.275	3·6	477	52.359	61	5.249	58.146	3·1	51·9
Végösszeg:	70.529	828.844	4.007	166.100	1.069.480	100·0	86.886	1.592.429	4.007	184.850	1.868.172	100·0	74·7

Aki e táblázatnak csupán végösszegeit és % kimutatásait nézi, merőben téves, hamis képet kap a tervezett reformnak úgy terjedelme, mint annak természete felől. Elvégre egy 75%-os jogkiterjesztésről, amelyben a proletariátus szavazatai a mezőgazdaság keretében több mint 2000%-kal, az ipar-forgalom keretében 800%-kal, a házi cselédek és közhivatali szolgák sorában közel 2000%-kal emelkednek . . . egy ilyen javaslatról, ugyebár, mégis csak komolyan kell beszélni? Fájdalom, a dolog nem így áll. Ezek a tetszetősen beállított percentek silány félrevezetések s ha megkaparjuk kissé ezt a táblázatot, akkor az ügyetlen, paraszti kendőzés alól rögtön kikandikál a maradiság és az osztályérdek. A táblázatnak végső sorában a legutolsó helyen hivalkodó s első hallásra egészen jól hangzó 75%-os jogkiterjesztés azt jelenti ugyanis, hogy amíg eddigelé a lakosság 6%-ának volt választójoga, addig ezentúl e javaslat szerint ez a szám 10%-ra fog emelkedni. Azok az ezerekbe kalandozó %-számok pedig csak aféle csalafintaságok, hogy pl. eddigelé 305 házi cselédnek volt szavazata, ezután majd 4457-nek lesz: itt tehát 1361,3%-os emelkedés történt; egy másik ilyen ügy a mezőgazdasági és erdészeti cselédeknek körülbelül 50.000 új szavazata, amelyet a táblázat 1201,1%-os gyarapodásnak ró föl. És ez a két legnagyobb, egyenesen hajmeresztő %-os emelkedés éppen a legdemokratikusabb jégmezőkön, a cselédek soraiban következnek be, ami világosan és nyomatékosan bizonyítja — ugyebár — azt, hogy ez a javaslat már így a maga bruttó számaival — is mennyire igazolja széles alapú demokráciáját.

Pedig a %-kimutatások ilyen alkalmazása teljesen hibás, csak félrevezetéseket okozhat s hogy mennyire képtelenség, azt legjobban bizonyítja maga e táblázat is azzal, hogy a 24—29 éves, 8 középiskolás új választók %-emelkedése rovatába a matematikai végtelent kellene írunk, mert e jogcímen eddig senkinek sem volt választójoga, az emelkedés tehát $\infty\%$! Ez az egész %-emelkedést kimutató rovat tudományos kifejezések alakjába bujtatott politikai szélhámosság és nagyon csodáljuk az orsz. statisztikai hivataltól, hogy ilyen tudománytalan gyerekeskedésre odaadta a nevét és tekintélyét. Az igazságok elvégre nem Schöberl-bútorok s a tudomány nem lakáj, hogy nagyúri parancsok szerint szolgálják a megkövetelt kényelmeket és érdekeket.

És ha mi a kendőző %-számok helyett a világosan beszélő abszolút számokat csoportosítjuk, akkor a táblázat adatai a következőket igazolják. A szavazók eddigi számai az egyes foglalkozási ágakban a következő összegekkel és %-okkal emelkednének a javaslat szerint:

	Az emelkedés	
	szám szerint	%-ban
Östermelés	408.315	51,1
Ipar-forgalom	317.777	39,8
Közszolgálat és szabadfogl.	52.729	6,6
Egyéb foglalkozás	19.871	2,5
Összesen:	798.692	100,0%

Vagyis tehát az ezerekbe hágó %-os emelkedések csillogó palástjában az az agrár-osztályérdek lappang, hogy az összes jogkiterjesztésnek több mint a fele, vagyis 51,1%-a újból csak a feudalizmus erősítésére szolgáljon. így állana elő aztán az a helyzet, hogy a főfoglalkozási csoportok szerint lenne választó:

Az őstermelő foglalkozás keretéből	1,091.199	58,4%
Az iparforgalom	565.750	30,3%
A közszolg. és szabadfogl.	136.720	7,3%
Egyéb foglalkozás	74.503	4,0%
Összesen:	1,868.172	100,0%

Az ország indusztrializálódásának biztosítékait tehát hiába keressük a javaslat várható eredményei között. Pedig ezek az idézetek még csupán a kirakat számára készült, jól összeválogatott reklám-adatokból valók, amelyek a valóságban sokkal kedvezőtlenebbekül fognak mutatkozni. A részletes tárgyalás során még elemezni fogjuk ezeket is, most azonban folytassuk a bruttó-adatok igazlító csoportosítását.

Hogy azokat a „mennél több” kapukat megszámlálhassuk és nagyságukat is megmérhessük, amelyeket a javaslat az indokolás hangzatos ígéretei szerint a munkásság számára nyitott: tekintsük át a következő táblázatot, amely a Stat. mell. adatainak egy csoportosítása:

Foglalkozási főcsoportok:		A 24 éven felüli magyar állampolgár férfiak közül		A választók közül			
		nem munkás	munkás	nem munkás		munkás	
				jelenleg	jövőben	jelenleg	jövőben
Őstermelés	írástudók	1,108.383	620.699	508.243	768.480	18.725	148.053
	analfabéták	483.152	480.069	146.719	165.469	9197	9.197
	összesen:	1,591.535	1,100.768	654.962	933.949	27.922	157.250
Ipar-forgalom	írástudók	444.047	484.843	197.959	306.190	41349	250.895
	analfabéták	56.367	68.636	6.430	6.430	2.235	2.235
	összesen:	500.414	553.479	204.389	312.620	43.584	253.130
Közszolgálat és szabad-foglalkozás	írástudók	119.741	49.598	96.234	107.185	3.898	29.319
	analfabéták		8.065			216	216
	összesen:	119.741	57.663	96.234	107.185	4.114	29.535
Egyéb foglalkozás	írástudók	122.263	69.453	31.635	59.005	1.330	10.188
	analfabéták	78.129	57.903	4.476	4.376	934	934
	összesen:	200.392	127.356	36.111	63.381	2.264	11.122

E táblázatból egyszerű összeadás útján kiderül, hogy a javaslat szerint a szavazatok száma emelkedni fog összesen:

$$\begin{array}{l}
 \text{a nem munkásosztályoknál} \quad \left. \begin{array}{l} 991.696\text{-r} \text{ől} \\ 1,417.135\text{-re} \end{array} \right\} + 425.439 \text{ szavazattal} = 52\% \\
 \text{a munkásosztályoknál} \quad \quad \quad \left. \begin{array}{l} 77.884\text{-r} \text{ől} \\ 451.037\text{-re} \end{array} \right\} + 373.253 \text{ szavazattal} = 48\% \\
 \hline
 \text{Összesen :} + 798.692 \text{ szavazattal} = 100\%
 \end{array}$$

Vagyis tehát a fentebb kimutatott agrárkedvezménnyel itt minden foglalkozási ágra kiterjedő, általános munkás-elnyomás található, amely a Stat. mell. adatai szerint a következő vég-eredményekre vezetne:

Foglalkozási főcsoportok	A 24 éven felüli magyar állampolgár a férfiak közül		A választók közül		
	nem munkás	munkás	nem munkás	munkás	
Östermelés	1,591.535	1,100.768	933.949	157.250	
Ipar-forgalom	500.414	553.479	312.620	253.130	
Közszolg. és szabadfogl.	119.741	57.663	107.185	29.535	
Egyéb foglalkozás	200.392	127.356	63.381	11.122	
Összesen	szám szerint	2,412.082	1,839.266	1,416.935	451.037
	%-ban	56,7	43,3	76,0	24,0
Együtt		4,251.348		1,868.172	

A munkások iránti kedvező szándék jellemzésére és az indokolás őszinteségének igazolására tehát magának a Stat. mell.-nek adatai azt mutatják, hogy a 24 éven felüli munkás-férfiak 43,3% számával szemben a munkásosztály csak 24%-nyi munkás-szavazatot fog kapni. És ha még ezt csakugyan meg is kapná!

Igen jellemző még a javaslat alkotó szellemére a következő kis egybevetés is. Szaporodni fognak a szavazatok:

a mezőgazd. foglalkozásban	129.328	16,2	278.987	34,9
az ipar-forgalmi „	209.546	26,2	108.231	13,5

Vagyis a munkásdemokrácia favorizálása közben sem feledkezett meg a javaslat alkotója a feudális érdekekről és ehhez képest adott a munkásszavazatokra szűken mért szaporodásból a mezőgazdasági foglalkozások részére csak 16,2%-ot, az ipar-forgalmiakra ellenben 26,2%; viszont a nem munkás szavazatok szaporodásából juttatott a mezőgazdaságnak 34,9%-ot, az ipar-forgalomnak ellenben csak 13,5%-ot. Íme! tud a feudalizmus demokrata is lenni, ha már épen ki nem kerülheti: demokratás-kodik az ipari és kereskedelmi érdekek rovására. A mezőgazdaságban minden munkás szavazat-szaporulatra legalább kétannyi nem munkás szavazat-többletet juttat: az iparforgalomban ellenben éppen fordítva, a munkás-voksok többletének csak fele jut a nem munkás szavazatok szaporítására. Ha már nem lehet elkerülni,

hát felszabadítja a gyárak rabszolgáit, de a kastélyok körül nem enged az uralmából.

A demokrácia magas fokát és a munkásosztály iránti kedvezést tehát még az ellenségei sem foghatják reá a javaslatra, mert amint a Stat. mell. hivatalos adatainak e rövid elemzése igazolta, a javaslat első sorban a mezőgazdasági foglalkozásúak, másodsorban pedig a nem munkás néposztályoknak igyekszik parlamenti képviselőt továbbra is viszonylagosan túlsúlyban fenntartani.

Vizsgáljuk meg azonban még a Stat. mell. adatai alapján, hogy miképpen felel meg a javaslat az indokolásban első helyen hangsúlyozott magyar nemzeti érdekek és hogy a műveltségi cenzuson miképpen épül fel ez az egész tervezet?

A Stat. mell. 7.* és 329. lapjairól ezt a táblázatot szerkesztettük:

Anyanyelv	Az összes 24		A választók közül			A 24 éven felüli	
	felüli férfiak		javaslat alapján			írástudók	
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	a 24 éves saját nemzetiségű férfiak %-ában	szám szerint	a 24 éves saját nemzetiségű férfiak %-ában
	1910-ben						
Magyar	2,337.49	55,0	1,124.627	60,2	48,1	1,905.575	81,5
Német	439.988	10,4	243.979	13,1	55,4	385.665	87,7
Tót	404.424	9,5	193.671	10,4	47,9	302.768	74,8
Román	741.256	17,4	185.351	9,9	25,0	259.197	34,9
Rutén	86.594	2,0	32.480	1,7	37,5	18.816	21,7
Horvát	45.612	1,1	19.243	1,0	42,2	34.563	75,8
Szerb	117.112	2,8	42.383	2,3	36,2	72.309	61,7
Egyéb	78.933	1,8	26.438	1,4	33,5	40.134	50,8
Összesen:	4,251.348	100,0	1,868.172	100,0	43,9	3,019.027	71,0

A választók %-számai a 24 éven felüli férfiak %-számaiktól eltérnek fölfelé (+) és lefelé (—) a következőképen:

a magyar választók	%-a	--- --- --- ---	+ 5,2
a német	%-a	--- --- --- ---	+ 2,7
a tót	%-a	--- --- --- ---	+ 0,9
a román	%-a	--- --- --- ---	— 7,5
a ruthén	%-a	--- --- --- ---	— 0,3
a horvát	%-a	--- --- --- ---	— 0,1
a szerb	%-a	--- --- --- ---	— 0,5
egyéb	%-a	--- --- --- ---	— 0,4
	Összesen :		+ 8,8 — 8,8

Az eltérések igazságtalanságai szembeötlők és felháborítóak; mindenekelőtt az eltérések maximumai a magyarok +5,2 és a románok —7,5%-nyi eltérései, amelyek együttvéve 12,7% kilengést mutatnak és mindenki előtt újból a románok igaztalan és nem politikai elnyomását igazolják. Nem felel meg

továbbá a németek +2,7%-os többlete sem a valóságnak, mert ez a nemzetiség velünk, magyarokkal szemben sem kultúra, sem vagyon, sem adózás, sem helyben lakás tekintetében nem áll hátrább.

Még jobban feltüntetik különben a nemzetiségekkel szemben alkalmazott mértékek tarthatatlanságát a fentebbi táblázat 6. és 8. oszlopainak eltérései. Az előbbiben összeállítottuk a választóknak saját nemzetiségbeli %-os indexét; az utóbbiban pedig a 24 éven felüli Írástudók nemzetiségi %-számaikat. A különbségek ilyenek:

magyar	+ 33,4
német	+ 32,3
tót	+ 26,9
román	+ 9,9
ruthén	+ 15,8
horvát	+ 33,6
szerb	+ 25,5
egyéb	+ 17,3

Országos átlag + 27,1

Ha a javaslat valóban az értelmi census alapján épülne fel, amint az indokolás el akarja velünk hitetni, akkor ezekben az indexekben nem lehetnének ilyen nagy és ilyen megfeszíthetetlen különbségek. Valósággal kiabálnak egymás mellett a román és a ruthén indexek; a románok értelmi censusa 13,2%-kal haladja meg a ruthénekét és ezek nemzetiségi választó indexe viszont ennek dacára 12,5%-kal magasabb a románokénál. Hát ugyan ki hiszi azt el a kerek világon, még a nemzeti munkapártot is ideértve, hogy a magyarországi ruthének értelmi és gazdasági indexe 25,7%-kal meghaladja a románokét? És így tovább; de nem folytatjuk, csak reámutatunk e kapkodó, tudománytalan, zagyva munkára, amelyről minden túlzás nélkül el lehet mondani, hogy örültség az, amelyben azonban nincs rendszer. Ez már megint olyan Scotus Viator számára való oktalan munka, amelyre a magyarság érdekének épen semmi szüksége nincsen.

Avagy itt van az értelmi censusnak egy másik kémlőpróbája:

Foglalkozási főcsoportok	A 24 éven felüli magyar honos férfiak				A szavazatok szaporodásából jut %-ban
	összesen (1910)		köztük írástudók		
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	
Östermelés	2,692.303	63,3	1,729.082	64,2	511
Ipar-forgalom	1,053.893	24,8	928.890	88,2	398
Közszolg. és szabadfogl.	177.404	4,2	169.339	95,1	46
Egyéb	327.748	7,7	191.716	58,5	4,5
Összesen	4,251.348	100,0	3,019.027	71,0	100,0

E táblázat szerint sem az értelmi census arányában osztja szét a javaslat a szavazatok szaporodását, mert jöllehet az östermelő foglalkozás a census sorozatban csak a harmadik helyen áll, az országos átlagon is jóval alul marad s utána már csak az egyéb és ismeretlen foglalkozású kis csoport következik: a javaslat mindezek dacára ennek a foglalkozási ágnak juttatja a szavazat szaporulatnak több mint felét, t. i. 51,1%-át. Ám nézzük azonban a magyarság szempontjából az adócenzust. A 24 éven felüli magyar honos férfiak közül adót fizetnek

	írástudók	analfabéták
magyarok	66,7%	52,0%
németek	73,3%	58,8%
tótok	69,1%	59,5%
románok	73,1%	70,4%

Íme, az adócensus is a magyarság rovására üt ki, mert úgy az írástudók mint az analfabéták közt minden nemzetiségben nagyobb az adófizetők %-a, mint a magyaroknál s így, amikor az adócensusnak jogszerző képességet adunk, akkor a nem magyar nemzetiségeket kedvezményezzük. Vagy tekintjük a helybenlakás jogszerző értékét a magyarságra nézve. A 24 éven felüli írástudó magyar honos férfiak között 3 évi domicíliuma van a Stat. mell. szerint (13* lap)

a magyarok	85,3 %-ának
a németek	92,5 %-ának
a tótok	92,9 %-ának
a románok	95,3 %-ának

Vagyis tehát a 3 évi domicilium kikötése is a magyarságot rövidíti. Mindezekkel a furfangosán kiesztelt mesterkedéssel a javaslat egyenesen arculúti saját indokolását.

Egyébként pedig annak, aki őszintén az értelmi census alapján akarná a mai Magyarország választójogi reformját fölépíteni, amit az indokolás a szőnyegen levő javaslatról állít: annak e kuszált, rendszertelen, nehézkes, igazságtalan és kivihetetlen tervezet helyett jobbnak, világosabbnak, méltányosabbnak és könnyen kivihetőnek készen kínálkozik a 24 éven felüli magyar honos írástudó férfiak választójogának kodifikálása. Ez esetben 3,019.027 polgár kapna szavazatjogot, akik közül mind a 100% megütné az értelmi censzust s közöttük 63,1%-ra menne a magyar szavazatok száma, holott a Lukács-féle javaslatban a szavazóknak csak 89,9%-a írástudó és csak 60,2%-a magyar. Az értelmi censusban tehát 101%-kal, a magyarság arányában 2,9%-kal múltna az felül a szőnyegen levő javaslatot, amelynél általánosság és demokrácia tekintetében is 162%-kal lenne kedvezőbb.

Íme! ezeket a tényeket mutatják a javaslat statisztikai számadatai, ha kibogozzuk azokat a szemfényvesztésre kiesztelt csoportosításokból. Igazolják ezek az adatok, hogy ez a minden rendszer és elv nélkül összetákolt javaslat

- a) nagyon szűk keretben marad;
- b) az agrár-uralomnak kedvez;
- c) méltánytalan a munkássággal szemben;
- d) több intézkedésénél elhanyagolja az értelmiség érvényesítését;

e) némely kategóriánál visszaszorítja a magyarság érdekeit.

Amikor azonban e sok fáradsággal, lelkiismeretesen megállapított általános kritikához eljutottunk: senki se gondolja, hogy most már végeztünk e szerencsétlen javaslattal, hogy most már ismerjük annak értéktelenségét, tudjuk hibáit és mérlegelhetjük várható hatásait. Korán sem! Az a kritikai munka, amelyet a fentebbi lapokon elvégeztünk tulajdonképpen csak elméleti, inkább platói értékű volt, mert a szőnyegen lévő javaslatnak az intézkedései részben nagyon megnehezítik, részben pedig egyenesen lehetetlenné teszik azt, hogy az eddigiekben kimutatott statisztikai eredmények az életben is teljes mértékben megmutatkozzanak. Az életnek és az elméletnek ismeretes eltérésein kívül ez esetben egész sereg más lényeges ok gátolja a javaslat kimutatásainak gyakorlati érvényesüléseit.

Első sorban maga az körülmény, hogy ezek az eddig tárgyalt statisztikai adatok, t. i. az írástudásnak, az iskolavégzettségnek, a helybenlakásnak, a szolgálati időnek stb. megállapítása a statisztikai fölvétel alkalmával egyszerű bemondás alapján történt: a választójogosultság megállapítása alkalmával ellenben ugyanezeknek az adatoknak igazolása léssen szükséges. A népszámlálásnál elkerülhetetlen jóhiszemű tévedések és bocsánandó nagyzolások óriási tömegjelenségei előtt sem hunyhatjuk ugyan be a szemeinket: de ezeket a kétségtelenül nagy eltéréseket még sokszorosan meg fogják haladni azok az esetek, amelyekben a valóban elvégzett hat, vagy négy elemi osztályról lehetetlen lesz bizonyítványt produkálni, amikor az írni-olvasni valóban tudó polgár más elfoglaltsága, kényelemszeretete, álszemérme miatt nem is próbálja a tudományát igazolni. Akárhányszor az összeíró küldöttség türelmetlensége, sok dolga, avagy pártoskodó politikai elfoglaltsága lesz gátja sok olyan jogcím igazolásának, amelyen a javaslat Stat. mell. a szavazatok tízezreivel kecs egetet mostan bennünket.

Ezeknél az igazolási nehézségeknél azonban még sokkalta korlátozóbb és módosítóbb hatása a választók jelentkezési kötelezettsége. A jogosultság címei közül ugyanis csak a 40 koronán fölüli adótételeket, továbbá a 16 holdat meghaladó földbirtok-tulajdonjogot és a 3. § ban részletezett közszolgálati s szabadfoglalkozási állapotot lehet hivatalból úgy megállapítani, hogy e jogcímek kevés számú boldog birtokosainak nem kell majd az összeíró küldöttségek előtt jelentkezniök: a többi jogcímek alatt azonban csak úgy lehet választójogot szerezni, ha az érdekelt polgár jelentkezik az összeíró küldöttség

előtt és ott igazolja jogosultságát, vagy pedig ha a küldöttségnek tudomása van arról, hogy az illetőnek a felvételhez szükséges kellékei megvannak.

Ám lássuk tehát a jogosultság igazolásához szükséges kellékeket. Az életkorát még csak valahogyan mindenki tudja igazolni, de már a 6. illetőleg a 4. népiskolai osztály elvégzését egész falvak népei nem fogják igazolhatni. Faluhelyeken sokfelé még ma sem adnak a gyermekeknek bizonyítványokat máskor, csak ha elköltöznek az illetők a faluból, ha cselédnek szegődnek, vagy ha iparostanulónak mennek. A régebbi iskolai felvételi naplók akárhány iskolában elhányódtak, vagy nincsenek rendben. A bizonyítvány-másodlatok kiállítása különben még költséggel is jár. Ez az igazolás tehát nagyon gyéren fog sikerülni.

Következnek tehát magának az írni-olvasni tudásnak a bizonyítása. A javaslat szerint a népiskola 6. osztálya számára approbált olvasókönyvből kell a választójelöltnek olvasni és ugyanabból diktálás után írni. Hát most fölszólítunk minden elfogulatlan, igazlelkű embert, ám képzelje el magának kiki, hogy fognak elsülni ezek a küldöttségi vizsgálatok? El sem megy oda az érdekeltek nagyobb része, akik pedig mégis csak ráfanyalodnak a próbára, azok teljesen ki lesznek szolgáltatva a küldöttség kénye-kedvének. A pártszervezéshez és a politikai küzdelemhez ezentúl nem program, nem országos agitáció és a közbizalomra érdemes politikusok kellene: elegendő lesz egy-egy kormány, egy-egy párt örökéletéhez az összeíró küldöttségek megfelelő összeállítása.

Avagy itt van a jogosultság két másik föltételének, a helyben lakásnak és az alkalmaztatás időtartamának igazolási problémája és jogszerző hatása. Az egyhelyben lakásnak igazolása még csak megtörténhetik tanúkkal, esetleg községi bizonyítvánnyal: azonban magának az alkalmaztatásnak 2, 3, illetőleg 5 évi tartama, nemkülönben annak mineműsége (hogy i. i. az illető munkás mint művezető, munkafelügyelő, előmunkás, pallér, béresgazda, magtáros, aratógazda, fővencellér, főkertész, avagy mint segítő családtag van alkalmazva), már csakis a munkáltatónak a jóakarásával igazolható. Ezerek választójoga függ tehát egyes magánemberek tetszésétől. Részvénytársaságok, nagyvállalkozók, nagybirtokosok százanként, sőt néha ezrenként, kisebb vállalatok urai tizenként foszthatják meg polgártársaikat választójoguktól, vagy viszont ugyanily tömegesen ruházhatják fel azokat ezzel az értékes jogosultsággal. Közjogi funkciókat végeznek ily módon analfabéta aranyparasztok, megtollasodott szerencsefiak, nagyvállalatokba beleszületett herbertek stb., akik a szó legszorosabb értelmében személyes pluralitáshoz jutnának ezen a módon. Ez a jogforrás is méltó a javaslat egyéb szörnyűségeihez.

A legnagyobb úgy szólván korlátlan pluralitás azonban mégis az összeíró küldöttséget illeti meg. A 44. §. szerint

ugyanis a választók névjegyzékébe kívánságára és jelentkezésére való tekintet nélkül felveheti a küldöttség mindazokat, akik felől tudja, hogy rendelkeznek a főveltelhez szükségesekkel. Ez a rendelkezés a magyar gyakorlati politika tolvajnyelvén azt jelenti, hogy a választók névjegyzékéből sohasem fognak kimaradni azok az elemek, akik a politikai felvilágosításnak és meggyőzésnek hazai eszközeivel szemben megbízhatóságukat már igazolták, akik sem a fennálló társadalmi rendet, sem a közélet nemzetfönntartó erkölceit nem veszélyeztetik; akik a választási elnök szemöldökrándulása szerint — az elintézendők elintézése után — gyöngyén le fogják róni állampolgári legszentebb kötelességeiket.

Nem utolsó szerkezet azonban még a választási eljárásnak az a bonyolult és célszerűtlen rendszere sem, amelyet a javaslat tervez. A választás előtti hatodik napon, meghatározott órák között, legalább 2 s legfeljebb 10 választó által személyesen benyújtandó a jelölési ajánlat, amelyet legalább 100 választónak kell sajátkezüleg aláírnia. A benyújtók személyazonosságát az elnök előtt igazolni kell s a jelölő ajánlattal egyidejűleg bemutatandó a jelöltnek arról szóló közjegyzői nyilatkozata, hogy a jelölést elfogadja stb. stb. a legkörmönfontabb paragrafusútvesszők, amelyek egy ügynevezett ügyes választási elnök kezében már a jelölés körül is megbecsülhetetlen szolgálatot tehetnek, még hasznosabbak lehetnek azonban a választásoknál. Nem foglalkozunk ezek kritikájával, mert hiszen a javaslat szerint összeállítandó névjegyzékek már annyira kirotált és minden veszedelem ellen dezinficiált választóközönséget fognak liferálni a tiszteletre méltó választási elnökök körmei közé, hogy ezekkel ugyan már nem lesz ott semmi baj. A választási elnököknek e törvényjavaslat esetleges életbelépése után a választás helyiségén kívül lesz majd nagy hivatásuk: arról kell gondoskodniuk, hogy a jogokból kismizmizett milliókat a szuronyok érveivel meggyőzzék az új választójog áldásosságáról. Ez ugyebár elég nagy és veszélyes feladat lesz?

* * *

Íme, az alapelvek kritikájával és a számadatok elemzésével kimutattuk, hogy ez a törvényjavaslat a kvalifikációk elvi megállapításaiban is, de adminisztratív részleteiben is a politikai reakciót szolgálja. Páratlanul és oktalanul magas korhatár alapján épül fel s ezt egyfelől adózási és vagyoni cenzussal, másfelől hibásan beállított műveltségi cenzussal még tetemesen meg is szűkíti; sem a magyarságnak, sem az értelmiségnek nem nyújtja az annyi visszaéléssel hánytorgatott védelmet; azután a domicíliumnak és az alkalmaztatás tartamának korlátaival, továbbá a jogcímekek igazolási eljárásaival kedvezőtlen elbánásban részesít egész néprétegeket. Mindezek eredményéül a mai választók száma csak igen kis mértékben szaporodnék,

az új választók között viszont még fokozódnék az agrár-osztály eddigi politikai túlsúlya, ellenben igen csekély emelkedés mellett nagyon alárendelt szerep jutna az ipar-forgalomból élő polgárságnak és az összes munkásosztályoknak.

Azt kérdezzük ezek után mindenkitől, még pedig nemcsak a szocialistáktól, a radikális demokratáktól és a mérsékelt liberálisoktól, hanem a becsületes és őszinte konzervatívoktól is, hogy ám mutassák meg nekünk azt az osztályt, azt a réteget, azt a csoportot, amelynek ennyi igazságtalan jogfosztásra, ennyi embertelen elnyomásra, ennyi politikai gázságra van csakugyan szüksége . . . Ezekről aztán elmondhatjuk: „*Écrasez l'infâme!*” és hogy: *voilà l'ennemie!*”

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Szabó Dezső: Auguste Comte esztétikai gondolatai*

Ma már ezekben a gondolatokban nem igen fogunk újat találni, bár egyes tételei most is vita tárgya s ez a vita aligha fog valaha megszűnni, mert az emberi lélek alapkülönbözéseiből következik. De érdemes azért e gondolatokat egybefoglalva szem elé állítani, már csak azért is, hogy Auguste Comte képe minél többször, minél több oldalú megvilágításban vetődjék a köztudatba. Auguste Comte a most alakuló új kor Szent Ágostonja** s valószínű, hogy ez a kor a lényegeken azokat az utakat fogja követni, melyeket a hatalmas elme eléje jelölt.

Auguste Comte jelentőségének a hangsúlyozása nem lírai és nem ötletszerű, hanem az időkből folyik. Abban a küzdelemben ugyanis, mit az új szociális irányok harcosai a múlttá züllött keresztény mitológia, rendiség és kapitalizmus képviselői ellen folytatnak, a legindividuálisabb, leganarchikusabb elvek hívei egy táborba kényszerültek az intranzigensül szociális világnézetek embereivel. Ebben a küzdelemben annyira szükség van minden erőre, hogy a szociológusoknak elnézéssel, sőt néha a helyeslés szankciójával kellett bátorítaniuk olyan elveket és tetteket, melyek kizáró lehetetlenséget jelentenek minden szociális princípiumra s a társadalmi életet visszavinnék a vad egyéni erők korlátlan érvényesüléséhez. Igen érdekes volt például az az eltérő mértékelés, amellyel a magyar politikai élet utóbbi hónapjainak két lényegében azonos tényét értékelték. A lehetetlenné ócskult magyar parlament két fanatikus politikusról van szó: az egyik törvényszerű hagyományokat, méltányosságot, étiquettet, a jövő veszélyes lehetőségeit, mindent félrerúg, mindentől eltekint: a maga erős meggyőződését hajszolja valová erőszak, vér s minden veszélyek árán. Mert

* Auguste Comte nagy munkásságában elszórt esztétikai nézeteit Christian Cherfils gyűjtötte egy kötetbe: *L'esthétique positiviste*. Paris. L. Vonnier-Messein. 1909. Igen érdekes olvasni Proudhon munkáját: *Du principe de l'art et de sa destination sociale*. Fournier. 1865. Ez az egész cikk úgy tekinthető, mint Auguste Comte megszólaltatása ahhoz a vitához, melyet a *Társadalomtudományi Társaság* nem régen fejezett be.

** Ez nem díszítő hasonlat, munkásságuk, irányuk, céljának s egyéniségüknek is meglepő hasonlóságát akarja jelteni. Comte különben nagyra is becsülte Szent Ágostont.

meggyőződése, tiszta-énje azt mondja: minden áron meg kell szabadítani a parlamentet az obstrukciótól. A másik hagyományos morált, törvényeket, egyéni veszélyt megvetve rá ló az előbbire, mert meggyőződése, tiszta-énje azt mondja: ezt a veszedelmes embert minden áron el kell pusztítani. A jóhiszeműség, a használni vágyás becsületessége valószínűleg egyenlően meg volt mind a kettőben. De mindkettő a teljesen egyéni princípiumra: a belső meggyőződésre épített, melyet teológiai és metafizikai nevelésök folytán bizonyos isteni szankcióval ruháztak fel. A két tett lényegében, lelki folyamataiban teljesen azonos: egy abszolút anarchikus princípium megnyilatkozása. És a természet szigorú logikája, hogy az első anarchikus tette hasonló anarchikus tény volt a reakció. A praktikus élet körülményei érthetővé tehetik, hogy az egyiknek királyi elismerést, a másikra rendőrt, az egyiknek átkot, a másiknak virágokat küldünk. De ha a lényeg szerint ítélünk: együtt kell őket a piederstálra vagy a vádlottak padjára küldeni. Természetes, hogy az antecedens esetének az előidézés dicsősége, vagy felelőssége ad nagyobb hangsúlyt.

Főnnebi sorok nem akarnak az individualizmus elítélése lenni. Az individualizmus a történelem megújító ereje, mely az elvénült társadalmi kialakulásokat megtöri és újakat készít elő. Még az anarchia is egy szükséges társadalmi romboló erő s az individualizmusra, sőt a rombolásra is még igen sok szükségünk van. De vajjon majdnem másfél század individuális kavargása, keresése, kísérletezései után nincs-e ideje már egy erős társadalmi psyché kialakítására? Vajjon a szociális gondolkodók nem áldoznak-e fel néha túlsokat, néha mindent, néha saját raison d'être-jüket anarchikus fegyvertársaiknak? Vajjon a fiatal burzsoa nemzedékben nem a legőrültebb individuális slágvortokkal, Schopenhauer, Stirner, Nietzsche cafatokkal kendőzik „egyéniséggé”, „modernséggé” a régi jó kis polgári önzést és kapzsiságot? Vajjon a művészetben nem hasonló elvekkal próbáltak zsenialitással puffasztani impotens, terméketlen reklám-bizarrságokat? Természetes: nem volna nagyobb örültség, mint szuronnyal, paragrafusokkal küzdeni az individualizmus rombolásai ellen. Minden ilyen eljárás élesztés, propoganda, győzelem volna az anarchiának. A helyes út egészen más és ezt Comtenál erősebben, körültekintőbb sokoldalúsággal senki sem hangsúlyozta.

Mély észrevétele volt az Comtenak — bár nem új egészen — hogy kialakult, teremtő kultúrfázist csak erős szellemi diszciplína hozhat létre, mely megadja e korhoz szükséges pszichikai egységet, és még mélyebbreható ténye az, hogy ebben a diszciplínában az érzelmeket tekinti elsőrangú tényezőknek. Elsősorban szeretünk és gyűlölünk s egész képzetvilágunk, akaratunk, énünk ezen alaphajlandóságai szerint alakulnak ki. Ez az organikus szeretet vagy gyűlölet megszabja észrevevésünk, felfogásunk, asszociációnk, akarásunk, emlékezésünk folyamait. Elsősorban tehát érzelmi, morális egységet kell adni a társadalomnak. Es az a mód, ahogy Auguste Comte a történelemmel szemben elhelyezkedett, mutatja, hogy a szisztéma építők közül aligha volt valaki, aki elfogulatlanabbá, és több oldalról tekintette volna e pszichikai egység lehetőségeit.

Azok ugyanis, kik az új kor szellemi tőkéhez többet-kevesebbet hozzatettek, természetes érzelmi továbblendüléssel a múltnak nem csak azon elemei ellen harcoltak, melyek a jelenben visszaélés, betegség, életakadály, hanem ellenséges, visszaautasító magatartást tanúsítottak az egész múlttal szemben. Auguste Comte, ki annyira szabad volt a keresztény mitológia befolyásától, hogy azt éppen oly szimpatikus derűtséggel tudta vizsgálni, mint a klasszikus mitológiát, úgy gondolja, hogy az egész múlt, minden hit, minden irány, intézmény emberi munkát képvisel, az emberi lélek hajlásait követi, szükségseit fedezte, különböző körülmények között az emberek bizonyos állandó feltételezettségéből következtek: s ezért ezt a múltat, mint egy szerzett tőkét, minél intenzívebben, minél számosabb vonatkozásban kell kizsákmányolni az új viszonyok közt az emberiség számára. Szóval: kellő neveléssel úgy állítani be a múltat a lelki életbe, hogy az az új kor viszonyainak megfelelőleg minél termékenyebb lelkielem legyen. És ezért látja — bár világosan ki nem mondja — hogy előtte és általában a pozitív kort előkészítő szellemi munkások előtt ugyanaz a feladat áll, mint az egyházatyák, a korai kereszténység írói előtt: beleállítani a múlt eredményeit a modern gondolkodás rendszerébe, hogy a régi gondolatok az újak támaszai lehessenek. Tehát úgy bána el a keresztény mitológia és rendiség korával, annak művészetével, irodalmával, filozófiájával stb. mint ahogy a keresztény írók bántak a pogány kor szellemi eredményeivel.

Már most — tisztán az esztétikai téren maradva — felteszi a kérdést, mi a különbség a görög, a középkori és a modern művészet között, és a felelet: a görög és a középkori művészet alkotó, pozitív szociális tartalmat fejeznek ki, a modern művészet kritikai, analízáló, tagadó, romboló s még keresi a kialakulás formáit.

E különbözősézt, melyet végtelenül találónak és következményesnek tartok, a következőképpen próbálom legszélesebb vonatkozásaiban megmagyarázni.

A görögöknél és a középkorban a theologiai, metafizikai és pozitív ismeretek bizonyos tömege egy harmonikus szintézisben volt minden egyén lelki élete s ez az egyformán kialakult társadalmi psziché volt a görög és középkori erős közösségek szellemi alapja. Mivel minden lelki tartalom erő, mely kifejezésre törekszik: ez a psziché szükségszerűen nyilvánult meg a művészi alkotásokban, melyek azután — mint objektívált lelki momentumok — erősítőleg hatottak vissza a társadalmi lélekre. A művészet a társadalmi élet pozitív tartalmának volt a kifejezője s minden egyén saját hitét, látását, hajlamát találta meg a művészi alkotásokban; az a művészet a legmagasabb, legintenzívebb szolidaritás volt. A közösség mindenike magában hordta — bármily primitív sejtésben — azt az Apollót, Máriát vagy Sainte Chapellet, mely a művészen megtalálta kifejezőjét. A művész lelkének finom gyökérszálai szétágaztak a közösség minden tagjába s onnan szívta magába azt az életet, melyet egyénisége erejével formába örökített.

Ezzel szemben a modern kor művésze, nagy általánosságban beszélve, dacára az esztétikai befogadó és alkotó képesség rohamos

fejlődésének, az esztétikai eszközök meggazdagodásának, az élet mélyebb ismeretének — negatív jellegű. A kritika és analízis előtölte a művészetet, írók és művészet többé nem egy pozitív társadalmi tartalmat fejeznek ki, nem egy kifejezésre törekvő közpszichét: a művészet nem igenlése a társadalmi életnek. Ez a művészet kritika, analízis, tagadás, hiányok és fájdalmak eljajdulása: a szétbomlott közösségből kihulló ember egyénné fájása. Innen a stílusok és iskolák sokasága, gyors elmúlása, szóval a művészi anarchia. Tehát ha a művészet terén is oda akarunk jutni, mint a társadalmi élet más terén: hogy egy pozitív tartalmi alkotó fázis jöjjön létre, azt a társadalmi pszichét, mely a középkor szellemi egységét adta s melyet szükségszerűen meg kellett semmisíteni, helyettesíteni kell egy új pszichével, mely az esztétikai alkotásnak is gazdag forrása lehessen, a régi vallás* helyébe új vallást: az Emberiség vallását** kell helyettesíteni.

De már most az a kérdés, hogy az a lelki tartalom, mit a pozitív kor tudománya, nevelése ad és speciálisan az Emberiség vallása alkalmas lesz-e egy gazdag, sokféle esztétikai alkotásra? Comte — és megint a történelem tanúságával — igennel felel.

Minél több képzeleti formát ad egy hit s az élet minél több formájával van kapcsolatban, annál termékenyebb az esztétikai alkotásra. Ezért volt a görög politeizmus sok a természetben szétszórt ember-isteneivel kedvezőbb a művészetre, mint a kereszténység. A monotheizmus megszorította az alkotás körét és így korlátok közé szorította a művészi képzeletet is. Ez volt az oka annak az anomáliának, hogy a keresztény éra művészete kényszerült megtérni mint allegorikus, dekoratív elemet a pogány mitológia isteneit, mikor ezek már semmi élő kapcsolatban nem voltak a társadalmi lélekkel, üres fikciókká szegényültek s így csak formai tekintetben lehettek értékesek az esztétikai alkotásokban. Ezzel szemben az emberiség vallása — és tudjuk, hogy Auguste Comte Emberiség alatt a múlt, jelen és jövő emberiségét érti — a maga nagy embereivel, annak a végtelenül sokféle küzdelemnek az ábrázolásával, mit az emberiség a természettel és önmagával folytatott és folytat, a közös vágyak, fájdalmak, célok megszámlálhatatlan lehetőségével végtelen anyagot, s folyton megújuló gazdag ösztönzést nyújt a művészi alkotásnak. És ami fő: a művészet társadalmi értéke lehető teljességében fog megvalósulni. Azt a bonyolult lelki folyamatot, melyet a vallás kéjének lehetne nevezni s melyben van miszticizmus, sejtés, félelem és még ki tudja mi talán — erotikus ösztöneink egy utána nyomozhatatlan elkülönözése? — helyettesíteni fogja az esztétikai gyönyörűség és a szolidaritásban megnövekedett életerő érzete. Ezért az Emberiség vallásának kultusza esztétikai és az ünnepek rendezésében, az emberiség önmaga szeretésében a művészet viszi a főszerepet.

* *Le mot religion n'offre, de par son étymologie aucune solidarite nécessaire avec les opinions quelconques qu'on peut employer pour atteindre le but qu'il designé. En lui-même il indique Utat de complète unité... La religion consiste donc à régler chaque nature individuelle et à rallier toutes les individualités etc. Catéch. pos. Ed. Pécaut.*

** Az Emberiséget itt Comte után írom nagy betűvel.

Viszont a művészet, mint annak ideális megvalósulása, ami van és amire vágyunk, a legalkalmasabb nevelő eszköz arra, hogy segítsen a filozófiának a pozitív kor számára megfelelő lelki típusokat nevelni, ilyen szuggéráló típusok alkotásával. Így tehát a nevelésnek is fokozottabb mértékben esztétikainak kell lennie.

Van azután a művészetnek egy másik funkciója is és ez mutatja, hogy Auguste Comte mennyire elfogulatlanul számolt az emberi lélek minden lehetőségével. Az embernek kiirthatatlan — és veszedelem és kár volna kiirtani — lelki folyamatai az álmok, az utópiák, az elérhetetlen vágyások. A művészet kanalizálja ezeket a lelki folyamatokat. Az irodalmi és művészi alkotás világában — mint egy ideális experimentumban — megnyilvánuló álmok és utópiák elvesztik romból hatásukat s csak az lesz ható elem belőlük a jövő generációban, amit a valóság megkívánt.

II.

Tehát a művészet a legnemesebb érzelmi megvalósulása az emberi szolidaritásnak. A művészetek felosztása és rangsora Auguste Comte szerint a következő:

1. Költészet (irodalom).
2. Zene.
3. Festészet.
4. Szobrászat.
5. Építészet.

Ebben a sorban mindenik művészetnek nagyobb, helyesebben: általánosabb szociális értéke van, mint az alatta állóknak. A nyelvben jut a legteljesebb, legvilágosabb kifejezésre a társadalmi lélek.* És van valami más fokozat is bennük, mely az esztétikai neveléssel is kapcsolatban van.

Auguste Comte szerint a művészetben a formai, technikai kérdések másodrendűek. A művészetek rangsora is aszerint fokozódik, hogy mennyire van a kifejezendő túlsúlyban a technika fölött s ebben a tekintetben is fennáll a művészetek fennebbi sorozata. A nyelvi művészetben oly túlsúlyban van a kifejezendő, hogy a technikai kérdésekre sokszor nem is figyelünk, viszont az építészetben néha a technikai kérdések teljesen elfelejtetik a kifejezést. Az esztétikai nevelés legyen általános és nem speciális. Ezt úgy érti Comte, hogy a fiatal lelket mártjuk bele minden művészetbe, lássa, hogy lesz az élet széppé minden anyagban és technikában s ha van benne valami-féle alkotó erő, az meg fog aztán nyilvánulni a maga módja szerint. Comte véleménye, hogy az egyén és tehetség meggyilkolása az elzártan speciális esztétikai nevelés. Ha például valakit csak a nyelv, vagy csak a szobrászat művészetére nevelnek s ott beléje zúdítják a technika minden csínját-bínját. Mi lesz ennek a következménye? Ez a rengeteg technikai ismeret oly súllyal fog ránehezedni a fiatal tehetségre, hogy megöli benne a saját magát kifejezni kereső egyén szükséges naivságát és a könnyen-mozgás merészségeit. Hozzá járulnánk ahhoz, hogy

* Fölösleges megjegyznem, hogy sem a lélek szó, sem egyéb elvonások semmi metafizikai létezőt nem jelentenek.

egy külön művészi kaszt fejlődjék ki, mely mint bizonyos technikai titkok letéteményese papi méltósággal vonulna el az avatatlanoktól és lenézné kísérletezéseiket. Így a művészet, ahelyett hogy a szociális élet lüktetése legyen, elválik tőle és speciális módozatokban kéjtelgő emberek Nácis-mániája lesz.

Amint ügyelni kell az esztétikai nevelésnél, hogy ne torzuljon technikai bravúrok gimnasztikájává, úgy kell vigyázni arra, hogy túl-olvasással ne betegítsük „literátorrá” az élő társas embert. Keveset olvasni, de olyakat, melyekben lehetőleg minden kor szolidáris ideálja kifejezésre jut, hogy a pozitív kor emberének a lelke magába ölelje az emberiség minden centripetális törekvését s a múltban megszeresse fejlődése alapját. Igen érdekes — és megint Auguste Comte sokoldalú értékelését mutatja — az a könyvjegyzék, mit a proletár-könyvtár irodalmi olvasmányaiul kijelölt.

Az Iliász Odüsszeia egy kötetben, jegyzetek nélkül.

Aiszkhülosz, Sophoklesznek Ödiposza, Arisztófanesz.

Pindarosz, Teokritosz, — Dáfnisz és Klóé.

Plautus és Terentius.

Virgilius, Horatius válogatott művei, Lucanus.

Ovidius, Tibullus és Juvenalis.

Legrand d'Aussy középkori fabliau gyűjteménye.

Dante, Ariosto, Tasso és Petrarca válogatott művei egy kötetben.

Metastasio és Alfieri válogatott művei.

Manzoni jegyesei egy kötetben.

Don Quijote és Cervantes elbeszélései.

Jósé Segundo Florez spanyol dráma gyűjteménye.

A spanyol Romancero s a Cid. Corneille válogatott művei.

Moliére összes művei.

Racine és Voltaire válogatott darabjai, La Fontaine meséi és

Lamotte és Florian válogatott meséi.

Lesage Gil Blas-a.

A Princesse de Clèves, Paul et Virginia, Le Dernier des Abencerrages egy kötetben.

Chateaubriand Les Martyrs.

Shakespeare válogatott művei.

Milton Elveszett Paradicsomja és lírai költeményei.

Robinson Crusoe és a Wakefieldi lelkész egy kötetben.

Fielding: Tom Jones.

Walter Scot két főműve.

Byron válogatott művei (Don Jüant okvetlenül kihagyva!)

Goethe válogatott művei.

Az Ezeregyéj.

Amint látjuk, a legnagyobb gondolkodó művében is van enni-valója a múlandóságnak.

III.

Összegezve tehát: a művészet végcélja a szociabilitást mind-erősebbé tenni az egyénben, az egyéni lélekben érzelmi úton mind kizáróbb determinánsá tenni a társadalmat. Ezért lesznek Comte

pozitív világában a művészek azon szellemi kormányzat tagjai, mely a mostani papságot fogja felváltani.

Hogy mennyire felakart használni minden humánumot, mutatja, hogy a Mária-kultuszt úgy akarta helyettesíteni, hogy az Emberiséget a művészek nőalakban ábrázolták volna.

Nem térek itt most ki Auguste Comte esztétikai nézeteinek azon praktikus vonatkozásaira, melyek az Emberiség vallásának kultuszával lennének kapcsolatban. Így, egy külön tanulmányban, könnyen félreértés és könnyelmű mosolygás tárgya lehetne Comte elképzelése. Csak egy olyan tanulmányban, mely teljes képet ad az egész Comteről, lehetne kimutatni, mennyire igaztalanok voltak azok, kik őt utóbbi munkásságáért következetlenséggel, ellenmondással, miszticizmussal vádolták.

Comte gondolatai az esztétika terén is termékenyítők voltak. Guyau munkássága azoknak a csíráknak teljes kibomlása, melyeket Auguste Comte vetett el.

Comtehoz mindig vissza fogunk térni: a legradikálisabb, a legintranzigensebb, és a sikerre leginkább számítható forradalom az, mely az Emberiség elvégzett munkájának minél több praktikus, érzelmi és értelmi eredményét hordja magában.

Erdélyi Viktor: Fordulat a román kérdésben?

A balkán-kérdések még nem tűntek el végleg, a harcban álló felek nem tették le a fegyvert, sőt az Alduna mentén újabb hadsereg sorakozik és a forrongó félsziget nemzetiségei fegyverkezve figyelnek. De azért a közérdeklődés lassanként elterelődik a Balkánról és a monarchia felé terelődik. A hirtelen támadt vihar hullámcsapásai áttörtek hozzánk és egész sor régen vajdó kérdés vált aktuálissá. A délszlávkérdés, amelyet eddig csak egy-egy feltűnőbb esemény kapcsán vettünk észre, hirtelen nagyranőtt és a monarchia legsúlyosabb problémái sorába emelkedett. A nyers erőszak, a kényuralom egyelőre ugyan látszólagos csendet teremtett, de akinek látó szemei vannak, az tudja, érzi, hogy a monarchia déli tartományaiban nagy változáson mentek át a lelkek, a balkáni hullámok ereje megingatott néhány rozoga Potemkin-építményt. A trialista törekvések is mohóbban törnek előtérbe. Az irredenta-mozgalom látszólag elcsendesedett, de helyesebben várakozó álláspontra helyezkedett, hogy az adott percben annál nagyobb erővel törjön előtérbe. Északon váratlanul nagyon nőtt az ukraïnista mozgalom, megmozdult a pánszlávizmus; a lengyel kérdés, a cseh kérdés új lendületet nyert és az eddig szunnyadozó erők előtérbe kerültek, összetűznek, szövetkeznek. Az erőviszonyok máról-holnapra megváltoztak.

A balkán-kérdésnek új színt adtak a román szuronyok, amelyek

Dobruzsza déli határán sorakoznak. Állítólag a szilisztriai határkiigazítás, de tényleg a hármasszövetség politikája érdekében. Hogyha az ötszázezer román szurony megmozdul, megváltozik a Balkán amúgy is változó térképe, de a román hadsereg nemcsak a fiatal királyságnak, hanem a német gazdasági törekvéseknek is új területeket hódít. A román szuronyerdő az orosz befolyás ellen fog megmozdulni, — ha megmozdul — és ezáltal óriási szolgálatot tesz a hármasszövetségnek, de különösen a német birodalomnak.

Románia előtérbenyomulásával egyidőben hirtelen megerősödött a magyarországi románkérdés, amelyre a Khuen-Lukács-kormány az utóbbi választáskor oly súlyos csapást mért. Aki figyelemmel kísérte ennek a mozgalomnak minden fázisát, annak észre kellett vennie, hogy a látszólag nyugodt felszín alatt már régen forr valami. Trónörökösünk szinaiai látogatása után Khuen, Tisza és Lukács versengve keresték a román vezetőemberek barátságát és a legfantasztikusabb paktumtervek születtek meg. Pozitív eredményeket azonban nem értek el. A három magyar politikus ritka szerencséjével zavarta egymás köreit és a román politikusok nem állottak kötélnek. Csakhamar ki is tűnt a különös buzgóság oka. A trónörökös szinaiai tartózkodása alatt egy fegyveres egyezmény jött létre a monarchia és Románia között és a tárgyalások folyamán a romániai kormánykörök elmondották a trónörökösnek azt is, hogy a magyarországi románság panaszai milyen kedvezőtlenül befolyásolják a közhangulatot Romániában. Ettől az időtől kezdve a trónörökös éber figyelemmel kísérte a kérdést és a két magyar kormányfő, Tisza és Lukács versengve igyekeztek az akcióban tevékeny részt venni. Lukács kissé tartott a közhangulattól, ezért inkább csak titokban paktált, míg Tisza erővel „radikális” megoldásra törekedett és így csakhamar abban merült ki a két politikus tevékenysége, hogy egymás dolgát ellensúlyozták. Tisza többek között zászlóbontásul egy ötkötetes „Nemzetiségi ismertető könyvtár”-t akart kiadatni a belügyminisztérium költségén, de a belügyminiszter megtagadta a költségek folyósítását és a félig kész munka kiadatlan maradt.

A balkán háború kitörése után alaposan megváltozott a helyzet. Románia titokban mozgósítva fegyveres kézzel állott őrt, hogy az alkalmas percben közbevesse magát. A dobrozszai és a román-szerb határon harcrakész hadseregek állottak és ez a passzív erő nagy szolgálatokat tett a monarchiának, valamint a hármasszövetségnek is. Az őrtállítás azonban roppant pénzébe került a kis országnak és a román politikusok egyik frakciója szorította a román kormányt, hogy az áldozatok ellenében eszközöljön ki Bécsben bizonyos kedvezmény-

nyeket a magyarországi románság részére. Hogy vajon megtörtént-e ez a második intervenció, azt nem lehet eldönteni, de azt megállapíthatjuk, hogy ebben az időben újra közeledett a magyar kormány román nemzetiségi párthoz, de ugyanekkor más valami is történt. A kormány félhivatalosai váratlanul mindenféle nemzetiségi összeküvéseket fedeztek fel és hogyha egy-egy tót, szerb vagy ruthén pap prédikáció közben kissé elszólta magát, már zengett a kormány-sajtó minden berke a „hazaárulás”-tól. Hogy csak egyetlen példát említsünk, a Budapesti Hírlap* alaposan kiporolja Hodzsa János esperes csuháját, mert az a Vörös Kereszt számára könyöradományokat gyűjtött. A Budapesti Hírlap gondolatmenete ugyanis így alakult: a Vörös Kereszt a bolgár és a szerb hadsereg segítségére siet. A bolgárok és szerbek szlávok, tehát a szláv tótok a Vörös Kereszten keresztül szláv testvéreiket támogatják = hazaárulás. A fogásnak felültek a sovén ellenzéki lapok és hogy milyen vad hajsza indult meg csakhamar, arra csak néhány példával mutatok reá. A Pesti Hírlap kiküldte egyik teremtő fantáziájú munkatársát a szerbeklakta délvidékre, hogy a „lázongó”-kat bemutassa olvasóinak. A riporter megírt három cikket,** amelyek bátran felveszik a versenyt bármely rémregény tetszésszerinti fejezetével. A lap nyájas olvasói bizonyára rémüldöztek is, bár a három terjedelmes cikk csak a következő „pozitívumok”-ra támaszkodhatott:

1. Gyogyevits Szeretén szerb őrmester Pancsován megakarta tudni, vajjon az ottani szerbség fel van-e fegyverkezve?
2. Jovanovits D. Jovan szerb miniszteri pénztártiszt átjött Pancsovára mulatni és ezresbankók voltak nála.
3. Radoszavlyevits István szerb újságíró egy korcsmában „izgatta” a népet.
4. Filipov Milice szerb színész azt mondta, hogy el kell vágni a magyarok nyakát. Letartóztatták és megmotozáskor egy ágyúhoz hasonló (!?) rajzot találtak nála.
5. Gyamborszky Miklós leánykereskedéssel gyanúsított szerb lázított és királlysértést követett el.
6. Egy gyanús szerbet letartóztattak és nem bírják megállapítani a személyazonosságát.
7. Davidovits Obrád szerb pap a szószékről „lázított”.

Ezekből az „adatok”-ból azután megrajzolja a riporter a „szerb veszedelmet” és ügyész után kiáltoz. Erélyes rendszabályokat sürget

* 1912. évi 290-ik számában „Levél a Felvidékről.”

** December 3, 4. és 5-iki számok.

a szerb lapok,* a szerb „agitátorok” ellen. Hogy milyen messzire ragad a sovén hév, annak példájaképpen ugyanannak a lapnak két „megállapítására” mutatok rá. „Van itt** egy mozi is, pompás üzleteket csinál, mert előadja a balkánháborúnak eseményeit, főleg a szerbek hőstetteit, s csak úgy dül belé a közönség. A hatóságoknak pedig eszük ágában sincsen beavatkozni.” Vagy: Minden szerémmegyei tisztviselőtől meg kell követelni szolgálati esküjének újra való letételét, s ha szerbnek vallja magát, hát ki vele! Mert nincsen közöttük megbízható ember.”

Amikor a „közhangulat” már így meg volt dolgozva, a kormány lapjai elhallgattak és az ellenzéki lapok most már maguk fűjték tovább a nótát. Vad hévvel, gondolkozás nélkül. És míg a kormány lapjai elkerülték a románkérdést, addig az ellenzéki lapok csakhamar arra is rávetették magukat „hol az ügyész?” kiáltással. A nagy csatazajt kitűnően felhasználta a — kormány. A román politikusokkal szemben rá mutatható arra, hogy a jelenlegi viszonyok között csak a kormánytól várhatnak valamit, hogy az ellenzéki közvélemény hallani sem akar a sérelmek orvoslásáról és a paktálás újra kezdődött. Az eredmény eleinte nagyon soványnak mutatkozott, de csakhamar váratlan esemény jött közbe.

A német császár által legutóbb rendezett nagy vadászon részt vett trónörökösünk és a román kormány egy rendkívüli megbízottja is. Ezen alkalommal állítólag a megváltozott balkáni helyzettel kapcsolatban szöbakerült Románia további magatartása is és közvetlenül ezen találkozás után Bécsben pozitív alakban felmerült az a terv, hogy a magyarországi román lakosságú megyék élére román főispánokat kell kinevezni. A tervet, mint Lukács László kezdeményezését, kerülő úton hozták nyilvánosságra és megindultak az óvatos tapogatózások. Néhány főispánjelölt neve is forgalomba került. Egy volt diplomata-, jelenleg munkapárti honatyáé, egy miniszteri tisztviselővé, aki mellesleg népszerű spiritiszta és Burdia Szilárd egy hívének a nevét emlegetik. Közben pedig folynak a tárgyalások, az alkudozások.

Vagyis az eredetileg helyes kiindulási pontról eljutottunk arra a zátonyra, amelyen minden ilyen megoldási terv meg szokott akadni. A nemzetiségi kérdés Magyarország lakossága felének legégetőbb problémája, a ma és különösen a Holnap legfontosabb kérdése. A nemzetiségi kérdés megoldásától függ az ország területe kétharmadának gazdasági jobbléte, az ország lakossága felének kulturális haladása. És

* N. B. A *Pesti Hírlap* ellen kivételes intézkedéseket alkalmazott a kormány.

** T. i. Vukováron. Lásd *P. H.* december 10-iki számát.

ehhez a kérdéshez a magyar kormányok nem nyúltak hozzá komolyan mindaddig, amíg külső ok nem szorította őket. Akkor is előveszik annak egy részét, a románkérdést és kigondolnak egy olyan megoldást, amelyet már számtalanszor kipróbáltak változatlan eredménytelenséggel. Azaz hogy nem volt teljesen eredménytelen, mert gazdasági, kulturális, sőt társadalmi életünk ugyancsak megérezte a renegátfogási politika káros következményeit. Hogy mást ne említsünk, itt van a Siegescu-eset. Egyetemi tanárrá való kineveztetése a botrányok egész sorát vonta maga után és amikor Siegescu kissé kiheverte ezeket, amikor honatyává lett és magas kitüntetésben részesült, megunta azt, hogy csak a román egyetemi hallgatósággal foglalkozzék és mint miniszteri biztos csak nemrégiben is magára vonta a közfigyelmet a pedagógium körüli szereplésével. Mint az ilyen esetekben rendszeren, úgy itt is széles rétegek megérik azt, hogyha oda nem való emberek azáltal kerülnek pozícióba, hogy „jó magyarok”-nak mutatják magukat és ennek dokumentálására szembehelyezkednek fajkronaikkal. Es a román főispánok kinevezésétől ilyen eredményeket várhatunk.

Nem szívesen teszem, de kénytelen vagyok egy jellemző példával bemutatni azt, hogy mit jelent a renegátkérdés a valóságban. Egy olyan esetre mutatok rá, amely csak a közelmúltban játszódott le és amelyeknek végső következményeit csak a jövőben ösmerjük meg igazán. Ez a Burdia eset. Burdia Szilárd rendőrkapitány volt Karánsebesen és díszére vált ennek a testületnek. Féktelen ambícióval üldözte a csirketolvajokat, a lókötőket, vad energiával vezette a rabvallatásokat és a képviselőválasztások alkalmával minden poklon keresztül is „rendet csinált.” Vagyis hasznos embernek mutatkozott. Hogyha ehhez hozzászámítjuk még azt is, hogy román létére ténykedésének szenvedő alanyai szintén románok voltak, úgy tisztán állanak előttünk Burdia Szilárd érdemei. Burdia Szilárdot támogatták is, Jakabffy és társai a hóna alá nyúltak és gyors tempóban emelték, a *Budapesti Hírlap* pedig dicshimnuszot zengett a kiváló férfúinak. Burdia csakhamar városi tanácsos lett, majd az árvaszék élére került, innen a polgármesteri székbe emelkedett. Itt sem maradt sokáig, mert „magyarosító” érdemei jutalmául a bánáti vagyonközösség elnökévé tették meg. Jó, zsíros, kényelmes állás és hogy fényesebb legyen, megkapta a Ferenc József rend lovagkeresztjét, az udvari tanácsos-ságot és ki tudná elősorolni valamennyi kitüntetését. Fölfelé roppant díszes férfú volt és alulról nem bírták megbuktatni. Burdia Szilárd az állami tekintély köntösébe burkolózott és ráült népe fejére, uralkodott. Dicsősége betetőzéséül még mandátumot is szerzett magának, de vad törtetésében kissé elszámította magát és összeveszett patró-

nusával, Jakabffy államtitkárral. Ez a kis véletlen mindent fölborított. Burdia Szilárd dolgait váratlanul szigorú ellenőrzés alá vették és ennek az lett a következménye, hogy Burdiát lemondatták a vagyonszociális elnökségről és holmi differenciák kiegyenlítésére vagyonára zárlatot rendeltek el. Csúnya, sötét dolgok kerültek a felszínre, de ezek nem tartoznak ide. Ezt a viviszekciót is csak azért végzem, hogy a nemzetiségi kérdésnek ezt a fattyúhajtását lehetőleg plasztikusan állítsam be.

Amikor Burdia Szilárd dolgai a nyilvánosságra kerültek, a sovén magyar közvélemény szócsöve, a *Budapesti Hírlap** vezércikkben sietett a bajba került nagy ember segítségére. „Mert Burdia Szilárd nem egyszerűen egy kitűnő, szerencsés kezű, munkás polgár. Burdia Szilárd nekem az ideálja annak, aminek én óhajtom a nemzetiségi értelmiséget... Ám ha hibázott volna, akkor is nem ennek az országnak a közhatóságai vannak arra hivatva, hogy a hibát ridegen elverjék rajta. Ahol az eltussolásnak, az elsimitásnak, az elszépítésnek annyi klasszikus példája van ... ott Burdia Szilárd, ha csakugyan valamit elhibázott volna, jogosítva van arra, hogy elvárja a legnagyobb előzékenységet a hiba helyrehozása érdekében.”

Ez az idézet egymagában is több fényt vet nemzetiségi kérdésünk egyik súlyos fattyúhajtására, mint egy részletes tanulmány. A sovén politika olyannak képzelet az „új magyarok”-at, mint amilyenek egy Burdia Szilárd mutatkozott bukásáig. A felszínen díszmagyar, kormányok híve, kormányok szolgája, lefelé elzárkózott, rideg, befelé pedig olyan, mint Burdia Szilárd. És míg egy csernavodai, egy élesdi vérengzéshez tapsolt a sovén politika e leghivatottabb szócsöve, addig Burdia Szilárd bűneiért szokatlanul, kihívó hangon követelte a bocsánatot. Mert Burdia „jó magyar ember.”

És most a kormány arra készül, hogy egy csomó románlakta vármegye élére állítson Burdia Szilárdokat. Szerencsétlen, a mai rendszerhez méltó gondolat. A szenvedő, vergődő nép nyakára saját véréből való kényurat, hogy még jobban elnyomja, hogy még jobban letörje. Mert igazán odavaló embereket nem fognak akceptálni, az évtizedes renegátnevelő politika egyetlen értékes embert sem adott az országnak, a románság igazán értékes elemei szabad foglalkozást folytatnak vagy kivándorolnak Romániába. A romániai tudományos intézetek tele vannak erdélyi románokkal. Vagyis az eddigi és most már nagyban követni akart politika a legértékesebb elemeket kiszorítja, míg a söpredéket a nyakunkra ülteti. Az igazán sovíniszták kötelessége volna a lehetetlen helyzet ellen küzdeni. Értsük meg

* 1910. évi október 20-iki 249. számában.

vége, hogy a nemzetiségi kérdés és így a románkérdés is nem a renegátnevelés kérdése, hanem a nép, a küzdő és szenvedő kisemberek százezreinek életkérdése. A nemzetiségi „agitátorokat” nem hallgatják el, a nemzetiségi kérdést nem oldják meg azzal, hogy néhány gerinctelen embert kiragadnak a mélységből és fajrokonaik nyakára ültetik. De elhallgatnak az „agitátorok” és megszűnik a nemzetiségi kérdés, hogyha lehetővé teszik a nemzetiségek gazdasági fejlődését és módot adnak nekik arra, hogy kultúrájukat fejlesszék.

És végül jó volna, hogyha a sovinszták még egy dolgot megjegyoznének. A monarchia nagy változások küszöbén áll és a monarchia nemzetiségei minden erejüket megfeszítve küzdenek, hogy az esetleges új alakulatban mennél előnyösebb helyzetbe kerüljenek. Ebben a küzdelemben minden népnek van hátvédje, külső protektora. A szlávoknak erőt kölcsönöz Oroszország, a délszlávoknak győzelmes balkáni testvéreik, a románoknak pedig Románia. Csak a magyarság áll egyedül, támasz nélkül. És ilyen körülmények között talán mégis jó volna felhagyni a renegát-politikához hasonló próbálgatásokkal és oda törekedni, hogy idegen nyelvű honfitársaink között találjunk szövetségest. Olyan egyszerű volna ez a lépés és mégis oly jelentős. Csakhogy odáig csak egy hamis ideológia hulláján keresztül juthatunk el.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Külföldi Szemle. *Nagybritannia, Franciaország, Olaszország, Németország.*

Nagybritanniában az ír önkormányzati javaslaton kívül a koalíció második programpontja, az állam és egyház szétválasztása Walesben volt napirenden. Ezen javaslatot is a klotür legszigorúbb, rendszeres alkalmazásával tárgyalták. Érdekesen dokumentálja e javaslat, hogy a pártszervezkedés mennyire függetlenedett az általános elvektől és hogy a központi kormányzat viszont mennyire függetlenítette magát a párttól. A szétválasztó javaslat az egyetlen nagyobbszabású javaslat, amelyet a liberális programból a kormány megvalósít. Magában véve is aránylag igen kis területre szorítkozik, Angliának azon részére, ahol az államegyház hívei elenyésző csekélységben vannak, az egyetlen területre, ahol nem az angol a népnyelv. Ez a terület híven szállítja a koalíciónak a mandátumokat, túlnyomólag liberális és legfeljebb még munkáspárti képviselőt. Ezt a területet rekompenzálni kellett.

E javaslatnak, mely nem bír ugyan elvi jelentőséggel, mert eltérőleg eddigi politikájától a kormány éppen nem akarja benne egy általános program első részletét láttatni (az egyház és állam szétválasztása már évtizedek óta elhalványult, mint liberális párteszme és a liberális párt nagyon óvakodik az államegyház-ellenes agitációtól) — éppen a liberális pártban talált nagyobb ellenzésre, míg feltűnő volt, hogy az unionista párt mily tartózkodólag viselkedett. A liberális párti ellenzékkel szemben a kormánynak a koalíció többi pártjaihoz kellett folyamodnia és szekularizáló intézkedései csakis az ír segítséggel — és igen redukált többséggel bírtak a képviselőházban kellő szavazatszámot elérni.

A liberális pártprogramból tehát csakis egy vitás, a párt egy tekintélyes része által visszautasított javaslatot bír a liberális kormány megvalósítani, oly javaslatot, amelynek helyi jelentőségét ő maga hangsúlyozza legjobban, legalább két évig való hatalmon tartása az uralkodó szempont, az irányadó még azon kérdésnél is, hogy a képviselőház többsége mily akaratot nyilvánítson, mily programot vállaljon és szavazzon meg. Az egyes kormánypárti töredékek kénytelenek egymást támogatni a maguk részleges kívánságai megvalósítására. így lesz a *parliamentary act* egy fejlődési folyamatnak, amely már régen

előtte jelentkezett, valóságos alkotmányjogi betetőzése, közjogi formulázása.

A szétválasztó javaslatnál a liberális párt egy tekintélyes töredéke a javak szekularizációja kérdésében foglalt határozott állást a kormány ellen, amely a walesi képviselők nyomása folytán még csak további engedményeket sem tehetett, hanem a koalíció többi pártjára volt kénytelen apellálni saját pártjával szemben és az írekkel szavaztatta le liberális híveit.

A *home rule* kérdésénél azonban liberális híveit sikerült kielégítenie avval, hogy a vámok leszállítását nem engedte meg az ír autonómiának. Minden esetre igen érdekes, hogy a liberális befolyás épp ezen irányban érvényesült, amely által egyáltalán nem csökkenti a fogyasztási adók jellegével bíró vámokat és nem enged könyítést le a szegényebb néposztályoknak.

Az unionista-konzervatív párt válságos helyzetbe jutott a védvamos politikával. Legkevésbé alkalmas időben és helyen kijelentette a párt leadere, hogy a védvámok megvalósítása lenne első feladata egy konzervatív kormánynak. És pedig a gyarmat államok lekötése végett elkerülhetetlen volna az élelmicikkek vámja is, melynél a kolóniák! terményei előnyben részesülnének. Egyébként a kérdést, a britt birodalom védvámokkal való körülbroncsolását a gyarmat-államok miniszterivel egyetértőleg döntenék el interkoloniális konferencián és a döntés nem kerülne referendum alá.

Hiába akarták e programm súlyát enyhíteni avval, hogy viszont a tea, cukor és kávé vámja, melyből a liberális pénzügyi rendszer nem engedhet, eltöröltetnék: úgy a pártvezérek között, mint az unionista egyesületekben a kijelentés a leghevesebb vitára adott alkalmat és konzervatív munkáskerületek fenyegetődtek, hogy kénytelenek lesznek liberális jelöltre szavazni. Magának a parlamenti pártnak többsége is ellene van a programmnak, melyet úgy látszik, ugyanoly eszközzel — demagog agitációval — akartak a pártra erőszakolni, mint a liberális vezérek. Nem sikerült az ellentéteket avval sem elsimítani, hogy a pártnak egyik első és egyedüli programmja a liberális rezsim megbuktatása.

Egy szocialista, munkáspárti képviselő lemondásával a nőszavazat kérdése terjesztett a választóközönség elé, miután a lemondott képviselő programmjául ezt tűzte ki. Ez a *ballon d'essai* azonban szerencsétlenül járt, mert a munkáspárti jelölt liberális támogatás dacára a határozottan nőszavazatellenes unionistával szemben megbukott.

2. Franciaországban az elnökjelölés kérdésénél ismét felvetették a régi problémát, melynek tárgyalása a képviselőház rendes ülésein is napokat szokott igénybe venni, hogy t. i. ki az igazi republikánus. Ezen kérdés felvetésének célzata, hogy a pártok egy határozott jelöltben állapodjanak meg és így az elnökválasztás legalább a közvélemény ellenőrzése mellett történhetnék, miáltal francia „dark horseok” megválasztása lehetetlenné válnék, azonban nem sikerült. A radikálisok egy része Poincarétól, a miniszterelnöktől akarna ekként megszabadulni.

Az elnökválasztás a többi kérdést háttérbe szorította és még

Az arányos képvisellettől is, amely javaslatot most nyomorítja tovább a szenátus, elterelte a figyelmet.

A radikálisoknak még másfél évtizede rettegett ellensége, kabinetjük megbuktatója, a szenátus most bebizonyítja, mennyire megbízhatnak benne. Ha kisebb kérdésnél, mint pl. a titkosság intézményes biztosításánál a helyi potentátok képvisellete, a szenátus a javaslat törvénnyé válását megakadályozta: előrelátható volt, hogy az arányos képvisellett, mely szükségkép az előbbit is magával hozná, sem fogja örömmel fogadni. Bizottsága annak helyébe tényleg egy lajstromos választási rendszert állít, amely kisebb területre szorítkozik. A közvélemény nyomásától pedig a szenátusz, melynek tagjait 9 évre választja a département hierarchiája, még függetlenebb, mint a képviselőház, amellyel azt lenyelették. Ellenben épp úgy hajlandó, mint a radikálisok, a képviselők számának csökkentésére.

A szenátusz omnipotenciájától római mintára, még távol áll ugyan Franciaország, de minden esetre a tehetetlen képviselőházzal szemben mind nagyobb befolyáshoz jut, nincs kérdés, amelynél legalább egyenrangú faktorként fel nem lépne.

A pénzügyi javaslatok érdekes vitája kapcsán konstatálták, hogy Franciaországban a diplomákat még műemlék jellegük sem menti meg a pusztulástól és mint a híres royalista pártvezér és író leszögezte, a kereszténység a romokba vonul vissza, ahonét kiindult.

Még ettől a kormánytól sem lehetett hitelt kieszközölni a templomok megmentésére és ily kísérlet a radikális csoportokat egyesítve találta.

A tanítók szakszervezetei kérdésében a kormánynak legalább a parlamentben sikerült győzelmet aratnia, noha a szélső radikálisok most a hazafias frázisok puffogásától szokásuk ellenére meg nem rettenve — a szabad szervezkedés mellett foglaltak állást. A kormány a képviselőház hiúságát legyezve (hogy programját csakis az határozhatja meg, nem pedig az arra illetéktelen tanítóóság) kicsikarta a bizalmi szavazatot. A tényt, mennyire nem áll ez, figyelmen kívül hagyták, a közjogi elvnek hódoltak, azt szavazták meg. Ezen elvvel pedig a francia kormány jóval reakcionáriusabb álláspontra jutott, mint sokat támadott elődei, akik a tekintély elvéből engedtek. De a parlamenti kisebbségekre támaszkodó Poincaré kabinet a népszuverenitás apostolaként szerepelhetett és annak elnyűtt elveivel takarózott.

Miután a kabinetnek tovább is megengedték, hogy javaslatokat tegyen, amiket senki sem fogad el, tovább is Franciaország külpolitikai súlyának helyreállítójaként szerepeltetheti magát és ezzel a „*gloire*” restaurálja. A munkásság szervezőjéből hadügyminiszterré szerződöttetett Millerand tovább folytatja a hadsereg reorganizációját a legnagyobb sikerrel. Most már egész Franciaországot katonává akarja tenni.

3. Olaszországban a háború és annak sikeres befejezése Giolitti uralmát végleg megerősítette. A képviselőház minden ellenkezés, sőt úgyszólván vita nélkül szavazta meg javaslatait és szolgáltságát még kormánypárti körökben is elégtelenséget keltett. Az ellenzék teljesen le van törve. A szocialisták Ferrije után, a republikánusok Barzilajja robbantotta fel az ellenzék örök ellenzéki álláspontját és

hirdette a kibékülést és megalkuvást a fennálló rezsimmel. A nyáron bekövetkezett szocialista pártszakadás óta, amely legalább a helyzetet tisztázta, a különben is kis számú intellektuel republikánus csoport legyengülése az ellenzékét úgyszólván megszüntette és minden nagyszabású parlamenti akciója lehetetlenné volt téve. Most már úgylátszik, sikerülni fog a kormányelnök vágya, aki többségekkel szemben a kisebbségből, az ellenzékéből választott minisztereket, republikánusokkal és szocialistákkal fog kormányozni. A kormányt buktató kérdéseket a legsimábban elintézték és a hosszas szünet és tétlenség után a parlament sietett újra elnapolni magát. Az új választójog alapján való választások valószínűleg még a közel jövőben megtartatnak, hogy még a győzelem mámorában folyjanak le és liferálják a kormány többségét.

A háború folytán egy eddig jelentéktelen és a radikális és keresztény mozgalmak mellett számba sem jövő, parlamenten kívüli szervezetnek, a nacionalistáknak nőtt meg a szarva. Azok hirdetik most az olasz világuralmat kongresszusokon. Az ő népszerű propagandájuk azonban nem akadályozta a kormányt, hogy a hármas szövetséget sürgősen meg ne újítsa és a gyűlölt ellenséggel, Ausztriával szövetségét így megerősítse, anélkül, hogy ez bármit is ártana a saját népszerűségének.

4. Németországban a kormánynak a centrummal való csatája a bajor kormánynak a jezsuita kérdésben való birodalmi törvényellenes magatartása miatt, volt a legnagyobb jelentőségű politikai esemény. Ennek politikai következményei azonban még nem jelentkeztek, mert a kormány óvakodott még oly javaslatokkal előállani, ahol ezek érvényesülhetek volna. A centrum a kancellár elleni személyes harcot hirdeti és a birodalmi pártok közül épen a szocialisták vannak mellette, mert minden az egyesülési szabadságot érintő, kivételes rendelkezésnek ellene vannak. Nagyon kérdéses azonban, hogy a jezsuiták működését akadályozó törvény, a *Kulturkampf* utolsó maradványa, egyáltalán revízió alá kerül-e, és ez lesz-e feltétele a centrum támogatásának. A külpolitikai helyzet az időközi választásokon hamar éreztette magát, és az eddigi tendenciával, a konzervatívok háttérbe szorulásával ellenkező mutatkozik. A kormány haderő fejlesztő politikájának pedig a szocialistákon kívül nincs ellenzéke. (S. K.)

A diadalmas Bulgária

A bolgárok váratlan diadalai egész Európa figyelmét ráirányították erre a kis paraszt nemzetre. Most már sokan kezdik belátni, ami azelőtt csak egynéhány előrelátó és széles látókörű államférfi és publicista előtt volt világos, hogy a szükségkép kialakuló új délszláv nagy hatalomnak Bulgária lesz a Piemontja. Rendkívül érdekes és tanulságos probléma az új bolgár állam genezise. Ha azokat a mélyen fekvő és szövvényes hatóerőket vizsgáljuk, amelyek a kis bolgár nemzetet a bámulatraméltó erőkifejtésre képessé tették, nem kerülhetjük el azt a benyomást, hogy itt az utolsó évtizedekben épp az ellen-

kező jelenségek folytak le és az ellenkező fejlődés történt, mint amely az európai Törökországban volt tapasztalható és annak összeroppanására vezetett.* Ez mindenesetre megerősíthet bennünket abban a felfogásunkban, hogy az eltérő jelenségek és az eltérő eredmények között ok és okozati összefüggés áll fenn. A lüleburgaszi és csorlui nagy diadalok nem egy hirtelen felpezsdülés és nekilendülés eredményei. Negyven évi gazdasági és kultúr munka és egységesülés előzte meg őket. Ezekbe a mélyebben fekvő előzményekbe, a bolgárok erejének igazi forrásaiba fogunk itt egy kissé belepillantani.

A bolgárok erőfeszítését, mint általában a nagy nemzeti erőfeszítéseket, a nemzet fizikai gyarapodása, nagy számbeli megerősödése előzte meg, jóllehet ennek a független Bulgária keletkezése után több nehézség állt az útjában. Így a mohamedánok kivándorlása, továbbá a nagy gyermekhalandóság, amelyet részben a kedvezőtlen közegészségügyi viszonyok, részben pedig a családayáknak a földműves munkában való részvétele mozdított elő. A fiatal bolgár nemzetnek egyre nagyobb mértékben sikerült e jelenségek kedvezőtlen hatásait ellensúlyozni. 1887-ben még csak 3,154.000 lakosa volt az országnak, 1910-ben már 4,329.000**, ami 38%-os gyarapodásnak felel meg 23 év alatt. Ez elsősorban a magas születési arálynak köszönhető. A születési arány ugyanis a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején 36—38 ezrelék volt évente, ma a 40%-ot is felülmúlja, ami főleg a megélhetési viszonyok javulására vezethető vissza. (Az arány nálunk jóval kisebb). Igen szép eredményt értek el a halálozási arány csökkenése körül is. Ez a 90-es évek elején 27,8‰ volt, a 90-es évek második felében 23,9‰, ma 22—23‰, tehát kisebb, mint nálunk. Látni fogjuk, hogy az egyenletes jövedelemeloszlás és a pauperizmus csaknem teljes hiánya ennek az oka. A bolgár nemzet természetes szaporodása, amely a kilencvenes évek második felében 17,1‰, a 900-as évek első felében 18,2‰ volt, Oroszországtól eltekintve a legnagyobb egész Európában.

Nagy horderejű körülmény, hogy Bulgária, ellentétben a török birodalommal, nemzetiségi és felekezeti tekintetben erősen centralizálódik. Bulgária — amiről többnyire nem szoktak említést tenni — nem tiszta egynemzetiségű állam. Vannak nemze-

* L. erre nézve a *Huszádik Század* novemberi számában az *Ifjú-török uralom mérlege* címen megjelent cikkemet.

** A statisztikai adatokra nézve l. a bulgáriai stat. évk. 1910. évfolyamát.

tiségei, jóllehet nemzetiségi kérdése, oly értelemben, mint nálunk, nincsen. A lakosság négyötöd része bolgár, Utánuk a legerősebb nemzetiség a török. Számuk körülbelül félmillió (-12.75%). A bolgárok a sumeni kerületben kisebbségben, a várnai és ruszei kerületben csak igen kis többségben vannak. Jelentékeny nemzetiségi kisebbség van a burgaszi és vidini kerületben is. A többi nemzetiségek (román, görög, cigány) egyike sem számlál száz-ezer lelket. Nos, ami a mi szempontunkból fontos, az arány évtizedek óta a bolgárok javára és a törökök rovására tolódik el. Az alábbi kis táblázatból ez kétségkívül megállapítható.

Bulgária lakosságából volt	1887-ben	1892-ben	1900-ban	1905-ben
Bolgár	73,75%	75,67%	77,13%	79,56%
Török	19,25%	17,21%	14,41%	12,75%

A törökök száma 1887-től 1905-ig 607 ezerről 515 ezerre csökkent.

A törökség visszaszorulásának okai: a kivándorlás egyfelől, a bolgárok gazdasági fölénye és magasabb születési aránya másfelől. A bolgárság erősödése egyet jelent az orthodoxok térfoglalásával a mohamedánokkal szemben, vagyis a felekezeti téren való centralizálódással. Az orthodoxok aránya 87-től 905-ig 76,86%-ról 82,9%-ra nőtt, a mohamedánoké 21,44%-ról 14,96%-ra esett.

Említettük, hogy nemzetiségi kérdés, oly értelemben, mint nálunk, nincs Bulgáriában. A bolgárság expanziója békés úton és rázkódtatások nélkül történt. Eltekintve a függetlenségi háborút közvetlenül követő rövid korszaktól, a bolgárok általában véve toleránsok voltak nemzetiségi és, ami Bulgáriában nagy mértékben összefügg evvel, vallási tekintetben. Ma Bulgáriában több, mint 1100 török iskola áll fenn, összesen kb. 60.000 tanulóval. A 38.000-nyi izraelitának 24 iskolája van, amelyekbe 4500 gyermek jár. Sőt még a tatároknak is van 51 iskolájuk (2500 tanulóval) és egy cigányiskola is áll fenn, amelyben 3 cigány tanító oktat 112 cigánygyereket. Ámbár az orthodox az államvallás, a vallásszabadság minden felekezet részére biztosítva van és az állam nemcsak az orthodox, hanem más vallások lelkészeit is fizeti. A bolgár paraszt elfogulatlan megfigyelők tanúsága szerint nem oly fanatikus, mint a többi szláv parasztnak. Kiemeljük, mert jellemző, hogy még az államvallás papjai sem lehetnek az országgyűlés tagjai. (V. ö. Oroszországgal és Magyarországgal!)

A bolgár nép rendkívül nagy energiát fordított a közművelődés előmozdítására. Bulgáriában igen elterjedt az a felfogás, hogy a nép műveltségi színvonalának emelése a bolgár nemzet megerősödésének és terjeszkedésének a legbiztosabb útja. Lehetséges, hogy egy másik ok is közreműködött abban, hogy a bolgár paraszt oly szívesen küldi gyermekeit iskolába, jóllehet nélkülöznie kell őt a mezőgazdasági munkánál. A bolgárok ugyanis igen nagy hajlandósággal viseltetnek a közpályák iránt, amelyek csaknem egyedüli útjai, a kitűnésnek és érvényesülésnek. Már pedig ehhez bizonyos fokú képzettség szükséges. A legtöbb bolgár miniszter és államférfi, a Sobranje tagjainak nagy része is parasztcsaládok sarja.

A kis Bulgáriának az 1908/9. tanévben 4641 elemi népiskolája volt, vagyis kevesebb, mint 1000 emberre esik egy elemi népiskola. A 3500 bolgár iskolából csak kb. 100 felekezeti (V. ö. Oroszországgal és Magyarországgal!) A bolgár alkotmány már negyven évvel ezelőtt kimondotta az ingyenes és a 8—12 évig kötelező népoktatás elvét. A közép- és felsőoktatás is szépen fejlődött. A nemrég keletkezett sofiai egyetemnek 1157 hallgatója van. Sofiában, Philippopolisban, Várnában és Rustsukban szabad nyilvános könyvtárak állanak az olvasóközönség rendelkezésére. És a bolgár nép minden eszököt és alkalmat megragad a tanulásra. „A művelődési vágy a bolgár parasztnál majdnem szenvedéllyé fokozódik” írja Dicey.* Ámbár az analfabéták aránya még ma is jelentékeny, a bolgár állam az aránylag rövid idő alatt igen szép eredményeket ért el. írni-olvasni tudott az összes lakosságból

1887-ben	1892-ben	1900-ban	1905-ben
10,71%	15,63%	23,87%	27,91%

A bolgárok erőfeszítésének egyik további fontos forrása volt az ország demokratikus berendezése. A bolgár demokrácia egyik alapja a tényleges gazdasági és szociális viszonyokban rejlik. A lakosság zömét a kisbirtokos parasztok alkotják, akik között igen csekélyek a gazdasági és társadalmi különbségek. A bolgár földnek 85,7%-a van a 800.000 (30 ha-nál kisebb birtokkal bíró) kisbirtokos tulajdonában, 8,8%-a a kb. 7000 (30-100 h-as birtokú) középbirtokosé és csak 5½%-a majdnem 1000 (több mint 100 h-as birtokú) nagybirtokosé (V. ö. Romániával és Magyarországgal).

* *The peasant state*. London 93-ik 1.

Nem kisebb jelentőségű az a körülmény, hogy a gazdaságilag felhasznált földnek majdnem $\frac{1}{3}$ része a községeké, és kb. $\frac{1}{10}$ része az államé, vagyis több mint 40%-a köztulajdon. Minden községnek van legelője és erdeje. A község minden tagja használhatja a legelőt legeltetésre és az erdőt tüzelőanyag gyűjtésére (V. ö. a német Allmendével, amelynek erősítése a németországi modern földreformerek egyik főterekvése). Az a körülmény, hogy majdnem minden bolgár kisbirtokos, továbbá a közlekedés fejletlensége, magángazdálkodásra bírja a bolgárokat. Szükségleteik jelentékeny részét saját gazdaságukból fedezik. A mezőgazdasági népesség életstandardja persze nem valami magas. Keményen és fáradhatatlanul dolgozik (mert magának dolgozik, nem úgy, mint a törökországi „raja”); kényelmi és magasabbrendű szellemi (szórakozási) szükségletei nem igen lehetnek. De viszont nem ismeri a nélkülözést, a munkanélküliséget, a gazdák önkényének való kiszolgáltatottságot, amely a magyar parasztság százazezeit kivándorlásra kényszeríti. A bolgár parasztság nem sok elemet nyújt az „ipari tartalékseregnek”. Ilyen birtokviszonyok mellett a birtokosok nem tehetnek szert monopóliumjellegű hatalomra. Ez az egyik oka a Bulgáriában uralkodó olcsóságnak (1909-ben 1 kg. marhahús 74 centimesbe került, 1 kg. borjúhús 84-be vagyis 3—4-szer olcsóbb, mint nálunk).

A bolgár demokrácia másik alapja az alkotmányos életben található fel. Csak egynéhány jellemző vonást fogok kiemelni. Bulgária alkotmányos királyság, amelyben a törvényhozó hatalom az uralkodót és az országgyűlést illeti. Az országgyűlés (Sobranje) egykamarás. Választójoggal bír minden 21 éves bolgár állampolgár, ha csak polgári és politikai jogaitól külön megfosztva nincsen. (Szerencsés nemzet, amelyben már 21 éves koruktól fogva tudnak az emberek gondolkozni és nemcsak 30 év után.) Választható minden harminc éves, írni és olvasni tudó bolgár állampolgár. Minden 20.000 emberre esik egy képviselő. De új területszerzés, vagy az államterület valamely részének elidegenítése, a trónüresedés és régensválasztás, továbbá az alkotmány megváltoztatása esetén az ú. n. nagy Sobranje hívandó össze, amelybe ugyanazok, akik a Sobranje tagjait választják, most kétszerannyi tagot választanak. Az 1893. évi május 15/27-iki (alkotmánymódosító) törvény 58. szakasza kimondja, hogy nemesség és kitüntetés adományozása Bulgáriában tilos. (V. ö. a Balkántól északra fekvő Magyar-

országgal!) Megjegyezzük még, hogy a sajtószabadság alkotmány-jogilag van biztosítva.

A két éves katonai szolgálatot a bolgár gyalogságnál régóta behozták.

De a bolgárok erő kifejtésében nem kis része volt az ő gazdasági megerősödésüknek is. Amint már említettük, Bulgária agrárállam. Óstermelésből él még a lakosság 77%-a, összesen 3,110.880 ember. Iparból és kereskedelemből 589.060 (=14,6%). A földművelés a nyugati államokéhoz képest természetesen elmaradott, de e téren is fejlődés észlelhető. Főtermék a búza és a kukorica. A hektárankinti hozadék a búzánál 839 q a kukoricánál 8,56. A mezőgazdasági termelés értéke 1903-ban 397 millió frank volt, 1909-ben 553 millió (1908-ban 591 millió). A mezőgazdaság belterjesebbé válásának a jele a mezőgazdasági gépek és eszközök fokozódó behozatala. 1890-ben ez a behozatal kétszázezer frank értéket képviselt, 1900-ban 428 ezret, 1909-ben pedig 1,901.653-at. Bulgária fejlett állatállománnyal rendelkezett, ami főleg két körülménynek köszönhető: a) a kisbirtok túlsúlyának b) a sok községi legelőnek és erdőnek. Az állatállomány szépen fejlődik. Bulgáriában volt:

	Ló	Öszvér	Szamár	Szarvasmarha	Bivaly
1892-ben	343.946	8264	81610	1,425.781	342.193
1905-ben	538.271	11.947	124.080	1,695.533	476.872
	Juh	Kecske		Sertés	Baromfi
1892-ben	6,868.291		1,263.772	461.725	3,426.657
1905-ben	8,120.997		1,384.116	465.333	6,408.252

Fejlesztőleg hatott a mezőgazdaságra a szövetkezeti mozgalom erősödése is. Összesen 727 szövetkezet működik Bulgáriában, ezek közül Reiffisen-féle 631, fogyasztási 43.

Az ipari üzemek nagy része csak újabban keletkezett. 1830—79 között 20 üzem létesült, 1880-tól 1890-ig 56, 1890-től 1900-ig 90, 1900-tól 1909-ig 100, vagyis összesen 266. Ezek közül legszámosabbak az élelmiszer (és ital), a kémiai és a textil ipar terén működnek. Az évi ipari termelés értéke 78 millió frank.

Bulgária külkereskedelmi forgalma erős emelkedést mutat.

	1903-1907 átlag	1908.	1909.	1910.
Behozatal (frankokban)	113,375.512	130,150.642	160,429.624	177,356.723
Kivitel (frankokban)	130,764.258	112,356.997	111,433.683	129,052.205

A bevétel tekintetében leginkább Ausztria-Magyarország van érdekelve: 47½ millió frankkal (=26,82%). Jelentékeny összegekkel szerepel még Németország, Anglia és Törökország is.

A kivitelben való részesedés szempontjából azonban Belgium, Anglia és Németország megelőztek bennünket.

A bolgár nemzeti bank forgalma rohamosan emelkedik. 1883-ban még csak 71.8 millió frank volt, 1890-ben már a félmilliárdot meghaladta, 1900-ban már másfél milliárd volt, 1907-ben több, mint három milliárd, 1910-ben több, mint öt milliárd.

A bolgár közgazdasági élet terén kétségkívül még sok feladat vár megoldásra, főképen az utak, különösen pedig a vasúti hálózat fejlesztése terén. De remélhető, hogy e bajokat is mielőbb orvosolni fogják.

Végigmentünk a bolgár nép legfőbb erőforrásain: a számbeli gyarapodáson, az egységesülésen, a türelmességen, a demokratikus gazdasági és politikai berendezésén, a gazdasági élet fejlődésén. Ha elgondoljuk, hogy ez a kis nép aránylag oly rövid idő alatt az évszázados török uralom mily sok pusztítását tette jóvá, bizalomteljes várakozással kell a jövője elé tekintenünk.

„*Une race forte, prolifique, morale, qui fournira d'excellents matériaux pour une société libre et prospère*” — mondotta a bolgárokról de Laveley — és a bolgárok legújabb története igazat adott szavainak. (*Vajda Mihály.*)

Kapitalista könyvirodalom

A magyar könyvkiadás szűkös szortimenter-kereteit a részlet-üzlet bevonulása szélesítette ki. Soha addig nem sejtett eladási lehetőségek nyíltak meg a kiadók számára. A százas példányokra sok tízezres, majdnem százezres eladott példányok jönnek. Dévénytól a Vöröstorony-szorosig és vissza ügynöki lóditások zagyva fellege burkolja el az irodalmi tisztánlátást és veszélyezteti a közízlést, de ugyan mikor látott tisztán irodalmi dolgokban az uradalmi kasznár és állatorvos? (Nagy ambícióval szokták némelyek a magyar könyvügynökök valóban példátlanul ötletes becsapásait a részletüzletes sáskajárás legnagyobb szerencsétlenségének föltüntetni, holott itt tulajdonképen becsapásról nincs szó. Nem szólva a cséplőgép-Jókaikról, elvégre bizonyos mértékben abszolút értékű valamit, egy sorozat Mikszáthot vagy Eötvös Károlyt kaptak a pénzükért az ispán, meg a társai. A legnagyobb szerencsétlenség, amit ez a balkáni hadjárat megtermett az, hogy idejét múlta, időkből kikopott, fölösleges, túldíszes művekkel nem valódi szükségletet elégítettek ki és hogy ezekkel túltelítették és megcsömörítették a fogyasztóképes magyar közönséget; úgy hogy új nemzedéknek kell felnőnie, amely újra hajlandó lesz nagyobb terhet felvállalni, ha könyvekről van szó. De ezzel úgy vagyunk, mint a napi sajtóval, mely minden ízléstelensége, minden frivolitása mellett végre is a népies kultúra terjesztésének leghatalmasabb eszköze. 1896-ban

vonul be hozzánk diadalmasan a részletüzlet és teremti meg Révai Mór szerint a magyar könyvkereskedelem „arany korszakát”, véleményünk szerint a magyar könyvkiadás középkorát. Mihamar egy sereg „irodalmi intézet” alakul, mely tisztára a könyvterjesztésre, a részletüzletre veti magát. A legnagyobbak Révai Testvérek és Aufrecht és Goldschmied, a kisebbek, a hangzatos nevűek — vagy nyolcan — a Révaiak alapításai. A differenciádé eleinte egészen éles. A könyvkiadók nem — vagy alig — foglalkoznak könyvterjesztéssel, a könyvterjesztők pedig alig könyvkiadással. Ebben az időben, a kiadók és részletüzletek fogvicsorgató csókolózása idején egymást érik a nagy irodalmi vállalatok és halmozódnak toronymagasságra a sommás keresetek. A részletüzletes virágzás körülbelül egybeesik a magyar banktőke ipari érdekeltiségének kiterjesztésével. A Hitelbank főrésztvényese lesz a legnagyobb kiadók egyikének, a Franklinnak, amely aztán megveszi a Méhner és Wodiáner-féle vállalatokat (a legfélelmetesebb tankönyvgyárat). Közben a fő részletüzletes Révai mind nagyobb kiadói tevékenységbe kezd, mely tudvalevőleg igen nagy tőkét követel. A banktőke azonban nem tűrheti, hogy a legjobban szervezett könyvterjesztő apparátussal bíró vállalat, mely nélkül ő — hacsak saját alapításokba nem kezd — nagyobbszabású vállalatokba kezdeni nem tud, most a saját könyvkiadásaival foglalja el előle a piacot. Felveszi ellene a legkíméletlenebb harcot s olyan szemérmetlen eszközökkel küzd ellene, hogy az bármely amerikai trösztnek becsületére válnék. A legnagyobb könyvterjesztőt a legsebezhetőbb pontján, a könyvkiadói tevékenységében lehet megtámadni — ez tartja a legnagyobb tőkét lekötve — s ha itt el lehet buktatni, akkor ölébe hull az egész egyszerű könyvterjesztő apparátus. A lehangorúlési manőver a könyvkiadó ellen indult a részletüzlet monopolizálása céljával. Tart ez a kiélezett harc több mint nyolc éve. Végre a Révaiak elkeseredése kitör és pörrel támadják meg ellenfelüket, a Franklint, hogy ha kell, a kiadói botrányok szellőztetésével is, ennek a hajszának véget vessenek.*

Ebben a keretben — a banktőke és magántőke harcában — nem is fontosak a per előrángatott indokai. A per lefolyása és az ítélet a maga egészében semmi különösen jellemzőt nem hordoz magában, de rendkívül tanulságosak és jellemzők azok az adatok és tények (még a nem minuciózus hitelességű tények is jól jellemzők), amelyeket a kiadók perbeszédei föltárnak. A könyv Révaiék részéről gyorsírói följegyzések, Franklin részéről csak bírósági jegyzőkönyvek alapján készült, szóval itt a vádanyag csak egyoldalúan teljes. De el lehet mondani, hogy főképp a Révai Mór kíméletlen támadó szónoklata, de a König Gyula támadása is a magyar könyvkiadás rejtelmeibe olyan eleven bepillantást engednek, hogy pl. a Révai Mór beszédét és a König Gyula gyorsíró följegyzések alapján majd elkészítendő teljes beszédét az irodalomtanárjelöltek köteles olvasmányai közé kellene felvenni. Hadd tudják meg, mi az a magyar irodalom.

Íme egy-két adat és eset a magyar könyvkiadás lélektanához. Meg fogjuk látni belőle, milyen hideg fejjel tartja a kezét a magyar

* A *Révai-Franklin per*. Kézirat gyanánt. Bp.: Révai Testv. 1912. (234 1.)

könyvkiadó a polgári intelligencia üterén, mennyire ügyelnek arra, hogy valódi szükségleteket, amelyek jelentkeznek, gyorsan és lelkiismeretesen elégítsenek ki. Meg fogjuk látni.

1904-ben a Franklin-társulat indiszkrécio révén megtudja, hogy Révai a *Klasszikus Regény* tárt készül kiadni. Elkészíti egy hasonló, *Külföldi Regényírók* c. vállalat prospektusát és közli Révaival. Révai nem akarja felvenni a harcot, megállapodást köt Franklinnal, hogy az 50 kötetes vállalatból 225.000 kötetet átvesz annak fejében, hogy a Franklin-társulat a maga kiadványát csak később adja ki. Egy év múlva a két intézet több okból újra tárgyalásokba kezd. Gyöngének vélik a magyar piacot két hasonló karakterű vállalat elhelyezésére. Az új szerződésben Franklin elejti a *Külföldi Regényírók*-at s a *Magyar Regényírók* című új vállalat és egyéb munkák elhelyezésére nézve szerződik le Révaival, úgy, hogy ez a *Magyar Regényírókból*, mely 60 kötetes, összesen 90.000 kötetet köteles átvenni. Franklin arra kötelezte magát, hogy a szerződés tartama alatt külföldi klasszikus regényírók munkáiból nagyobb gyűjteményes kiadást nem rendez, Révai meg arra, hogy ilyen nagyobb vállalatot viszont magyar regények-ből nem ad ki. Szó szerint arra nem kötelezte magát Franklin, hogy nem fogja kiadványát, a *Magyar Regényírók*-at újabb magyar regénygyűjtemények kiadásával devalválni, vagy elterjesztését megnehezíteni s élt azzal a mozgási lehetőséggel, amit a szerződés betűi engedélyeztek. Grill Károly ki akar adni *Magyar írók Arany könyvtára* címmel újabb írók műveiből összeállított gyűjteményt. A tiszta jövedelem egy részét (16%) a Budapesti Újságírók Egyesületének szánja. Jön Franklin és ki akar adni szintén egy *Magyar írók könyvtára* c. sorozatot, de ő az Otthon írók és hírlapírók részére ajánlja fel tiszta jövedelme 26%-jét. Egyezség. Grill főlemeli az eredetileg 20 kötetre tervezett gyűjteményt 30-ra s beleveszi a Franklin 15 kötetét, így kerülnek aztán össze a gyűjteményben a nagy Pekár és a szegény halott Cholnoky Viktor. Jönnek azután a sajtó megfizetett cikkei az *Aranykönyvtár* mellett (amelyekért — ahogy az lenni szokott — a cikkíró kap 30 koronát s a lapkiadó 3000-et) s ebben a nem rég megindított *Magyar Regényírókra* való finom utalással (melynek elhelyezése a Révai-féle fix szerződéssel immár biztosítva volt) és deplacirt objektivitással „elmúlt idők klasszikusainak porlepertt írásainak” aposztrófálják a Franklin tulajdon vállalatát. Nem sokkal rá közrebocsátja a Franklin társulat az *Újabb írók könyvtára* c. sorozatot, mely magyar és külföldi regényeket tartalmaz.

Révait a tőzsdebírótság elutasította keresetével s lehet, hogy tisz-tára az üzletember álláspontjára helyezkedve, ezekben s hasonló eljárásokban a tőzsde ízlésének semmi megbotránkoztató nincs. A motívumok felett se rendezünk szavazást, ha jó dolgok sülnek ki s az irodalom és publikum nyer rajtuk, de az már botrányszámba kell, hogy menjen, hogy kiadók egymást gyilkoló manőverjei ilyen mértékben veszélyeztessék a közízlést hebehurgyán, a ráijesztés céljára egy éjszakán összerótt gyűjteményes vállalatok közrebocsátásával, úgy hogy a megvásárolt sajtóban elhelyezett cikkek minden a gyűjteményben szereplő névnek hozsannát zengjenek, akármilyen egyéniséget és szürkeséget

képviseljen is az. Így eshetik meg az, hogy a *Magyar Regényírók* közé, ahová König Gyula szerint a „hatásukban legjellemzőbb regényeket vették fel” s amelyben a magyar regény irodalomtörténeti fejlődését akarták szemléltetni, felvették Werner Gyula *Rákóczi Rodostóban* c. regényét, mely máig sincs megírva.

Ismételjük, hogy amit itt elmondunk, azt egyoldalú beállításból és elmondásból vesszük ki, teljes tudatában annak, hogy az igazságot talán nem fedi teljesen, de mindenki kell, hogy érezze az olvasásakor, hogy ebben a féligazság formájában is épen olyan lehangolóan botrányízű, mintha maga az igazság volna. Ebben a formában majdnem hihetetlenül hangzik Révai Mór előadásának az a része, melyben a Franklin eljárását a Mikszáth-jubileum körül szellőzteti. A Révai-féle Mikszáth-kiadás lett volna az a teljes kiadása Mikszáth művének, amelyből a nagy palóc nemzeti tiszteletdíját felajánlották volna. Mikszáth műveinek korlátlan tulajdonosai a Révai Testvérek voltak, a Franklin mindössze néhány munkája tulajdonjogát bírta. Mégis, bárha csak 5 kötetet tettek volna ki a nála lévő Mikszáth-munkák, 50%-os részesedést kötött ki magának az üzletből. Mikor ezt a követelést a Révaiak visszautasították, azzal fenyegetőzött, hogy a Magyar könyvtári Mikszáth-füzeteket fogja milliós példányszámban néhány koronáért hirdetni és terjeszteni s mikor ez sem használt, kijelentette, hogy a *Magyar Regényírók* c. vállalatot, melybe Mikszáth írja a bevezető tanulmányokat, úgy fogja terjeszteni, mintha ez volna az a vállalat, melyből a Mikszáth-jubileum tiszteletidiját elő kell teremteni. Annyit mi is megállapíthatunk, hogy a jubiláris Mikszáth-kiadás csakugyan csonka maradt. Ide jöjjenek az önképzőkori gimnazisták irodalom iránti tiszteletet tanulni!

Jellemzőbb a lexikon-ügy. Révai megveszi a Pallas cég lexikonát s abból új kiadást készít, átkeresztelve azt *Révai Nagy Lexikon*-ára. A lexikon terjesztésében Révai érdekeltté akarja tenni az összes „irodalmi” vállalatokat, azonban, bár ez a magyar állammal is sikerült, a Franklinnal nem sikerül. Franklin magának követeli a kizárólagos terjesztés jogát s mert ezt nem kapja, ördögi gyorsasággal megjelenik a *Franklin kézi lexikon*-ának prospektusával s a Révai-éval majdnem egyidőben az első lexikon-kötettel. Egy napon kezdik el a megrendelésgyűjtést és itt Révai nem győzi elősorolni az ötletesebbnél ötletesebb ügynöki fogásokat, amelyekkel állítólag Franklin az ügynökeit dolgoztatta (1. „*Terjesztési manőverek*” kikezdést 100—105. old.). A kézi lexikont a vidéki sajtóban ismertető cikk ügyesen hazudozó förmedvény a nagy lexikonok ellen. A cikk szerint „minden fölösleges dolgot elhagytak belőle, hogy fölvehessenek minden szükségest” s a sebtiben összerótt lexikonról rögtön mindenki tudta, hogy a lexikális rész leredukálása teljesen szemponttalan rostálás volt és csak a sietőség szabályozta. Úgy, hogy amit Révai Mór a gyűlölt versenytárs kézi lexikonáról elmond (92—93 l.), azt mint objektív megállapítást mi is egész bátran aláírhatjuk és aláírhatjuk azt az összeállítást is, amit a könyv függelékében az első kötetből hiányzó 2000 címszóból készítettett. Vajha ez a kritika figyelmeztetné a Révaiékat is arra, hogy nagy lexikonuk szerkesztésében csakugyan sikerüljön versenytársuk frivolitásait elkerülni!

Ma is azt állítjuk, hogy a magyar könyvkiadás szárnyait a részletüzlet bontotta ki s az értelmiségi, az ipari és kereskedelmi középosztály korlátolt vásárló képessége és spontán jelentkező érdeklődésének nagyon is mérsékelt volta mellett másként nagyarányú könyvelhelyezés nem is volt lehetséges, de mindez nem indokolhatta azt az irodalmiatlan stílusát a könyvkiadásnak, amely itt dühöngött és dühöng. Ez a középosztály már tele van velük és ha új szükségleteit észreveszi valaki, akkor más eszközökkel és más stílusban fogjon hozzá, aki sikert akar. Néhány újabb vállalat megközelíti azt a típust, amely a parádés haszontalan munkákat talán végleg le fogja szorítani a piacról. Az *Athenaeum*- és a *Világ Könyvtára* s a *Modern Könyvtára* utalunk, bár a *Természettudományi Könyvtár* és az *Ismeretterjesztő Könyvtár* is a szimpatikus vállalkozások közé tartoznak. Élénken jellemzi a kiadói stílus irányváltozását az, hogy Bölsche: *Szerelem az élők világában* c. művét ugyanaz a kiadó, aki azt előbb a sokkal drágább *Természettudományi Könyvtárban* 24 koronáért adta ki, felvette az *Athaeneum Könyvtárba* 3,20 koronáért. Kedvünk volna megjósolni, hogy *Révai Klasszikus Regénytárával*, mely talán az egyetlen gáncs nélküli vállalkozás az egész részletüzletes vásáron, ugyanígy fog tenni a kiadója, mert a gyűjtemény egésze így, ahogy van a betűknek ekkora tömegével, ezután se lesz képes nagy hódításokra.

A külföldi összehasonlítások e helyütt nem mindig jók, de annyit meg lehet állapítani, hogy a gondosság a kiválasztásban, a legjobb értelemben vett aktualitás, olcsóság és külső csíny szempontjait nagyban és egészben sikerült érvényesíteniük. Kár, hogy itt is megrontják merőben kiadói szempontok a vállalatok presztízsét. A *Világ könyvtár* Oppenheimer kötetébe nyilván azért, hogy a kellő ívszámot elérje a kötet, belevették Oppenheimer *Siedlungsgenossenschaft* című 1896-ban megjelent munkájának egy-egy fejezetét, úgy hogy ezek a különböző időben készült tanulmányok így megcsonkítva valósággal kaotikus képet adnak Oppenheimer gondolatrendszeréről. De az ilyen mulasztásokat már nem lehet kizárólag a kiadó rovására írni. A szerkesztőnek feladata elsősorban a vállalat tudományos komolysága felett örködni s vétőjával lehetetlenné tenni, hogy ilyen pusztán ívszámkitöltő kompiláció ne forduljon elő.

Egy másik példa, mely a szerkesztői gondosság rovására esik, a következő. Ugyancsak a *Világ Könyvtár* kiadta Carlyle francia forradalmát a Baráth Ferenc fordításában. Ki ne örülne ennek a valóságos kultureseménynek. Hiszen szemképráztató dolog, hogy ez ma már lehetséges Magyarországon. Carlyle három szép, jó nyomású, ízléses kötésű kötetben, gondos fordításban, kötetenként 1 kor. 90 fillérért! Ez igazán nagy dolog! De a gondosabb olvasót azonnal bosszúság éri. A szöveg első sora így kezdődik: *Hénault Présidens*. Az ember gondolkodik, hogy ki lehetett ez a furcsanevű úr. Valami összetett család-név, vagy micsoda? Pedig az eredeti szöveg értelme teljesen világos *President Hénault*-ról beszél, vagyis Hénault úrról, aki a párisi parlamentnek annak idején elnöke volt. Az ilyen lapszus (vagy talán ma már az értelmet zavaró anachronizmus, melyet a nagy P kezdőbetű

még fokoz!) természetesen épen a műveltebb olvasó bizalmát rendíti meg. Milyen lehet ez a fordítás fogja mondani, ha már az első sorban ilyen zavart követett el a fordító. Pedig a fordítás tényleg egészben véve jó, sőt kiváló: Baráth Ferenc nemes egyéniségének, tiszta irodalmi érzékének bélyegét magánviselő. De ezért a vállalatnak elengedhetetlen kötelessége lett volna a fordítást átnézetni, az esetleges tévedéseket kijavítani, a stílus nehézségeit itt-ott a megváltozott irodalmi nyelvvel összhangba hozni. Vagy ha az eredeti fordításon változtatni nem akartak — nagyon illő lett volna különben is — indokolni kellett volna a Baráth Ferenc egyénisége értékével a régieshez való ezt a ragaszkodást.

A könyvek kiválogatása s a fordítás gondossága mellett végül nagy ideje volna, hogy a külföldi szerzőkkel való viszony nyugat-európai formák között rendeztessék. Minduntalan hangzik fel panasz egy-egy külföldi író részéről, hogy könyvét megkérdése nélkül fordították le, sőt a magyar kiadás megjelenéséről csak utólag értesült. Az elemi udvariasságnak ilyen elmulasztása természetszerűleg nem mozdítja elő kultúránk jó hírnevét a nyugaton.

A tőke, főleg a banktőke éppenséggel nem szentimentális és hasztalan süvölti feléje az olykor skrupulózusabb magántőke, hogy „a magyar közönséget a könyv fanatikus ellenségévé tetted.” ez a botrány fergeteg nem fogja megváltoztatni a könyvpiac arculatát. Irodalmi és tudományos jellegű vállalatok, írói grémiumok pedig amilyeneket Karl Bücher Németországban, Serao Matild Olaszországban kísérelt összehozni, ha tisztes és kívánni való sikert elértek is, a kapitalista könyvtermelés bokájáig sem érhetnek fel. Ezek sem fogják megváltoztatni a könyvpiac arculatát. A jövődő magyar könyvre, mely abszolút értéket, aktualitást, bennünk izgató problémák megfejtését adja méltó köntösben, az a néhány könyv mutat rá félénk újjal, amiknek egy ketteje az Athenaeum és Világ könyvtárban már képviseltette magát. Az ilyen vállalatok tízezres és százezres példányszámai mellett azután talán végre mégis szívesen látott jövevény lesz egy-egy új név és új hang, mely sehogysem tud beleilleszkedni a gyűjtemények koncertjébe. Mert csak a nagysikerű, széles fogyasztógyűrűkig eljutó könyvek üzleti eredményei tehetik lehetővé a kapitalista könyvkiadó luxusát, — mely a világ legdrágább luxusa, — hogy az irodalmat majdnem egészen az irodalomért szolgálhassa. (*Kőhalmi Béla.*)

A horvát Tisza

A progresszív magyar közvélemény egy része is hitelt adott a hivatalos sajtó Tiszát magasztaló cikkeinek . . . Kétségtelenül konzervatív politikus, de a legnagyobb fajtaból! A nagy nyugati államoknak csak legelső politikusaival mérhető össze! . . . Valóságos Cromwell! Csak ezzel a rendkívüli egyéniséggel lehet összehasonlítani ezt a szívós kitartást, ezt a rettenthetetlen erélyt . . .! S nemcsak az *Országos Casino* nemesi közvéleménye, hanem a *Lipótvárosi Casino* fiskálisai és tőzsérjei is méla csodálattal szemlélik a magyar Cromwellt, az angol parlamenti praxis emlőin nagyranőtt bihari csodagyermeket.

Valójában azonban a Tisza-analógia nem az angol alkotmányos élet talajában, hanem Horvátország elmaradt kultúrájában, fejletlen közszabadságaiban lelhető fel. Az egész Tisza-féle fegyveres merénylet a magyar álpármentarizmus ellen szinte szóról-szóra, betűről-betűre lefolyt már 1884-ben a zágrábi száborban. Tisza államcsinyje minden eszközét, egész praxisát, ideológiai fegyvertárát innen vette. És ez természetes is, mivel lényegében azonos történelmi szituáció azonos megoldást követelt.

Gróf Khuen Héderváryra az a feladat várt, hogy minden áron és minden eszközzel egy a horvát érdekeket Magyarországnak teljesen kiszolgáltató többséget hozzon létre s mindazt keresztülvigye, amit neki Budapestről diktálnak. Azonban 1884-ben a legbrutálisabb visszaélések és vérontások dacára is egy elég tekintélyes ellenzéki csoport (41 képviselő) jutott be a száborba. Ez az ellenzék mindjárt a felirati vitánál heves jeleneteket produkált, amennyiben magának a kiegyezésnek törvényességét kétségbe vonta. Az új elnök Hrvát Mirko, az ellenzéket előbb kioktatta a lojalitásból, majd mikor ez sem használt három egymásutáni ülést önkényesen bezárt, anélkül, hogy a jog-párt tagjainak megengedte volna álláspontjuk védelmezését. Október 24-én Hrvát Mirko még erősebb eszközökhöz fordult. 15 jogpárti képviselőnek 8 ülésre való kizárását hozta javaslatba s nyomban ezt az indítványt határozattá emelte. Ő maga nyíltan kijelentette, hogy eljárása a házszabályokba ütközik, de hozzátette, a házszabályok nem tudhatták előre, hogy akadni fognak képviselők, akik lármával és rendetlenkedéssel meg fogják akadályozni az országgyűlés működését, s akik oly inzultusokra ragadtatják el magukat „amelyeket a társadalom legalacsonyabb rétegeiben sem lehetne eltűrni”. Erre Loncarics képviselő indítványára (a horvát lex Vadász) a házszabályok revízióját fogadták el, melynek alapelvei ezek voltak:

1. A szábor elnökét abszolút diszkrecionárius hatalom illesse meg a képviselők felett.

2. Hozassék be a klotür, oly értelemben, hogyha valamely ügy tárgyalása három napja tart, a negyedik napon a szábor bármely tagja — ha még- tíz tag támogatja — javasolhatja a vita bezárását. Efelől a ház rögtön és minden vita kizárásával határozhasson.

3. Az országgyűlési képviselők 60 ülésről kizárhatók. Ha a kizárt képviselő megkísérli bejutni a száborba, 500 forint pénzbírsággal sújtatik.

A tizenöt ellenzéki képviselő nem akart a törvénytelen határozatoknak engedelmessé válni s megkísérelték, hogy kitiltásuk dacára a száborban megjelenjenek. Az elnök a képviselőházat zsandárokkal rakatta meg és Vucsetics kapitánnyal (a horvát Pavlik) elállatta útjukat.

A házszabályrevízió, a klotür és a fegyveres erő végleg megtörte az ellenzék erejét s a Khuen-rendszer berendezkedett a

közélet teljes korrumpálásával, a sajtószabadság megfojtásával, az esküdtszék felfüggesztésével (Tiszák már nálunk is tervbe vették!). A bán az adminisztrációból minden független és tisztességes elemet kiszorított s nyíltan hirdette, hogy a hivatalnokoktól kortesszolgálatokat vár el. Innen kezdve az egész horvát közélet nyílt vagy rejtett abszolutizmus állapotába jutott, melynek egyedüli feladata volt a budapesti kormány akaratának gyors és kritika nélküli végrehajtása.

Ha az ember a részleteket, az akkori beszédeket, cikkeket, kormánynyilatkozatokat olvassa, valósággal meglepi a minden nuancera kiterjedő analógia a horvát Tisza és a magyar Hrvat Mirkó között.

Mindkettő egy idegen hatalom (ott Budapest, itt Bécs) engedelmes cselédje; mindkettő országa nemzeti közvéleményének minden árnyalatával szembe kerül, egy megvásárolt többségre, egy terrorizált hivatalnoki karra és a panamisták éhes maffiájára támaszkodva; mindkettő a legitimitás és a parlamentarizmus doktrínáját pártolja a „demagóg, rendzavaró, csirke-fogó kisebbséggel szemben”; mindkettő a béke helyreállítását a közszabadságok elkobzásától reméli; mindkettő csak fegyveres erő fedezete alatt boldogulhat.

És éppen azért, mivel az analógia ilyen frappáns, biztosra vehetjük, hogy a magyar Hrvat Mirkó tevékenységének csak ugyanaz az eredménye lehet, mint zágrábi cseléd társának, a horvát Tiszának. A parlamentarizmus szétverése nem állította helyre a békét Horvátországban, hanem azt eredményezte, hogy az uralkodó rendszernek egyre brutálisabb, egyre becselenebb eszközökhöz kellett fordulnia. Ellenben a horvát-szerb koalíció lassacskán magába vette az ország közéletének minden demokratikus törekvését s harci taktikája középpontjába az általános választójogot, a horvát közélet teljes demokratizálását emelte. S bár Horvátország közlete azóta krízisről-krízisre haladt, nincs ma már értelmes politikus se Bécsben, se Budapesten, aki át nem látná, hogy a horvát kérdés megoldása lehetetlen az abszolutizmus és a korrupció alapján, hanem csakis a demokrácia és az érdekek kiegyenlítése szellemében.

A Hrvat Mirkó-féle kísérlet ostobának és nemtelennek bizonyult a történelmi fejlődés logikájával szemben. A Tisza-féle kísérlet még sokkal ostobábbnak és nemtelenebbnek fog látszani a jövő nemzedék szemében. A Tiszák s Hrvatok történelmi talaja nem Anglia, hanem a Balkán testi-lelki nyomora és kibérelhető lelkiismerete.

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

A poseni lengyelek. (Dr. Waldemar Mitscherlich, *Professor d. Staatswissenschaften a. d. Kgl. Akademie zu Posen: Der Einfluss der wirtschaftlichen Entwicklung auf den ostmärkischen Nationalitätenkampf.* Leipzig. Hirschfeld 1910. — *Die Boykottbewegung in der Ostmark und ihre Aussichten (Jahrb. für Gesetzgebung und Volkswirtschaft III. Heft 1911.)* — *Die Irrtümer über das wirtschaftliche Vordringen der Polen (Ugyanott IV. Heft)*)

Szokássá vált a poroszországi lengyelség fejlődését és mozgalmainak kialakulását egy küzdelem eredményének tekinteni, amely egyfelől a számbeli túlerő, nyers erőszak, politikai, gazdasági és kulturális téren való elnyomás, másfelől a nemzeti visszahatás, a végső elkeseredettségéből eredő elszántság, a kitűnő gazdasági és politikai szervezkedés és összműködés között folyt. Eme főleg érzelmi, szervezkedési, külső hatalmi és harci tényezők mellett a nagy gazdasági és társadalmi fejlődésben rejlő belső okokra többnyire nem fordítottak kellő figyelmet. Még Bernhard alapos és vonzóan megírt könyvét se lehet-e hibától teljesen mentesnek tekintenünk. Annál érdekesebb lesz egy oly író nézeteivel foglalkoznunk, aki széleskörű közgazdaságtani és statisztikai tudásának felhasználásával mélyebb szempontokat vitt be a jelenségek magyarázatába.

Előre kell bocsájtanunk, hogy a poroszországi lengyelek száma (1900-ban) 3,063.490, a velük közeli rokonságban levő litvánoké 142.047, a kassuboké 100.212; összesen 3,305.749. Ezek több mint 30 millió porosz-némettel állnak szemben. A lengyelség zöme Posen, Szilézia és Nyugat-Poroszország tartományokban lakik. A nemzetiségi küzdelem súlypontja Posenre esik, mert itt alkotják a lengyelek az összlakosság legnagyobb részét, továbbá mert a szervezkedés dolgában is itt a legerősebbek.

Vizsgáljuk meg tehát hogyan alakul a németek és lengyelek erőviszonya a múlt század eleje óta. Egészen a hatvanas évekig a németiség gyorsan és állandóan előrenyomul. E jelenség magyarázatát főleg a gazdasági konjunktúrákban kell keresnünk. A XIX. század elején ugyanis Anglia ipari termelése hirtelenül átalakul nagyipari termeléssé, a népesség rohamosan szaporodik és ennél fogva nagymennyiségű gabonabehozatalra szorul. Észak-Németország lesz Anglia élel-kamrájává és az ő egyre növekvő keresete erősen emeli az észak-

németországi mezőgazdasági termékek és a föld értékét. Ezt elsősorban a magasabb gazdasági kultúrájú és így vállalkozóbb szellemű és tőkében gazdagabb nyugati német polgárság használta ki. Megkezdődik a német expanzió keleten, összevásárolják a földeket, hozatnak nyugatról képzettebb német felügyelőket, ispánokat, kézműveseket stb. A német vállalkozó a birtokot nem a megélhetés, hanem a meggazdagodás forrásaként használja, ezért meghonosítja a váltógazdaságot, a gépek és a műtrágya alkalmazását. Ekkor fejlődik ki a cukorrépa termelés és a cukoripar is. Mindennek a gazdasági fejlődésnek a németek a hordozói és kiaknázói. A mezőgazdaságból kiszorított lengyelek az iparra sem térhettek át, mert ezt a városi német iparosok exkluzív testületi szervezete, majd ennek megszűnése után a városba költözés alkalmával fizetendő beköltözési díj fölülte megnehezítette. Miután más választása nem volt, a lengyel parasztság az ötvenes években tömegesen kivándorol Oroszországba, ahol a jobbágyfelszabadítás sok munkáskezet tett szükségessé.

A hatvanas, de még inkább a hetvenes években a németek terjeszkedése és a lengyelek háttérbe szorulása félbeszakadt, még pedig két oknál fogva. Elsősorban azért, mert a németek beözönlése véget ért. A hetvenes években ugyanis Észak-Amerikában, Argentínában, Oroszországban stb. kiépültek a közlekedési útvonalak és a közlekedési eszközök tökéletesbültek. Így lehetővé vált, hogy ezek az országok a gabonapiacra Németországgal felvegyék a versenyt. Sőt előnyösebb is volt a helyzetük, mert a művelés alá vett szűz-talaj kevesebb tőkét és munkát igényelt, azonkívül a föld kisebb mértékben volt megterhelve. Ezzel szemben a német vállalkozónak nagyobb közkiadásokat és munkabért kellett fizetnie, az utóbbit azért, mert Nyugat-Németország gyors ipari fejlődése növelte a munkások utáni keresletet. A mezőgazdasági termékek árcsökkenése így még súlyosabban érintette őket. Mindehhez az is hozzájárult még, hogy a keleti német birtokosok közül sokan el voltak adósodva, mert tőke nélkül — jelzálog adósságra — is vettek földeket abban a reményben, hogy a mezőgazdasági termékek ára emelkedni fog, aminek azonban ép az ellenkezője állt be. Egyfelől az agrár viszonyok ily alakulása, másfelől az ipari fellendülés következtében keletkezett kedvező tőkebefektetési és kereseti alkalom nyugaton azt eredményezte, hogy a keleti földnek a nyugati németekre gyakorolt vonzóereje megszűnt. „A lengyelek egyelőre biztosítva voltak tehát a német beözönléstől.” De ez csak az egyik oldala a fejlődésnek. A másik oldala, t. i. a németek elvándorlása, amely már előbb mutatkozik, egy mind kedvezőtlenebb kereseti viszonyok közé jutó mezőgazdasági proletariátus kialakulásában találja fő indító okát. Ez a proletariátus a jobbágyosság megszűnése után, még pedig annak gazdaságilag gyengébb rétegeiből kezd kialakulni és különösen a kapitalista szellemnek az imént említett behatolása a mezőgazdaságba, valamint a községi földek szétosztása súlyos csapást mért reá. A nyomor közepette a mezőgazdasági proletariátus vállalkozóbb szellemű egyénei szemében annál csábítóbb színben tűnt fel a jobb megélhetést nyújtó, helyekre, a fejlődő nagy német ipari városokba és az

Amerikába való kivándorlás gondolása, amelynek megvalósítását a szabad költözködési jog és a közlekedési eszközök tökéletesbülése nagy mértékben megkönnyítette. A mezőgazdasági proletariátus e vállalkozó szellemű és tevékeny eleme pedig elsősorban a magasabb gazdasági kultúrájú németekből került ki. Ebbe az időbe esik a keleti német társadalom alsóbb rétegeinek elvándorlása és ezzel oly veszteség érte a németiséget, amelyet mind máig nem tudott teljesen kipótolni. Az erősebb „gazdasági nyomásnak” ez a hatása lassanként áterjedt a lengyelekre is, de amíg az elvándorolt német hamar hozzászokott a nyugaton uralkodó nagyobb jóléthez és magasabb kultúrához és eszeágában sem volt keletre visszatérni, a lengyel idegennek érezte magát a nyugati városokban és ha megszédte magát, mihelyt kedvező alkalom kínálkozott — pl. előnyös földvásárlási feltételek valamely nagybirtok parcellázása alkalmával — visszatért fajrokonai közé. A német mezőgazdasági népesség térvészését fokozta még, hogy a kapitalista mezőgazdasági vállalkozó, akire nézve — a mezőgazdasági termékek árának csökkenése folytán — nagy fontossággal bírt a munkabér leszállítása, a drágább német munkaerővel szemben a kisebb igényű lengyeleket előnyben részesítette. A folytonos elvándorlás következtében a nyolcvanas években oly erős munkáshiány mutatkozott keleten, hogy a nagybirtokosok külföldről, főleg Oroszországból hozattak munkásokat — nagyobbára szlávokat. Ezeknek a beözönlése a német munkások még fokozottabb kivándorlására vezetett.

A németek az ipar terén is súlyos vereséget szenvedtek. A XIX. század első negyedétől fogva Oroszország magas védővámokat emelt a határon és a legfőbb piac elvesztése sok virágzó és főleg német kézben levő poseni iparágat létében fenyegetett. Körülbelül 10.000 német iparos család vándorolt ki Oroszországba, hogy termékei számára a piacot megtarthassa. Azonkívül az iparszabadság és a városokba költözés díjának eltörlése, összetörte azokat a gátakat, amelyek a lengyel proletariátusnak az iparba való özőnlését régebben megakadályozták. Hozzájárult még ehhez, hogy a nyugati nagyipari fejlődésnek a németekre gyakorolt nagy vonzóereje folytán a poseni német iparos kénytelen volt lengyel inasokat alkalmazni és így saját jövőendő versenytársait gazdasági oktatásban és nevelésben részesíteni. A népoktatás fejlődése is a lengyelek versenyképességét emelte. Végül a fejlődő nagyipar konkurrenciája halálos csapást mért számos kisiparágra, amely azelőtt főleg német polgárok kereseti forrása volt. A városoknak — így magának Posennek gyors ellengyeledése ezek alapján könnyen mérhető. A német kereskedők helyzete is rosszabbodott. A német vámpolitika új iránya károsan hatott a virágzó poseni gabona- és lisztkereskedelemre, az 1887-iki birodalmi törvény pedig a szeszkereskedelmet tette tönkre.

Az eddig elmondottak alapján megállapítható tehát, hogy a lengyelek nemcsak, hogy a német beözönlés ellen voltak biztosítva, hanem a gazdasági élet minden terén eltűntek az ő fejlődésüket gátló akadályok, mert a poseni német őstermelők, iparosok és kereskedők elvesztették gazdasági súlyuk és ellenálló képességük nagy részét.

Vizsgáljuk meg, hogy mily módon foglalta el a lengyelség az immár könnyen meghódítható hadállásokat. Elsősorban arra törekedtek, hogy egyfelől a német föld minél nagyobb részét megszerezzék, másfelől a lengyel parasztság ellenálló és versenyző képességét növeljék. És e ponton gyönyörű példáját látjuk annak, hogy a szövetkezés mennyire hatványozza az egyesek erejét. A lengyel nemzetiségi küzdelem leghatékonyabb szervezői és vezetői: a kb. 275 szövetkezet, ezek közül 200 hitelszövetkezet, 40 bevásárlási és értékesítő szövetkezet és 10 parcellázó bank. Ezeknek saját tőkében és letétben több mint 200 millió márka áll a rendelkezésükre. A mellettük működő mezőgazdasági munkásszervezetek több, mint 40.000 taggal rendelkeznek. Ezek úgy a hitelforgalom emelése, mint a gazdasági nevelés tekintetében mérhetetlen szolgálatot tettek a lengyelség megerősödésének.

De a független lengyel közgazdasági egység eszményének megvalósításához elengedhetetlen feltétel volt a még mindig jórészt német kézben levő ipar és kereskedelem meghódítása. Független országok hasonló esetekben a védővám eszközéhez szoktak nyúlni, de ezt a poroszországi lengyelségnek nem állott hatalmában alkalmazni. Ehelyett egy másik, hasonló hatásokat létesítő, és talán még radikálisabb fegyverhez: a bojkotthoz folyamodtak. A bojkott-mozgalom tagadhatatlanul felmutathat bizonyos eredményeket, így az életerős lengyel középosztály kialakulásának előmozdítását, továbbá bizonyos népnevelő, társító hatást, amelyet azzal gyakorolt, hogy, habár csak kisebb körökben is a közös érdekeket az egyéni érdekekkel szemben érvényre juttatta. Mégis nagy túlzás lenne a német iparos és kereskedő elem visszaszorulását főleg, vagy kizárólag a bojkott mozgalomnak betudni. Mindenek előtt arra kell rámutatnunk, hogy a bojkott keresztlivihetőségének vannak bizonyos határai. A fogyasztók részéről történő bojkott valóban nagy mértékben érvényesülhet. A lengyel fogyasztóközönség zömét a parasztság alkotja, amely jórészt a saját termékeit fogyasztja, főlegét pedig a közeli városi piacon értékesíti. A lengyel városi elem főleg kiskereskedők és kisiparosokból áll, akik a parasztság termékeit megveszik és a saját termékeiket nekik eladják. A lengyel fogyasztóközönség összetételénél fogva a finomabb minőségre nem nagy súlyt helyez, hanem főleg olcsó árúra törekszik, amely igényét a kevesebbel megelégedő lengyel termelő és közvetítő könnyebben kielégítheti, mint a német. A bojkottnak ez a neme tehát nem állt ellentétben a lengyelek gazdasági érdekeivel. Alkalmazhatóságát előmozdította az ellenőrzés nagyfokú lehetősége. A lengyel parasztnak és kispolgárnak könnyű volt megfigyelnie, hol vásárolnak az ismerősei. A bojkott másik neménél azonban, amelyet t. i. a termelők alkalmaznak, hiányzik a sikeresség két előfeltétele: az érdekek párhuzamossága és az ellenőrzés lehetősége. Az, hogy a lengyel termelő a fogyasztók bizonyos kategóriája: t. i. a németek részére ne adjon el semmit: ez teljes képtelenség, mert hisz evvel csak a német konkurrens termelők malmára hajtáná a vizet. Azonkívül a termelőnek, ha boldogulni akar, elsősorban olcsó nyerstermékek, munkaeszközök és munkaerő megszerzésére kell törekednie. Versenyképessé-

gének komoly veszélyeztetése nélkül e törekvéssel ellentétes szempontokat üzlete körében nem érvényesíthet. Bizonyítható ez mindjárt az erősen lengyel nemzeti jellegű poseni „Bazár” németektől történt vásárlásaival. De hiányzik a sikeresség másik feltétele; az ellenőrzés lehetősége is. A termelők között a direkt konkurrencia viszonya áll fenn, amiért is igen fontos az egyes termelőre nézve beszerzési forrásainak titokban tartása. Az ügyletkötések nagyrésze titokban történik és a bojkott megszegésére nehezen jöhetnek rá. A termelő, aki mint ilyen hozzászokik a bojkott megszegéséhez, mint fogyasztó sem fogja a dolgot nagyon szigorúan venni. A nagy lengyel bankokra pedig a német pénzpiac bojkottálása végzetes hatással lenne, mert a működésükhöz szükséges készpénzt sem tudják megszerezni. Az a gazdasági gépfelszerelés és műtrágya stb., amellyel a lengyel szövetkezetek tagjaikat ellátják, épp úgy a német szorgalom és munkakészség tanújele, mint a lengyel kézműves szerszámai és a lengyel kereskedő raktárán levő árúk jórésze.

A bojkott egy államon, illetőleg egy vámterületen belül csak akkor valósítható meg teljes mértékben, ha a küzdő csoportok erőviszonyai közt bizonyos arányosság áll fenn és ha e csoportok nagyobb számban vannak, úgy, hogy az egyik csoporttal való érintkezés beszüntetéséből eredő veszteségek bizonyos mértékig könnyen pótolhatók. Ez az eset Ausztriában, de korántsem Németországban, ahol a 3½ millió lengyel nem izolálhatja magát érzékeny veszteségek nélkül a több, mint 60 millió némettől. Újabban különösen az fokozza a nehézséget, hogy a lengyelség társadalmi struktúrája egyre bonyolultabbá válik. Kialakult a középosztály, kialakulófélben van a lengyel nagykereskedelem; a munkaadók és munkások, a kicsiben és nagyban termelők, a termelők és fogyasztók, a város és a vidék közt egyre élesebbé lesznek az ellentétek. „E különböző arányú érdekek összefoglalása egy nagy eszme alá egyre nagyobb nehézségekbe ütközik.”

A lengyelség tehát a múlt század második felében nagy eredményeket ért el a gazdasági élet minden ágában. De úgy körülbelül 10—15 év óta újabb fordulat állt be. Posen gazdasági életének stagnálását erős fejlődés váltotta fel, amely annyira csökkentette a németek elvándorlását, hogy az utolsó években a lengyelek elvándorlása nagyobb méretű, mint a németeké. A némettség erősödéséhez minden esetre hozzájárult az államnak a németek gyarapítására irányuló tevékenysége is, különösen a telepítési politika, amely számukat 100.000, főleg tevékeny és intelligens földművesekből álló telepessel gyarapította. A statisztikai adatok kétségen kívül helyezik, hogy az újabb fejlődés a lengyelekre nézve egyre kedvezőtlenebbül alakul. Különösen áll ez az őstermelésre.

Az őstermelésben keresők közül:

	német	lengyel
1882-ben	25,8%	74,1%
1895-ben	24,9%	75,0%
1907-ben	28,7%	71,2%

Tehát visszafejlődést a németek részéről csak 1882 és 1895 közt találunk, de azért busásan kárpótolják magukat a következő

periódusban. Ebből a fejlődésből az oroszlánrész a mezőgazdasági munkásokra esett, amely népréteg hiánya a németiség ellenállási képességét azelőtt erősen csökkentette. A mezőgazdasági munkások közül volt ugyanis:

	német	lengyel
1895-ben	21,3%	78,6%
1907-ben	26,4%	73,5%

A különbség tehát 12 év alatt 10,2%-al változott a németek javára. Ámbár kisebb mértékben, de szintén emelkedő tendenciát mutat az önálló német gazdák aránya is 1895 óta.

A német mezőgazdák helyzete nemcsak a számarány erős javulása, hanem a gazdasági hatalom szempontjából is kedvezően alakul. Jóllehet a kereső őstermelők több mint kétharmad része lengyel, a németek birtokállománya egy félmillió hektárral nagyobb, mint az övék és e tény jelentőségéből keveset von le, hogy a lengyelek 1882-től 1907-ig, vagyis 25 év alatt több földet szereztek, mint a németek, még pedig 52.000 hektárral. Téve tagadva, hogy ez a fejlődés tovább is így fog tartani, még akkor is több századra volna szükség, hogy a lengyeleknek csak annyi földjük legyen, mint a kétszerte kevesebb németeknek.

Ami az ipart illeti, itt valóban a lengyelek folytonos és erős terjeszkedésével találkozunk. Ámde e jelenség súlyát csökkenti, hogy a németek még mindig nagyobb arányban szerepelnek az iparban keresők között, amit ahogyan az a számarányuknak megfelelően, továbbá, hogy a nagyobb ipari vállalatok, vagyis a nagyobb gazdasági hatalom még ma is jórészt az ő kezükben van, hogy az azelőtt mesterséges korlátokkal visszatartott lengyelség egészen természetesen mohón foglalja el az ipar terén szabaddá vált területeket. És hogy végül a lengyelek expanziója az ipari foglalkozásokban újabban lassabbodik és fog még jobban lassabbodni, oly mértékben, ahogyan a lengyel ipari hatalom aránya a lengyel lakosság számarányához közeledik, illetőleg esetleg azt majd túlhaladja. Téves az az elterjedt nézet, hogy a lengyel ipar megizmosodását a német telepítési politika idézte elő, amely az őstermelésből kiszorította a lengyeleket és az iparba való áttérésre kényszerítette őket. A kolonizációs politika csak 1895 óta érvényesül erőteljesen, a poseni ipar polonizálódása pedig főleg 1895 előtt történt.

A kereskedelem és közlekedés terén keresők között 1882—95-ben szintén a lengyelek előrenyomulása észlelhető, de 95 óta a németek határozottan gyorsabban fejlődnek, amennyiben ők 1895 és 1907 közt 53,6%-al, a lengyelek pedig csak 49,5%-al szaporodtak. Különösen a munkások között kedvező a fejlődés a németekre nézve. A kereskedelem és közlekedésben keresők közt a németek még abszolút számokban kifejezve is többen vannak, mint a lengyelek.

A gazdasági életet a maga teljességében tekintve azt látjuk, hogy keresett az őstermelésben, iparban és kereskedelemben:

	német	lengyel
1882-ben	160.002=30,0%	358.005=67,2%
1895-ben	170.201=27,3%	398.592=68,6%
1907-ben	230.766=31,7%	487.440=67,0%

Ha az arányok eltolódását megfigyeljük, egy bizonyos kiegyenlítődésre való törekvést láthatunk mindenütt végigvonulni. A németek aránya fejlődik ott, ahol gyenge volt, a gazdasági ágak közül főleg az őstermelésben, a szociális osztályok közül a munkások osztályában; a lengyeleké az iparban, ill. a vállalkozók és hivatalnokok csoportjában.

Ha már most felállítjuk a mérleget, azt látjuk, hogy a lengyelek 1895 óta többet vesztek, mint amennyit 1882 és 1895 közt nyertek, a múlt század első felében szenvedett veszteségeket pedig a 60-as és 70-es években nem tudták teljesen pótolni. A lengyelek tehát eddig is vereséget szenvedtek és a jövőben még inkább fognak, a következő okoknál fogva: A) Az a végletekig menő energiamegfejtés, amelyet a szociális emelkedés is elősegített, nem tarthat már hosszú ideig. B) A lengyelekre nézve oly kedvező gazdasági konjunktúrák, mint amilyenek a hatvanas és kilencvenes évek között voltak, nem lesznek többé egyhamar. C) Már kezdenek széthúzó tendenciák mutatkozni és ezek a jövőben erősödni fognak.

A helyzetnek ilyen beállítása nem nagyon vigasztaló a lengyelekre nézve; de e felfogással nemcsak a németeknél találkozunk. Egy szláv tudós, Niederle, prágai egyetemi tanár a lengyelek jövőjéről a következőképpen vélekedik: „És e 3½ millió ember harcát a 60 millió német ellen nem lehet aggodalom nélkül szemlélni . . . valóban, az elnémetesedés komoly haladást tett a mazurok közt, Sziléziában és Posenben, noha egyes helyeken sikerült is a lengyeleknek felülkerekedni.” *

Hogyan viselkedjék a porosz állam a lengyelekkel szemben? Az itt ismertett értekezések szerzője megkönnyítette számomra a feleletet e kérdésre, amennyiben egyik hozzám intézett levelében volt oly szíves a főbb elveket tisztázni. Legyen szabad egy kis részt idéznem a német álláspont jellemzése végett. „A porosz állam sohasem fog állandóan eltekinthetni attól, hogy a majdnem elenyésző lengyel kisebbség a német államnyelvet elsajátítsa. A porosz állam nem tekinthet el továbbá attól sem, hogy keleti határait a lehetőség szerint politikailag biztosítsa, vagyis a német elemet Posen és Nyugat-Poroszország tartományokban erősítse. Ez az erősítés nem úgy történt, hogy a porosz állam megkísérelte volna a lengyeleket gazdaságilag tönkretenni, hanem a politikája mindig arra irányult és irányul, hogy a németek létfeltételeit, amelyek rájuk nézve sokáig nagyon kedvezőtlenek voltak, javítsa.”

A szerző programja, t. i. a keleti németiség számbeli, gazdasági és kulturális erősítése általános kulturális szempontból nem kifogásolható (legfeljebb csak annyiban, hogy itt egy társadalmi akciónak több jogosultsága lenne, mint az államnak) és politikailag kívánatos is lehet Németországra nézve. De sajnós, azt kell hinnünk, hogy a porosz állam nem mindig maradt meg a gazdasági és kulturális küzdelem jogos határai közt. Érthető az a kívánság, hogy a lengyelek németül is megtanuljanak, de ebből nem következik, hogy még a hitoktatásnak is németül kell történnie és az iskolásfiúkat sztrájkba

* *La race slave*. Traduit p. L. Leger. 70. oldal.

kell kényszeríteni. Midőn egy népet a civilizáció legfőbb eszközeivel, a népiskolával és néptanítóval ellentétbe hozunk, ez bizony nem nagyon használ a kultúra terjedésének.

Remélhető azonban, hogy a német politika új irányokba terelődésével, valamint a nemzetiségi küzdelem élének tompulásával e túlkapasok ki fognak küszöbölődni.

A keletnémetországi nemzetiségi küzdelemnek pedig mindenestre megvan az a nagy eredménye, hogy a lengyel lakosságot felébresztette és bekapcsolta a Németbirodalom gyönyörű gazdasági és kulturális fejlődésébe és, hogy a Keletet, amely azelőtt oly szegényteljes elmaradottságban volt a nyugattal szemben, magasabb színvonalra emelte. És úgy véljük, hogy a szerző szellemében beszélünk, amidőn megállapítjuk, hogy ebben látható a keletnémetországi nacionalista harc szerepe és jelentősége és amely mértékben betöltötte ezt a szerepet, válik fölöslegessé, károsá és lehetetlenné. *(Vajda Mihály).*

A szegény emberről *(Írta dr. Ecseri Lajos. Budapest, Franklin-társulat).*

Az Alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság szerzőjének legújabb dolgozata hasznos olvasmány mindenki számára, aki Magyarországon közgazdasági és politikai kérdésekkel foglalkozik, vagy legalább ily foglalkozásra hivatott. A mezőgazdasági társadalomisme szakbeli művelője nem fog benne sok új tudományos megállapítást, vagy eddig még ki nem fejtett reformeszmet találni, azonban a felhozott régiebb és újabb adatok tengerében nagyon sok használhatóra bukkanhat és a felsorolt javaslatok is újból reáirányíthatják figyelmét egyik-másik szükséglet égető voltára. A művelt nagyközönség pedig, melyhez ebben az esetben gyakorlati nemzetgazdáink és politikusaink többségét is számítanunk kell, Ecseri munkájából új világitásban ismerheti meg azt a földnépet, mellyel némelyikük talán már hosszú idő óta érintkezik; megláthat olyan bajokat, szenvedéseket, de viszont erőforrásokat és segélyeszközöket is, melyekről eddig talán éppen csak sejtelve volt.

A „szegény ember” alatt Ecseri a mezőgazdasági munkást, ennek is leginkább magyar alföldi alakját érti. Azt, amelyik hol napszámba, hol évi bérért, hol részért, hol állattartási és földhasználati jogért, hol mint kisbérlő munkálja a nagy Alföld áldott rónáit, segít előteremteni azt a búzát és vágóállatot, mely a magyar nemzeti gazdaságnak ma főjöveldmi forrását képezi; emellett munkáskezekkel látja el nemcsak vidéke összes nagyobb mezőgazdasági üzemeit, hanem nagy részben az ország és a külföld, kivált Amerika ipari és bányatelepeit is, nemcsak itthon eszközli az ország természetes élelemforrásainak gazdasági kitermelését, hanem még a messze idegenből is pénzmagot hoz az országba és mindezekon fölül nagy életképességével és szaporodó erejével a nemzeti lét legszilárdabb alapját képezi.

Ecseriről tudjuk, hogy nemcsak ismeri, de szereti is ezt a népet, szomorúan látja egyes tagjainak gazdasági visszamaradását, züllését, nagy tömegeinek idegenbe távozását. Az amerikai kivándorlás vázolásán kezdi munkáját, majd reátér ezen, véleménye szerint közgazda-

ságilag feltétlenül káros mozgalom megszüntetésének lehető eszközeire, az alföldi szegény ember megélhetési forrásainak taglalására. Aránylag bőven foglalkozik a „magyar nép nagy ösfoglalkozásának”, az állattenyésztésnek múltjával és jelenével, majd reátér a növénytermesztésre és a mezőgazdasági munkásnép egyéb kereseti módjaira. Előadása vonzó és érdekes, kivált arra nézve, aki a néplélek sajátságos működése és megnyilvánulásai iránt érzékkel bír; tömérdek adomával és népszójarással világít be azok eszejárásába, akik gondolkodásukban még megőrizték az Etelközben és Lebediában pásztorkodott ősök életviszonyainak, küzdelmeinek emlékeit. Különösen a bőven idézett szójarások állítják elénk tisztán a keletázsiai természetimádók keresztény templomba járó utódainak sajátságos világszemléletét, melyben az általunk élettelennek tartott földbirtok és ingóvagyon meglepően kevésbé válik el a lábas „jószág”-tól, ez ismét a szolga-embertől, a családtagtól, ez tovább az embertől általában, a gazdától, az úrtól, az Istentől. A külterjes, de azért a maga idején jövedelmező állattenyésztés, melynek Alföldünk az egész közép- és újkoron keresztül majdnem napjainkig színtere volt, annál inkább megőrizte a sokat pásztorkodó népben a nomád ősök hagyományait, hogy az ismételt háborús pusztítások még a fejlődés és előhaladás menetét is megszakították, sőt az egész életet több ízben is az évszázadok előtti állapotba vetették vissza. Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a régi élet és maradványainak leírása reánk nézve csak érdekessége miatt vonzó; vissza kívánni azt Ecseri újabb könyvének elolvasása után kevésbé jut eszünkbe, mint valaha. Mert a szabad természetben élés, edzett test és lélek, szívós köteleességtudás adatai mellett az önzésnek, megbízhatatlanságnak, kölcsönös meglopásnak, kiaknázásnak, kiuzsorázásnak, lelki durvaságnak olyan poklába tekintünk, melytől még a hátunk is borsódzik, kivált ha még a kort jellemző gazdasági elmaradottságra, az időnként beütő és el nem hárítható rettenetes károokra és csapásokra is gondolunk. Mit gondoljunk az olyan csikóslegényekről, akik egy fokosütéssel kezdték a vadon felnevelt lovak idomítását, a juhászokról, akik egymás nyájából loptak pecsenyének valót, a dúsgazdag állattenyésztőkről, akik örültek, ha nyájuk a más fűvén lakott jól? De mit szólunk azokról a mai gazdákról is, akik szomszédaiknak mint helytelen cifrázkodást rossz néven veszik a pávatartást és jegenyefaültetést, akik gazdasági üzemüket nem aszerint vezetik, hogy minél többet termeljenek, hanem hogy minél kevesebb munkást legyenek kénytelenek alkalmazni, azokról a pénzkölcsönzőkről, akik egyetlen vásár tartamára, tehát legfeljebb néhány napra egy egész százalék kamatot szednek? Mindezen sötét képek közé jóltevéen esik be a humor egy-egy sugara, mint ama cselédleány leírásában, aki uraságát be akarta perelni, mert szolgálati bizonyítványába azt írta, hogy „erkölcsös”, amely szóval a leány vidékén a csökönös lovat szokták megjelölni.

Amilyen bő és változatos a dolgozatban az alföldi szegénység jellemzésére szolgáló adatok tárháza, olyan a helyzet javítására, a nép összetartására, életképessé tételére vonatkozó javaslatok sorozata is. A társadalmi és politikai élet orvoslását célzó legáltalánosabb eszmék,

mint az anyaság védelme, a korszerűbb közoktatás, a munkásságnak politikai jogokban való részesítése mellett ott találjuk egy nagy, a kis emberek gazdálkodását lehetségessé tenni hivatott, államilag támogatott pénzügyi gondolatát, egységes terményfajták meghonosítását, közlegelők esetleg kisajátítás útján való létesítését, amerikai mintájú kukoricadíjazásokat, a háziipar elterjesztését, a hitbizományi birtokok kezelésének állami ellenőrzését, végül az aratókereset minimumának hatósági megállapítását. A nagy tudású szerző több helyen mutat rá a megoldandó feladatok nagyságára és az eddig elhasznált eszközök aránytalanságára, elégtelenségére. Nyíltan kimondja, hogy nálunk az adórendszer még a Wekerle-féle reform után is a kisembert terheli inkább, hogy hatóságaink és uraságaink kíméletlenül bánnak a köznéppel, hogy ha nálunk közgazdasági téren történik is valami, ebből első sorban a kisgazdáknak, de a nagyobb birtokosoknak is hasznuk van, csak éppen a törvényes védelem dacára is sokszor becsapott, kiaknázott mezőgazdasági munkásnak, „szegény embernek” nincs. És itt van a különben jeles dolgozat legnagyobb hibája: szerzője jól látja az összes bajokat, ismeri is orvosszereiket, de nem domborítja ki kellő módon összefüggésüket. Midőn kijelenti, hogy nálunk a törvényhozás és a közhatalom nem gondolja a vagyontalan munkásság érdekeit oly mértékben, mint más társadalmi osztályokét, még fel sem veti a kérdést, hogy ez miért van így? Holott erre a kérdésre már a feleletet is megkapja saját könyvének elején, ahol a kivándorlás ellenszerei között a munkáselemnek a politikai hatalomban való részesítését is szükségesnek jelenti ki.

„Kis eszközökkel, pusztán jóakarattal a népen nem segíthetünk” — mondja Ecséri könyvének végén. De azért alig hoz javaslatba egyebet kis eszközöknél, míg a létező bajok gyökereit alig meri érinteni. Sokban felvilágosult, előhaladó eszméi mellett még annak az ideológiának hódol, mely minden vidéken szükségesnek tart bizonyos arányban kis-, közép- és nagybirtokokat, az utóbbiak szolgálatára mezei munkásokat, amely az aratógépek elterjedését mint a nép keresetének elszedőjét megsiratja, amely a hitbizományokat nem eltörölni, hanem állami gyámság alá helyezni akarja. Így azután belesik abba a nézetünk szerint helytelen okoskodásba is, hogy a nagybirtokok feldarabolása ellene van a szegény ember érdekének, miután a személyesen dolgozó parasztgazda kevesebb fizetett munkást alkalmaz. Ám közismert tény, hogy ahol a föld sok kisbirtokos között oszlik meg, sokkal több ember szokott megélni, mint az uradalmak területein, tehát a „szegény emberek” ott nem pusztultak ki, hanem talán némi, az egyesekre nézve olykor válságos átmenet után — gazdákká alakultak át. Midőn pedig a könyv vége felé az ipar és mezőgazdaság érdekeinek egyezését azzal támogatja, hogy az iparnak jó vevője csak a jómódú mezőgazda, elmulasztja kifejtetni, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók mely osztályának túlsúlya és boldogulása biztosítja az iparnak a legjobb piacot. Holott ma már tudjuk, hogy egy gazdag nagybirtokos tisztességesen díjazott béreseivel együtt nem nyújt az iparnak annyi keresetet, mint egy a nagybirtok területén elhelyezhető jómódú kisgazdacsoport és ennek értelmiségi alkalmazottai.

Vannak e mellett a dolgozatnak oly részletei, melyek igen komoly megfontolásokra adnak alkalmat. Így azon megjegyzés, hogy a birtokos parasztság leginkább ott korlátozza utódainak számát, ahol a nagybirtokok közelsége a fölös családtagoknak megvásárolt telkekre telepítését nehezé teszi. Továbbá azon adat, hogy némely helyütt a gazdálkodni óhajtó, a kellő tőkével is rendelkező egyének csak akkor juthatnak eladó telkekhez, ha valamely birtokos családot az örökösödési osztály szükségére az eladásra valósággal reáknyszerít. Ez a tény, összevetve a nagyobb parasztsztr munkabéren zsugoriskodó, maradi gazdálkodásával mindenesetre erős érvet szolgáltat a paraszts hitbizományok eszméjével szemben. Nevezetes jele az időknek az is, hogy a parasztság némely helyütt a nagyobb birtokok parcellázását azzal szokta magyarázni, hogy „a föld nem tűr urat”.

Kiegészítésül jegyezzük még meg, hogy Ecseri e könyvében is az Ausztriával közös vámterület és az agrár vámvédelem hívének vallja magát. A takarmányul szolgáló tengeri vámját azonban takarmányszűk években épen a hazai állatállomány fentartása érdekében felfüggesztendőnek tartaná. Az állami beavatkozást sok mindenféle célra kívánja, a költségvetésben évenként tízmillió koronát kívánna a mezőgazdasági munkásnép felségelésére fordítani.

Az előadottak után csak azt kívánhatjuk, hogy Ecseri könyvét nálunk minél többen olvassák és a benne foglaltakat minél komolyabban fontolóra vegyék. Ne indítson senkit a szerző némely kérdésben megnyilatkozó konzervatívizmusa arra, hogy a könyvet „meghaladott álláspont”-féle kijelentéssel félretegye. Mert bizony örülhetnénk, ha a népünk sorsát irányító emberek Ecseri álláspontját nem-hogy meghaladták, de legalább megközelítették volna. (g.)

Az agrárkérdés és a szocializmus Franciaországban. (*Compère-Morel: La question agraire et le socialisme en France. Paris, M. Rivière & Cie 1912. 455 lap. 8 fr.*)

Az agrárkérdés az utolsó évtizedben élénken foglalkoztatta minden ország szociáldemokratáit. Lassanként megérlelődött a szociáldemokrata vezetőknel az a megismerés, hogy még a nagyon iparos államokban is lehetetlen a szociális viszonyok gyökeres átalakítása, amíg a föld népe, amely az ipari lakossággal szemben a legtöbb országban a többséget alkotja, rendületlenül kitar a mai társadalmi rend mellett és a szociáldemokrata agitációt ellenséges szemmel nézi. Ezenkívül a közvetlen politikai szükséglet, a választási sikerekre való törekvés is ráhajtotta a szociáldemokratákat, hogy a mezőgazdasági nép érdekeivel behatóbban foglalkozzanak. Különösen erősen fönforog ez a szükséglet a francia szocialista pártnál, mert az erős szindikalista, antiparlamentáris áramlat az ipari munkások egy részét elvonja a párttól. Ezért látjuk, hogy a francia szociáldemokrata-párt az utolsó évtizedben a parlamentben és az irodalomban igen behatóan tárgyalta az agrárkérdés egész komplexumát.

Compère-Morel, a francia szociáldemokrata-pártnak egy kiváló tagja, már évek óta bejárja az országot, tanulmányozza a parasztság

helyzetét és agitál közöttük a párt érdekében. Ebben a munkájában foglalja össze tanulmányának eredményét. Munkája három részre oszlik: az első részben ismerteti Franciaország mezőgazdasági népességének életviszonyait; a második részben az átmenetet a szocialista mezőgazdasági termelésre; a harmadikban pedig vármegyék, departementok szerint tárgyalja az egész anyagot.

Az első részben rámutat az agitáció nagy akadályaira a mezőgazdasági munkások körében; szét vannak szórva a munkások; a tőke elrejtőzik a munkások szeme elől; a munkások, akiket bérlők foglalkoztatnak, nem ismerik a földtulajdonosok óriási vagyonát és jövedelmét. Sokan közülök kisparasztoknál dolgoznak, velük egy asztalnál étkeznek, velük kártyáznak és nem értik meg, ha a tőke kizsákmányoló voltáról beszélünk nekik. Az agitációnak a tényleges viszonyokhoz kell alkalmazkodnia.

Ami az üzemkérdést illeti, C.-M. még mindig ragaszkodik ahhoz, hogy a mezőgazdaságban van koncentráció, bár a statisztikai adatok, amelyeket közöl, erre nézve alig nyújtanak támpontot. Számbelileg ugyan a kisüzemek (10 ha alatt) 1892 és 1908 közt fogytak; viszont az általuk megművelt terület tetemesen emelkedett.

A terület nagysága volt:	1908	1892
Egy ha-nál kisebb üzemeknél	1,228.597 ha	1,243.200 ha
1—10 ha	11,559.344 ha	10,383.300 ha
10—40 ha	<u>14,825.298 ha</u>	<u>12,946.400 ha</u>
	27,613.239 ha	24,572.900 ha
40 ha-on felül	16,270.556 ha	18,579.700 ha

Látjuk tehát, hogy a parcellabirtokot számba nem véve, a kisbirtokterület 16 év alatt óriási emelkedést mutat, míg a 40 ha-on felüli birtokterület $2\frac{1}{4}$ millió hektárral kisebbedett, ami óriási birtokelaprózódást jelent. Látjuk továbbá, hogy mily összehasonlíthatatlanul kedvezőbb a francia birtokmegoszlás a magyarországinál.

A földbirtok eladósodása igen nagy mérvű. C.-M. 15 milliárdra teszi a francia mezőgazdaság bekebelezett és nem bekebelezett adósságát, ami után évi 700 millió fr. kamatot kell fizetni. Ilyenmódon a hitelezők a föld tulajdonképeni urai, akik a földet csak azért hagyják meg látszólag a művelők kezében, mert a munkáshiány mellett kevesebb jövedelmet hoznának ki a földből, ha maguk műveltetik, mint így. A kis üzem technikailag föltétlenül kedvezőtlenebb, mint a nagyüzem vagy a kapitalista nagybérlet. Egy ilyen nagy bérlet leírását is nyújtja C.-M. a hatodik fejezetben.

A kisbirtok helyzetét nagyon rosszabbítja az a körülmény, hogy a paraszt többé nem adja el egyenesen a fogyasztónak termékeit, hanem a közvetítő kereskedőnek, aki így úrrá lesz a paraszt fölött, aki jövedelméből alig bír megélni, aminek bizonyítására C.-M néhány paraszt háztartás költségvetését közli. Még rosszabb természetesen a bérlők és a felesgazdák sorsa. A bérlőknek és feleseknek itt is a bérösszegeken kívül mindenféle terményt kell szolgáltatni a földesúrnak, úgy hogy a helyzete alig különbözik a régi jobbágyokétól. C.-M számos bérleti szerződést szó szerint közöl.

A kisbirtokosok, bérlők és feles földművelőknél még rosszabb helyzetben vannak persze a földnélküli vagy csak egy kis parcellával bíró mezőgazdasági napszámosok, noha bérük az utolsó években, 1892 és 1910 közt tetemesen emelkedett. C.-M. saját tapasztalatai alapján a francia mezőgazdasági férfimunkások átlagos napszámberét napi 3 fr.-ra teszi, míg 1892-ben a nyári napszám 2,94 fr, a téli napszám 2,04 fr volt. Mivel azonban a megélhetés azóta ugyanolyan arányban drágult, a francia mezőgazdasági munkások helyzete ma sem jobb, mint 20 év előtt. A mezőgazdasági munkások évente átlag 90 napig vannak munka nélkül, úgy hogy évi munkanapjaiknak száma 250-re tehető. Ilyen alapon a mezőgazdaságban alkalmazott férfimunkások évi keresetét 750 fr.-ra becsüli.

C.-M. persze rettenetes kevésnek ítéli ezt a keresetet; mit szólna a magyar mezőgazdasági munkások évi 480 kor. keresetéhez?

A nyomor a francia mezőgazdasági munkások körében is nagy. Szerző részletes leírásokat közöl. Egy *l'Eure et Loire*-beli munkás, akinek négy gyermeke és beteg, keresetképtelen felesége van, egész éven át 766.5 francot keresett. Ebből lakásra, orvosra és orvosságra 160 fr-ot költött, úgy hogy 606 francja maradt, amelyből hatodmagával élnie, ruházkodnia és fűtenie kell. Az élelem ilyen körülmények közt bizony koldusszegény volt: reggel soványleves, délben zöldség-leves kenyérrrel oly sűrűn teleaprogatva, hogy a kanál megáll benne, este sült krumpli szalonnával . . . Nagy időközökben egy csöpp füstölt hús a levesfőzéshez. (92. lap.) A bevételek általában kisebbek a legszükségesebb kiadásoknál: állandó nélkülözés és eladósodás a francia mezőgazdasági munkások sorsa.

A mezőgazdasági népesség utolsó rétegét a birtoktalan mezőgazdasági cselédek teszik; számuk 1,8 millió. Ezek jobban keresnek, mint a napszámosok, nincsenek soha munkanélkül, viszont munkájuk sokkal terheesebb és munkaidejük hosszabb, mint a napszámosoké. A gazdasági cseléd kap ételmet és szállást a saját részére: családjá a készpénzfizetésből él, amely 400 és 800 franc közt ingadozik. Az élelem vidékenként változik; vannak vidékek, ahol a cseléd együtt eszik a gazdával; más vidékeken fekete kenyeret, szalonnát, levest és krumplit etetnek egész éven át a cselédekkel: a szalonna avas, a kenyér két hetes. Lakásuk majdnem mindenütt az istálló: itt, a lovak vagy tehének mellett, egy sarokban áll a cseléd ágya, pár darab fából összetákolva, szalmával bélelve; néhány durva pokróc szolgál ágyneműként. (102. lap.)

Munkája első részében ezt a képet nyújtja C.-M. a francia földművesek életviszonyairól; szomorú kép, de megközelítőleg sem oly vigasztalan, mint a magyar föld népének sorsa. Munkája második részében a szociáldemokrata-párt viszonyát a parasztokhoz, a mezőgazdasági termelés jövőbeli alakulását tárgyalja. Alapelvül azt állítja föl, hogy az olyan birtok, amelyet tulajdonosa kizárólag saját és családjának munkaerejével művel, megmaradhat az illető tulajdonában, sőt gyermekeire is hagyhatja a szociális társadalom idején is. Az olyan birtokot azonban, amely-

nek megművelésére idegen munkaerő, tehát kizsákmányolás szükséges, ki kell sajátítani a közösség számára. Bizonyítja, hogy Marx és a nagy szocialisták is így értették a dolgot. A szocializmusnak a kisbirtokkal szemben csak az a kötelezettsége van, hogy a kisbirtokosokat a kollektív termelésre előkészítse. Ennek az előkészítésnek pedig a legjobb módja a kollektív termelés előnyének szemléltetése: ha a kisbirtokosok látni fogják, hogy mennyivel több jövedelemre tesznek szert azok, akik a közösség kötelékében termelnek, nem fognak késeledelmeskedni, hanem földjüket a közösségéhez csatolván, a közösség szolgálatába fognak állni.

Nem lehetetlen azonban, hogy a kisbirtokosok egy része más utón fog eljutni a kollektív termeléshez, t. i. a szövetkezeti termelés révén. A szövetkezés módot nyújt a kisbirtoknak, hogy a nagyüzemnek majdnem minden technikai előnyét alkalmazza: innen már csak egy lépés a kollektív termeléshez.

Ezen megfontolások alapján C.-M. egy agrárprogram-tervezetet dolgozott ki a francia szociáldemokrata-párt számára, amelyben, miután hangsúlyozta, hogy csak a föld kollektív használata szolgálhat a kérdés végleges megoldásául, a következő főköveteléseket illetve teendőket állítja föl:

1. A mezőgazdasági munkásszervezetek kiépítése.
 2. Az összes munkásvédő törvények alkalmazása a mezőgazdasági munkásokra, valamint minimális munkabérek megállapítása közösen a szakszervezetek és a község tanácsok által.
 3. Nyolcórás munkanap; az intenzív munka idején túlórázás külön fizetéssel; hetenkint egy nap munkaszünet.
 4. A közegészségügyi törvények alkalmazása a munkások lakó-és fekvőhelyeire.
 5. A 13 évnél fiatalabb gyermekek alkalmazásának megtiltása; az ifjúmunkások csak reggel 7 óra és esti 7 óra közt dolgozhatnak.
 6. Mezőgazdasági választott-bírószágok szervezése.
- A követeléseknek ez a csoportja a mezőgazdasági bérmunkások sorsát javítaná. A 7. 8. 9. pont a kisbérlők helyzetével foglalkozik; követeli a bérleti szerződések fölülvizsgálatát, a túldrága bérletek hivatalos megszüntetését, mindenféle külön szolgáltatások megszüntetését, a többszörös bérbeadás megtiltását stb.
10. Mindenféle mezőgazdasági szövetkezés hathatós előmozdítását.
 11. A községek köteleztesenek mezőgazdasági gépek beszerzésére, amelyeket ingyen bocsássanak a kisbirtokosok rendelkezésére.
 12. Minden közvetett adó megszüntetése, az egyenes adók átváltoztatása progresszív jövedelmi adóvá 3000 francos adómentes létminimum mellett.
 15. A községi földtulajdon elidegenítésének megtiltása.
 16. A földadó kataszter revíziója.
 - 17-19. A föld termőképességének megjavítása, a mezőgazdasági termelés fejlesztése, ingyenes mezőgazdasági oktatás, a mezőgazdasági kísérletek fejlesztése.

18. Vadászati és halászati szabadság, csak az állomány megőrzésére való korlátozással. (140—42. lap.)

Munkája harmadik részében C.-M. departementok (vármegyék) szerinti tömör leírását adja a francia agrárviszonyoknak. Rövid leírását a vidéknek, az üzemek számát és nagyságát, kisebb részekre osztva a vármegyét; az egyes vidékeken túlnyomóan termelt terményeket; az átlagtermést; a föld árát; a mezőgazdasági népesség szociális megoszlását és a munkabérek nagyságát. A franciák számára igen becses anyag, mert túlnyomóan a szerző saját tapasztalatain alapul. A magyar olvasó számára azonban, aki nem ismeri részletesen Franciaország földrajzát, kevés érdekléssel bír. Végül statisztikai táblázatokat közöl a városba tömörülésről és a vidék elnéptelenedéséről.

C.-M. könyve teoretikus tekintetben semmi újat nem nyújt; álláspontja körülbelül megegyezik Kautsky álláspontjával, azzal a különbséggel, hogy a mezőgazdasági szövetkezeteknek igen nagy fontosságot tulajdonít. Ellenben a francia mezőgazdasági népesség életviszonyainak megismerésére igen alkalmas, a földművesnépesség közti agitációra is sok igen hasznos útmutatás van benne. *Vj.*

Okság és törvényszerűség a pszichológiában. *(Írta Dr. Kornis Gyula. Budapest, 1911, Franklin-társulat.)*

Ma, amikor a modern filozófia és természettudomány egészen új ismeretelméletet alkot magának, mely vagy teljesen eliminálhatni véli, vagy merőben új felfogásban mutatja be azokat az eddig érinthetetlennek tartott alapfogalmakat, mint szubstancia, erő, okság stb., amikor tehát a törvényszerűség és kauzalitás mivolta és értéke legalább is újból megoldandó ismeretelméleti probléma, első tekintetre kevés értékkel bíztatónak látszik az a vállalkozás, mely az okságot és törvényszerűséget, mint adottat, mint a filozófia megingathatlan alaptételét, eddigi fundamentális jelentőségében vizsgálja a lelki élet terén. Meg kell állapítanom azonban, hogy kellemesen csalódtam, mert Kornis Gyula könyve értékes, szép munka, melyet mindvégig élvezettel olvastam. Tagadhatatlan ugyan, hogy a műnek erősen érezhető hiánya, hogy magával az okság kérdésével ismeretelméleti szempontból egyáltalán nem foglalkozik, ezzel szemben azonban olyan erősségei vannak, melyekért el tudjuk nézni e hiányosságot és itt-ott tévedéseit is.

Szerző azt a problémát fejtegeti könyvében, hogy az okság és törvényszerűség filozófiai és természettudományi elve mennyire érvényesül a pszichológiában. Bevezetésében utal arra, hogy eddigelé a lelki jelenségeket tisztán természettudományi módszerrel vizsgálták, a lelkivilágban mindenáron a nagy Kosmos egy darabját látták csupán és az atom képeire megkonstruálták a lelki elemeket. Ez a módszer azonban nem vezetett eredményre, mert a lelki élet tovább nem analizálható alapelemek összetétele; az éntől különválasztott egyes képzet, érzés, akarás nincs. A lélektan nem dolgozhatik analízissel és szintézissel, mert ez a lelki jelenségeket holtta és értelmetlenné teszi, holott itt, ellentétben a fizikai világgal, minden egységes, eleven

és új. De vajjon egyáltalán nincs-e helye az okságnak a pszichológiában? Erre a kérdésre ad választ szerző könyve első részében. Annak megállapítása után, hogy a kauzalitás egyetemes elv, melyet már a tapasztalat fogalma föltesz, kifejti, hogy ez az elv a pszichológiában is érvényes, de itt mégsem ugyanaz, mint a természettudományokban. Vannak, akik szerint a pszichikai okság több, mint a fizikai, mert ez utóbbi csak időbeli egymásutánat fejez ki, de arra a dinamikus mozzanatra, melynélfogva A létrehozza B-t, nem derít fényt; a lelki életben azonban szerintük nemcsak egymásutánat, hanem az okozás processzusát is átéljük. Ezzel szemben szerző meggyőzően mutatja ki, hogy a lelkivilágban is csak akaratimpulzusról és mozgásról tudunk, de a kettő kauzális összefüggéséről semmiféle introspekció sem nyújt felvilágosítást. A kauzalitást itt sem éljük át, tehát a pszichikai okság is csak fogalmi és nem fenomenális.

Helytelen az ú. n. konstruktív pszichológia álláspontja is, mely a tudat egyes elemei közt keres oksági viszonyokat. Ez az elemzés képzetekre, érzésekre és akarásokra, merő abstrakció. A lelki élet nem e részekből áll, mert az mindig egységes. Kauzalitás szempontjából tehát ezek az analízis útján kapott elemek nem tekinthetők önálló ágenseknek, hanem csak az egységes tudat módosulásainak. „A lelki folyamatok az én reakciói és akciói és mint ilyenek kauzálisán függnék egymástól, egymást kiegészítik és föltételezik . . . Minden bármely egyszerű tudatállapot virtuális módon magában foglalja annak a személynek múltját és jelenét, akinek tudatállapota.” Minden egyes pszichikai folyamat utolsó alapja mindig a tudat egész múltja.

A pszichikai okságot megkülönbözteti tehát a fizikaitól első sorban a tudat szintetikus természete, mely szerint minden pszichikai jelenség valami kvalitatív újat, az előzményekben maradék nélkül elő nem fordulót tartalmaz. A fizikai területen egyik folyamat mindig a másiknak ekvivalens folytatása. Ellenben a pszichikai kauzalitás nem mechanikai kauzalitás, mert a folyton fejlődő tudat mindig hozzáad valamit magából az egymást előidéző tudatállapotokhoz. A pszichikai okviszonyok tehát nem határozhatók meg kvantitatív, a lelki jelenségekből oksági egyenletek nem alkothatók, a kvalitatív különbségeket itt nem lehet kvantitatívokra visszavezetni. Ezzel kapcsolatos mindjárt a fizikai és pszichikai okság közti másik nagy eltérés is. A fizikai okság abszolút jellegű, vele a *savoir pour prévoir* elv megvalósítható, 'ellenben a pszichikai kauzalitás csak regresszív jellegű, valamely lelki jelenség bekövetkezését okaiból előre nem, vagy csak körülbelül képes meghatározni.

Abból, hogy a pszichikai folytonosság tartalmi összefüggés, melynek nem feltétele az időszemlélet kontinuitása, folyik egy további különbség. A lelki történés legközelebbi, vagy döntő okainak nem kell ugyanis közvetlen megelőzőknek lenni. A kontinuitásnak bármely, időben közeli, vagy távolabbi tagja minden pillanatban aktuálissá válhat. Végül különbözik a pszichikai okság a fizikaitól abban is, hogy ezzel ellentétben teleológiai természetű, célokat valósít meg és értékeket hoz létre. Pusztán kauzális módon, cél fölvétele nélkül a lelki élet nem érthető meg.

Könyvének II. részében szerző a törvényszerűséggel foglalkozik és különbséget tesz kauzális és empirikus törvényszerűség között. Cáfolva az angol empiristák determinizmusát és foglalkozva Wundt és Höffding idevágó elméleteivel, megállapítja a Weber-Fechner törvény használhatatlanságát és kimutatja, hogy a pszichofizikai kapcsolatok nem alkalmasak a lelki élet exakt törvényszerűségének fölvételére, mert a pszichikai változások imponderábilisak és nem változtathatók energiameennyiségekké. A pszichológiában olyan értelemben vett törvényszerűségről, mint a természettudományban, nem lehet szó. A pszichikai jelenségek tűnékeny, kvalitatív, aktuális és sok részben individuális jellege csak bizonyos tipikus szabályszerűség megállapíthatását engedi meg. A pszichológiai törvények tehát csak empirikus törvények, melyek nem fejeznek ki föltétlen szükségszerűséget s így a történéseknek bekövetkezendő egymásutánját sem, hanem csak azok tendenciáját tudják előre megmondani. Exakt törvényszerűség a pszichológiában nem lehetséges. Az utolsó fejezetben szerző a pszichológia helyét vizsgálja a tudományok között.

A dualisztikus felfogás, mely az egész munkán végigvonul és az erősen érezhető Bergson-hatás magyarázza meg, hogy szerző legtöbbször helyes okfejtései néha helytelen mederbe jutnak. Így már a kiinduló pontnál hibázott a szerző azzal, hogy a pszichológiát szembeállította a természettudományokkal. Hogy az indukció, analízis, szintézis és kísérlet, szóval eminenter természettudományi módszerek egyedül alkalmasak-e és célravezetők-e a pszichológiában is, az lehet vita tárgya és én magam is elfogadom annyiban szerzőnek bergsoni álláspontját, hogy a lelki élet terén az intuíciót is segítségül kell venni; ez a módszertani eltérés azonban a pszichológiát nem zárja ki a természettudományok köréből. Szerző megfeledezett arról, hogy a pszichológia éppen a legelső és mindent magában foglaló természet-tudomány, mert hisz minden, ami nekünk adva van, amit tapasztalunk, amit a természetben analizálunk, szintetizálunk, megfigyelünk és kísérlet tárgyává teszünk, első sorban a mi élményünk s csak aztán lesz belőle tárgy.

A dualisztikus nézőpontból ered szerzőnek az a tévedése is, hogy a lelki történések létrejövetelében, oksági viszonyában és kvalitatív meghatározottságában a külső természeti, társadalmi és biológiai tényezők fontosságát lefokozhatni véli.

Legértékesebbek a műben a pszichikai okság természetéről szóló fejtegetések, ahol mély analízissel, sok új és érdekes szemponttal és meggyőző érveléssel találkozunk. Itt is átcsilámlanak ugyan bergsoni gondolatok, de azért érezzük, hogy nem a mesternek egyszerű recitátora szól hozzánk, hanem egy önálló gondolkodó, aki tanítvány ugyan, de saját maga választotta úton jár s meg tudja látni mesterének fogyatkozásait is.

Az akaratról szóló fejezet lényegében nem tartalmaz semmi újat, érdemesnek tartom azonban annak az elismerésre méltó ténynek illusztrálására, hogy szerző, aki szerzetes tanár, mennyire emancipálni tudta magát a valláserkölcsei képzetektől és mily objektivitással és tisztán tudományos elmélyedéssel kezeli tárgyát, szösz szerint ideiktatni, amit

az erkölcsi szabadság megállapításának konklúziójához fűz: „az erkölcsi jó érdekében csakis akkor történik a döntés, ha a pszihikai előzmények és feltételek ezt megengedik”.

Amit szerző a törvényszerűségről mond, az mindvégig érdekes ugyan, de itt okfejtései már nem oly meggyőzők és némely tétele és megállapítása erősen kihívja a kritikát. A disztinkció kauzális és empirikus törvényszerűség között nem állja meg a helyét. A lelki történések processusa ép oly szükségszerű, mint a természet történéseké, a különbség csak az, hogy amott kevésbé ismerjük azokat a tényeket, melyek a történéseket kiváltják, mint a természeti jelenségeknél. S viszont „a természettörténés nem abban az értelemben szükségszerű, hogy annak okait meg tudjuk adni, vagy meg kellene adnunk, hanem mert az, mint kivételnélküli tolja föl magát. Nem kauzális, hanem reális szükségszerűségről van szó. A természettörténés lefolyása magában szükségszerű, de azért a tényeknek, melyek ilyen lefolyás kezdetét bevezetik, nem kell szükségszerűeknek lenniök”. (Volkmann: *Erkenntnistheoretische Grundzüge der Naturwissenschaften*, 166. 1.)

Hogy a lelki élet természete kizár exakt törvényszerűséget, az kissé tudománytalan, vagy legalább is merész állítás, még ha annál olyan tekintélyekre támaszkodik is szerző, mint James, vagy Möbius. Gondoljunk csak arra, hogy ma a szociológiában, sőt egy par excellence természettudományban, a meteorológiában is csak oly ingatag talajon mozgunk, mint a pszichológiában. Az előálló esemény itt is oly számos, oly különböző és esetleg messzeeső tényező eredménye, hogy a ma rendelkezésünkre álló eszközökkel és módszerrel az „oksági viszonyt” itt is csak hiányosan, a törvényszerűséget csak megközelítően tudjuk megállapítani. Itt is csak „prognózist” vagyunk képesek adni, de szükségszerű bekövetkezést nem tudunk előre megmondani. De vajjon szabad-e azért tudományos komolysággal kimondanunk, hogy a meteorológiában exakt törvényszerűség nincs? Abban igaza van szerzőnek, hogy az eddigi módszerek, melyekkel a lélektani törvényszerűség megállapíthatását remélték, igen kevés eredménnyel jártak, ez azonban legfőleg csak a módszer helytelenségét, vagy tökéletlenségét jelenti, de nem azt, hogy a pszichológiának sosem lesz egy Lavoisierje vagy Newtonja.

Szerző széles apparátussal és a modern filozófiai irodalom óriási részének áttanulmányozása után írta meg művét. E nagy tudományos készültség az egész munkán áttetszik, mely mindvégig magas színvonalú. Emellett kiemelendő érdeme világos, könnyed nyelvezete és magyarsága is, melyhez tudományos irodalmunkban nem igen vagyunk hozzászokva.

Szilárd Ödön

A magyar kartellek. (Írta Varga Jenő. Budapest, Népszava könyvkereskedés, 1912. 94 l. Népies kiadás, ára 40 f.)

A magyar szociáldemokrácia agitációs irodalma eddigelé alig szolgálhatott bizonyítékául e mozgalom marxista jellegének. Hogy a gazdasági élet, a termelésnek, a forgalomnak, a megoszlásnak viszonylatai szabják meg a magyar társadalom életét is, az programokban

és egyéb nyilatkozatokban időnkint megjelenő elméleti deklaráció volt, amelynek azonban a magyar közgazdaságból induktív alapot és reális tartalmat adni főlegesen tartották azok, akiket a tétel igazságáról a német irodalom már meggyőzött volt. A magyar munkásnak alig lehetett más képzeje országunk társadalmi tagozódásáról, az osztálykülönbségekről, mint hegy ez azért van, mert az egyiknek birtoka van, a másiknak nincs; vagy még inkább: az egyiknek van része a politikai hatalomban, a másiknak nincs. Nagyon egyszerű hát a megoldás: részt kell kapni az államhatalomban és mindjárt másként lesz.

Társadalmi problémánknak ez az egyszerű formulázása megfelelt annak a régebbi fölfogásnak, amely a magyar munkásmozgalom programjának kitűzésénél és szervezeti formáinak megszabásánál sokáig nem számolt azzal, hogy a magyar munkáspolitikának is számtalan sajátos, mondjuk: „nemzeti” problémája van, ezen ország különleges természeti viszonyaiban, földrajzi elhelyezésében, politikai fejlődésében, nemzeti hagyományaiban gyökerező. Hogy a munkásmozgalom újabb reális tényező lett a magyar politikában: kényszerűleg alkalmazkodott a nemzeti környezethez. És ha ezen valóságos revizionizmust nem követte még az elméleti, ez azt mutatja, hogy a vezető emberek azzal vannak elfoglalva, ami egy pártnak lényegében levő dolga: a gyakorlattal. Nem nagy baj ezért, ha azt látjuk, hogy a fiatalkori elméleti tradíciók nemzetközi kongresszusokon és egyéb, többé-kevésbé alkalmas alkalmakkor a német ortodox marxizmus mindinkább kisebbedő és színét vesztő táborában tartják a magyar munkásság képviselőit akkor, amikor itthoni egész életük és cselekvésük — igen helyesen — egyenes megtagadása a német szociáldemokrácia hagyományainak.

El kell jönnie azonban az időnek, amikor nem lehet majd megélni a mának égető szükségleteiből, amikor hidat kell majd verni a holnap és a ma közt, az egyetemes fejlődésben éles szemmel és tisztán megkülönböztetni a magyart és a jövő szükségességeinek megismerését cselekvő akarattá edzeni saját érzelmi hatók által, saját osztálytradíció megteremtésével. A magyar történelemnek munkásszempontból való, vagyis a gazdasági és társadalmi harcokat fölfedő, tehát helyesebben: szociológikus földolgozása a legfontosabb elméleti és gyakorlati föladatok egyike lesz. Ennél is fontosabb Magyarország mai gazdasági szervezetének leírása és elemzése, reális gazdasági politikájának elméleti megalapozása és megokolása. Azt lehet mondani: nincs a teoretikus számára marxistább föladat Magyarországon, mint ez ország közgazdaságának, termelése, forgalma, megoszlása viszonylatának analízise és fejlődési irányainak kijelölése. Csakis ezen az alapon lehet majd valóban gyakorlati, mert a tényeknek megfelelő programot alkotni a magyar munkásmozgalom számára.

Néhány korábbi, de kevésbé tervszerű, vagy hamar megfeneklett kezdet után több fiatal írónk újabb irodalmi munkássága biztat azzal, hogy ez a munka: Magyarország közgazdaságának tudománya nemcsak nem lehetetlen, hanem hogy kiépítése már is megkezdődött. Amit Rácz Gyula és Dániel Arnold a magyar mezőgazdaságra vonatkozólag kezdett el, azt a bányászatra vonatkozólag Aradi Viktor, az iparra

vonatközzé Varga Jenő csinálja: a legteljesebb közgazdaságtani elmélet világhírűségében boncolják a magyar közgazdaság testét. Az utóbbinak e folyóiratban és a *Közgazdasági Szemlé*-ben megjelent értekezései és a drágaságról szóló füzeté után új adalék legújabb munkája a magyar kartellekről.

A magyar ipari politikának a Weber-féle telephelyelméletre fektetése logikusan erre a problémára kellett hogy vezesse Vargát. Néhány legfontosabb föltételét a racionális ipartelepülésnek éppen némely kartellünk adja meg (illetve vonja el). A hírhedt vaskartell a szénkartellel együtt minden ipari fejlődés legeslegesítő tényezőjét tartja kíméletlen és kegyetlen uralma alatt; a téglakartell éppen olyan akadály a alkalmas munkásanyag biztosításának, mint a mezőgazdák kartellje által kikényszerített vámok, vagy az egyéb élelmiszerek drágaságát okozó cukor-, liszt-, sör-, szesz-, petroleum és sok egyéb kartell. Ezek a gigantikus koraszülöttek — vagy inkább *filii ante patrem* — és nem Ausztriával való vámközösségünk a szubvenciókkal agyon-támogatott magyar ipar fejlődésének kerékkötői. Mögöttük állnak a *société anonyme* gondosan őrzött homályában a nagybankok, amelyek szerepének fölfedésével Hilferding elmélete számára szolgáltattak induktív bizonyítékokat a szerző. A francia Lysis és F. Delaisi munkái pedig arról győzték meg, hogy a részvénytársulati demokrácia a valóságban a bankok felelőtlen vezetőinek játssza kezébe a nemzeti jövedelem millióival együtt a politikai hatalmat is.

Mindez azonban Vargánál távolról sem egyszerű átültetése idegen elméleteknek. Már maga az anyag fölkutatása Magyarországon a legfáradtságosabb föladat. A magyar kutatóknak nem állnak kényelmes rendelkezésére olyan anekdoták, amelyeket az amerikai, a német, és legújabbban az osztrák kormány rendezett országa kartelljeiről. Sajnáljuk is, hogy a szerző nem várta be az osztrák kartell-anekdoták irományait, amelyeknek azóta megjelent füzetei, kivált a vaskartellről szóló testes kötet tömegét tartalmazzák az értékes információknak. Igaz, hogy ezek nem mentették volna fel a szerzőt az önálló anyaggyűjtés munkája alól. Az osztrák anekdoták szigorúan, nagy hivatalos résen/e-vel megállapított kerete nem engedte meg azoknak a személyi összefüggéseknek földerítését, amelyek a pénztöke politikai hatalmának egyúttal a történelmi materializmust is kitűnően igazoló bizonyítékai. Valóban, minden régi történelmi vagy etnográfiai példalóznál csattanóbb, szemléltetőbb, meglepőbb érv az, amely közéletünk mindennap szereplő alakjait állítja be a társadalmi okozatiság egy példájában a történelem színpadára. Ez egyképpen tudományos és gyakorlati tett; és elméleti és gyakorlati hatása sokkal gyümölcsözőbb, mint azoké a vértelen teóriáké, amelyeknek a való élethez való közét kibogozni új külön stúdium. Az e fajta közgazdasági tudomány távolodás a régi német, és közeledés az új-német, de méginkább az angolszász és francia szellemhez, amellyel hogy fölfrissítse magát, a némettel százötven esztendeje valósággal incesztust üző magyar számára legfőbb ideje.

Es ezért, ha igaz volna is, amit a szerző bevezetésében ír: hogy füzeté sok fáradtságnak „sovány eredménye”, örömmel kellene fogad-

nunk füzetét. Tényleg azonban a füzet, ha nem is meríti ki anyagát, azt a fontos igazságot teljesen bebizonyítja, hogy „a tőke hatalmát egész Magyarországon vagy ötven ember tartja kezében. Néhány nagybank kezébe fut össze Magyarország nagyipara. A nagybankok hozzák össze a kartelleket, diktálják az árakat és dirigálják Magyarország egész törvényhozását ama ezernyi érdekszál révén, amely minden nevesebb politikust a bankokhoz és nagyipari vállalatokhoz fűz”. Ha elolvassuk például a Kereskedelmi Bank érdekeltségének listáját, amely nem kevesebb mint 800 millió koronát egyesít, az ugyanezen bank vállalataiból fizetést húzó 24 országgyűlési képviselő és 9 főrendiházi tag nevét, Láczy Leó nyilvános jövedelmének összeállítását, ami 1910-ben 428.000 koronát eredményez — sokkal többet értünk meg napjaink politikai eseményeiből.

sz. e.

KÖNYVSZEMLE

I A szociológia segédtudományai (*Filozófia, biológia, lélektan stb.*)

Fejes Áron: *Az akaratszabadság problémája.* Szerző kiadása.

Elcsépelet témát elcsépelet módon tárgyal szerző e kilenc íves munkájában. Számtalanszor hallott gondolatokat, régi ismerős elmélkedéseket mond el az okságról, etikai szabadságról, jellemről és erkölcsi felelősségről, miután könyve első felében szükségesnek tartja az olvasóval megismertetni, hogy az akarat szabadságáról minő felfogásuk volt a gondolkodóknak Platóntól Wundt-ig. Új, vagy önálló gondolat nem zavar bennünket a műben, mert szerző hűségesen kitart amellett, amit Wundt és honi filozófusunk, Pauer mondott. Azt hiszem, nagy tudományos értéknek szerző maga sem szánta könyvét, ellenben, mint népszerű ismertetés igen alkalmas olvasmány lehet a középiskolai ifjúságnak és a közönség azon részének, mely e kérdésről még sohse olvasott.

Whetham, W. C. & Cathrine D.: *Heredity and society.* New-York, 1912. Longmans, Green & Co. VIII + 190 l.

Régebben a verseny volt az, ami a természetes kiválasztásnak megfelelt a társadalmi fejlődésben. Ma a betegség a fő kiválasztó tényező. Ha küzdünk a betegségek ellen, gyengítjük a kiválasztó munkát s ártunk a társadalomnak az által, hogy megmentjük az életre nem valókat. Nem a hanyag egészségügyi politikát akarja a könyv védelmezni, csak a probléma bonyolult voltára hívja fel a figyelmet. A negyedik fejezet a vallás biológiai jelentőségét tárgyalja. A vallás önfeláldozást hirdet, harcokba vitte az embereket s befolyásolnia kellett a fenmaradókat, amennyiben a mai vallás a mai társadalom hibáit ápolja, gyengeség forrása és ezért káros. A szerző véleménye szerint túl nagy súlyt helyeznek ma a társadalomjavító és egyenlőségi törekvésekre s nagyon keveset a társadalom biológiai alapjaira. Ilyen szempontból tárgyalja a nevelés, a politika, a népfelszabadítás kérdéseit.

II. **Szociológiai elmélet** (*Társadalmi fejlődés, közgazdaságtan, jogbölcselet stb.*)

Kellogg, Vernon Zyman: *Beyond war. A chapter in the natural history of man.* New-York, 1912. Henry Holt & Co. 172 l.

A háború biológiai hatásainak tanulmánya. A szerző röviden vázolja az ember fejlődéstörténetét s a benne mutatkozó növekvő altruizmust ebben a korban az ember társas hajlamának tulajdonítja. „Az emberek segíthetik egymást, mondja, ha okosan járnak el ebben is. A jótékonyág lehet észszerű is. Gondot kell viselnünk a társadalom minden hasznos tagjára, minden tiszta vérű, világos eszű, erős testű, betegségnek ellenálló, hosszúéletű egyénre mivel ezek frissíthetik csak fel a fajt, ezek vihetik csak előre a társadalmat. Ez az észszerű eugenika biológiai alapja. De nemcsak ennek, hanem ez a biológiai alapja az észszerű szocializmusnak, nemzetköziségnek, humanizmusnak

minden mozgalomnak, melynek célja, hogy az embereket közelebb hozza egymáshoz.” Az egész munka a békemozgalom mellett érvel s a háborút a mai korban anakronizmusnak mondja, melynek el kell tűnnie hamarosan. Bemutatja, hogy milyen szerepet játszott a háború a múltban s ha még ma is nyúlnak fegyverhez, ez csak egy fejlődésbeli maradvány.

Maciejewski, Casimir: *La guerre. Les causes et les moyens de la prévenir.* Paris, 1912. Giard & Brière. 91 l.

Szerző mindenekelőtt az utolsó száz év háborúinak okait kutatja és 49 eset vizsgálata kapcsán ezeket az okokat elsődlegesekre, másodlagosakra, vegyesekre és fiktívekre osztja. Ezen osztályozás segélyével a pacifizmus problémáját az elsődleges okokra korlátozza. Ezen okok alapja a hódítás vágya. Minthogy ez a birtoklás vágyából ered, nem lehet formájában megsemmisíteni, de paralizálni lehet.

A militarizmus nem tartozik a háborúk okai közé, mivel egyszersmind a háború megfékezésének is eszköze. A militarizmus megnövekedése oda vezetett, hogy a háborúk egyre ritkábbak és rövidebbek lettek; a jövőben ugyanez a tendencia általános forradalomra fog vezetni, mely megfogja teremteni az általános béke számára kedvező feltételeket. Ebből az következik, hogy a fegyverkezések korlátozására, még inkább a teljes lefegyverezésre való törekvés ellentmond a béke műve természetes fejlődésének.

Munkája másik részében szerző ama tényezőket vizsgálja meg, melyek segélyével az ember a véres összeütközések megfékezésére törekszik. Ezek a tényezők: a békebíróóságok, a katonai erő és a szerződések. Ezek csak úgy vezetnek tartós békére, ha valamennyi együtt fordul elő. Ennélfogva a pacifistáknak a nemzetközi szövetség eszméjét kell propagálni. Az összes szövetséges államoknak nemcsak a kölcsönös félreértések elosztatására kellene törekedniök, hanem fegyveres erejük bizonyos részét, mondjuk $\frac{1}{10}$ -ét egy nemzetközi *détachement* alakítására kellene fordítaniuk. Ezek a *détachementok* együtt egy nemzetközi szakerőt alkotnának, mely a nemzetközi békebíróóságnak a reális súlyt megadná. Ez a hatalom a pacifizmust az álmok világából a realitások sorába helyezné.

Moore, Henry Ludwell: *Laws of wages. An essay in statistical economics.* Newyork, 1911. Macmillan. VIII + 196 l.

Azoknak az újabb könyveknek egyike, melyek a matematikai-statisztikai módszer alkalmazását próbálják ki elméleti közgazdaságtani törvényszerűségek igazolásában. A szerző az új statisztikai módszert a munkabér produktivitásának azon elméletén próbálja ki, mely szerint a munkabér szabályszerint annyi mint specifikus termelésének értéke. Bizonyos iparágakra és meghatározott helyekre szorított statisztikai adataiból levont következtetések:

1. a tanulatlan munkások bérére az élelmiszerek árai nincsenek befolyással.
2. a tanulatlan munkások bérét nem életmódjuk (standardjuk) határozza meg, noha a kettő között elég nagy az egyezés.
3. a tanulatlan munkások és tanult munkások bére igen szoros összefüggésben van egymással.
4. az átlagos napibér hullámvárosa egyenes arányban van a munkás napi termelése átlagértékének hullámváásával.
5. amilyen gyors egy iparágban a tőke növekedése, épen olyan gyorsan nő a munkabér.

6. az ügyesség megoszlásának görbéje összeesik a munkabér megoszlásának görbéjével.

7. minthogy a munkás teljesítő képességének növekedése maga után vonja bérének emelkedését, magasabb bérért való sztrájk sikerülni fog, ha megnövekedett teljesítő képességen alapszik, de enélkül nem vezethet a munkabér állandó növekedésére.

8. ami a munkabér nagyságát, az alkalmazás mennyiségét és folytonosságát, valamint a munkanap tartamát illeti, a munkás helyzete e szempontokból javul a termelés növekvő koncentrációjával.

Legfontosabb az a következtetés, mely szerint bizonyos meghatározott technikai és termelési feltételek mellett a munkás annyit kap, amennyit termel. Ezt megfordítva így is mondhatnánk: annyit termel, amennyit kap.

Wallis, Louis: *Sociological study of the Bible.* Chicago, 1912. University of Chicago press. XXXV + 308 l.

A szerző arra a nehéz feladatra vállalkozik, hogy társadalomtudományi alapokra fektesse a zsidó vallás keletkezését. A kérdés tárgyalását tulajdonképpen a munka 3-ik része nyújtja, a bibliai vallás fejlődése címmel, a munka többi része bevezetésül szolgál. A szerző gondolata új s szellemesen tárgyalja. A kérdés az, hogyan jutottak a zsidók vallásos imádatukban alacsonyabb dolgoktól magasabbrendűekéhez, hogyan keletkezett s fejlődött ki a Jehova gondolata a zsidó nép öntudatában. A legtöbb modern író megelégedett itt a prófétákra utalni, mint a zsidó vallás fejlődésének legfőbb faktoraira. Szerzőnk szerint ez a nézet nem helyes, mivel tekinteten kívül hagyja azokat a különös körülményeket, vallásiakat épúgy, mint társadalmiakat, melyek között a zsidó nép fejlődött. A zsidó nép keletkezése Kánaán földjén a vándor, klánokban élő izraeliták és a letelepedett, műveit kanaániták közötti lassú keveredési folyamat eredménye volt. Nagy és sokáig tartó ellentét volt a zsidó nép e két része nézőpontjai, meggyőződése között. Ezt jelképezte a nemzeti isten Jehova és az amoriták (amint a szerző a kanaánitákat nevezi) különböző helyi istenei közötti küzdelem. Jehova egyet jelentett a háborúval eme többi istenek ellen. Később a nagy próféták a primitív klán korszakból maradt erkölcs patronusává tették. Az ellentétes vallásos és társadalmi felfogások közötti harc nem szűnt meg egészen a száműzetésig s a fogság, mint a próféták tanításainak igazolása lett feltüntetve, amely arra szolgált, hogy kinyissa a zsidó nép szemét s előkészítse az utat a szabadító isten, az emberiség megváltója gondolatára.

Worms, René: *La sexualité dans les naissances françaises.* Paris, 1912. Giard & Brière. (Bibliothèque Sociologique Internationale.) 240 l.

Szerző azt az érdekes tételt törekszik bizonyítani, vagy legalább, mint hipotézist valószínűvé tenni, hogy a fiú-születések többletét a leány-születések felett a táplálkozás és a létföltételek hiányossága okozza s ez abban a mértékben csökken, amelyben a létföltételek javulnak. A tények, melyekre szerző támaszkodik, a következők: Franciaországban több fiú születik, mint leány. De ez a többlet egy évszázad előtt sokkal nagyobb volt. A fiú-születések aránya a leány-születésekhez szabályosan csökkenő volt az egész 19. század folyamán. Es ez a tény nemcsak Franciaországban jelentkezik, de az egész civilizált Európában. A másik oldalon vitathatatlan, hogy a gazdagság állandóan és tetemesen megnövekedett. Különben a fiú-születések növekedése még sokkal

nagyobb, ha a halva-születéseket is figyelembe vesszük. Ez szerző elméletéből könnyen megmagyarázható, hisz a halvaszületés a magzat veleszületett gyöngeségéből ered, már pedig maga a fiú-születés többlete szerző szerint a szülők hiányos táplálkozására vezethető vissza. Szerző még egy jelenségre felhívja a figyelmet. Dacára annak, hogy több fiú születik, mint leány, mégis több nő van, mint férfi a társadalomban. Ezt a tűnényt az ember első pillanatra azzal volna hajlandó magyarázni, hogy a férfifoglalkozások általában fáradtságosabbak és veszedelmesebbek, mint a nőiek és a háborúk is megtizedelik a férfinépességet. De ha a 20 éves lakosság statisztikáját nézzük, azt látjuk, hogy a férfi-születések többlete, ami a születéskor 4% volt, már megszűnt. Tehát más magyarázatra van szükség. A jelenség okát szerző újra a férfinem veleszületett viszonylagos gyöngeségében keresi, mely a csecsemő-halandóságot jóval fokozza.

III. Alkalmazott szociológia és szociálpolitika

Goldscheid, Rudolf: *Friedensbewegung und Menschenökonomie*. Berlin, 1912.

A háború a munkának legprimitívebb formája volt, egyszersmind a kezdetleges viszonyok között a legproduktívabb. Az ember kezdetben mások rovására akart élni és a hódítóhadjárat ma is ennek az ősi ösztönnek továbbélése. Dolgozni háborúskodás helyett: ez abszurd gondolat lett volna a kezdetleges embernek. Ma ellenben a háború oly költséges lett, hogy gazdasági abszurditássá vált. Ezen anachronizmus ellen kell fordulnia a nemzetközi pacifizmusnak. Ki lehet mutatni, hogy milyen hibás az az elmélet, mely a háborúban az emberi energia hevítő szerét látja. A valódi pacifizmusnak mindeneelőtt minden nemzeten belül egy demokratikus közéleti rendszert kell teremtenie, mely hajlamos a produktív internacionalizmus felé. A béke igazi biztosítója: a nemzetek gazdasági, tudományos és társadalmi vonatkozásainak a maximumra való fejlesztése. Minden komoly békeakció alapján szocialista. Az emberi gazdaság minden javulása és nemzetközi szolidaritása minden erősödése a pacifikáció irányába visz.

Szászy-Schwarz Gusztáv: *Parerga. Vegyes jogi dolgozatok*. A magyar jogászegylet könyvkiadó vállalata. V. évfolyam I. kötet. Bpest 1912. 521 l.

Parergon régi jó magyar szóval megjelölve annyit jelent, hogy „mellesleg való dolog” (Márton József: *Trilingue Lexikon*, Viennae, 1818, 456. 1.) Ebben az értelemben a könyv címe tökéletesen fedi a tartalmát, mert a szerző korunk nagy jogi kérdései mellett büszkén halad el, vagy divatját multa vizsgálati módszerekkel nyúl hozzájuk. Helyesen nevezi tehát a szerző mellékes dolgoknak a fejtegetéseit, melyek iskolapéldái az Ostwald elnevezte papirostudományosságnak. Tizenhárom dolgozat közül csak egy néhány van olyan a könyvben, mely jelentősebb kérdésekkel foglalkozik. Ilyen az Obstrukcio jogtana. (223—272.) A szerző szerint az obstrukció kérdése nem politikai, hanem jogkérdés. Hogy az obstrukció a tárgyalási rend megsértése, ennek a bizonyítása végett kár volt a szerző dialektikai készségének egész apparátusát mozgásba hozni. Ez épp oly kevésbé szorul bizonyításra, mint az, hogy a nagy francia forradalom az akkori jogrendnek a negációja volt. Az obstrukció problémáját ép oly kevésbé lehet körmönfont metafizikai fogalomhatárolásokka megoldani, mint egy járványt imádkozással megszüntetni. Amíg az parlament egy privilegizált kisebbség képvisellete lesz, addig az obstrukció az onnan ki-

zárt milliók jogos önvédelmi harcának fegyvere marad s addig nem is válhatik ú. n. jogi problémává.

Az helyes gondolata a szerzőnek, hogy a jogi oktatás súlypontja a gyakorlatiasságon nyugodjék. (Gyakorlati jogtanítás 273-316.), de a gyakorlatiassággal nehezen egyeztethető össze a római jognak mindenek fölé való helyezése. Ez nem gyakorlatiasság. Ez a jogi kriptáknak a kultusza. De érthető a szerzőnek ez az álláspontja, ha tudjuk, hogy a jogbölcsezet tanításának egyetemünkön is képviselt modern és igazán tudományos rendszere ő előtte csak „holmi evolucionisztikus társadalmi tudomány egynéhány állítólagos főelvének szélesre taposása.” (444. 1.) Pedig a szerző mesterétől, Ihering-től az evolúció megbecsülését is megtanulhatta volna. „Lesz idő - mondja egy helyen Ihering — amikor a tulajdonnak más alakja lesz mint ma, amikor a társadalom az egyénnek azt a jogát, hogy ezen világ javaiból minél többet harácsoljon össze s kezében oly földbirtokot egyesítsen, amelyen független parasztnak százai és ezrei élhetnek meg, épp oly kevésbé fogja elismerni, mint a régi római atyának gyermekei élete és halála feletti uralmát.” Ez az igazi Ihering, akit különben mesterének vall a szerző.

Azt a kérdést is felveti a szerző, hogy a fehér vagy sárga foszforral való gyújtó gyártásának törvényi eltiltása folytán köteles-e az állam az érdekelt gyufagyárosok kárát megtéríteni. A törvény betűje szerint nem, de a törvények, szelleme azt súgja a szerzőnek, hogy a gyárosokat meg kell jutalmazni azért, hogy többé nem szabad gyufát oly módon gyártaniok, mely a munkások 14%-ának foszfornekrozisban való elpusztulását okozza. Persze a szerzőre nézve a munkások egészségének a védelme is csak „holmi evolúció” és csak olyan mellékes dolog, mire a római jognak az a szabálya, hogy *minima non curat praetor*.
(Rédei József.)

IV. Általános és gazdaságtörténet

Louis, Paul: *Le Travail dans le monde romain.* — **Renard, Georges&Dulac, Albert:** *L'évolution industrielle et agricole depuis cent cinquante ans.* Paris, 1912. Alcan

Ez a két munka részét képezi a *Histoire universelle du Travail*-nak, mely Georges Renard szerkesztésében jelenik meg s mely vagy egy tucat kötetben az ember gazdasági életének fejlődését akarja feltárni, szakírók monográfiáiban, az őskortól napjainkig. A két megjelent kötet szinte az evolúció végső láncszemeit alkotja. A Louis könyve inkább jó népszerűsítés, mely Róma gazdasági életét a régi iskolai beosztás szerint három szakaszban ismerteti: a pún háborúk előtt, a pún háborúk után és a császárság alatt. Renard a modern ipari fejlődés két nagy tényét vizsgálja meg: a nagyipar előrehaladását és a technika átalakulását, valamint ezen jelenségeknek általános gazdasági és társadalmi hatásait. Dulac a mezőgazdaság változásait tárja fel a technika átalakulása következtében, melyek a falusi szövetkezeteknek egyre dúsabb gyarapodására vezetnek.

Zimmern, Alfred E.: *The Greek commonwealth: politics and economics in fifth-century Athens.* Oxford 1911. The Clarendon press, pp. 454.

A munka első és második része földrajzi és politikai megalapozása, illetőleg beállítása a harmadik résznek, mely a régi görögök gazdasági életét igyekszik megvilágosítani modern fogalmak segítségével. Dinamikailag építi fel

a görög gazdaságtörténetet Solon idejéig, azon túl pedig statikusan tárgyalja Athén gazdasági életét.

A görög gazdasági élet megítélésénél két főszezpont az irányadó. Egyik, hogy a görög nép és görög államok folytonosan hihetetlen nagy szegénységgel voltak kénytelenek küzdelembe lépni, a másik az a tény, hogy a gazdagság és jól élés értékeit egyformán megbecsülték s gazdasági tevékenységüket nemcsak a nyereségvágy, hanem az a meggyőződés is irányította, hogy a gazdagságra művelődésük érdekében van szükségük. Az 5. századig a görög civilizáció bizonyos értelemben városi jellegű, azonban alapja mezőgazdasági s a vidék viszonyai nagy befolyást gyakoroltak a városi parlamentre és a piacra. A nagybirtok nagyon ritka, a kisbirtok normális. A bérlet a mai értelemben csaknem ismeretlen fogalom. Hogy jövedelmét pótolja, a görög farmer „vadászott”, azaz kalózkodott a szárazon és tengeren s ez egészen az 5-ik századig elősmert és tisztességes foglalkozás volt, amíg az athéni tengeri rendőrség véget nem vetett ennek. De a kis város-államok hamarosan túlnépesedtek s a városon kívül kellett megélhetést keresni. A gyarmatosítás vezette be a túlnépeség legnagyobb részét, amely eredetileg mezőgazdasági természetű volt s nem kereskedelmi, mint általában hirdetik.

Az ipari fejlődés a hatodik században még meglehetősen alacsony fokon áll. A termelő és fogyasztó között még nem egészen éles a készpénzviszony, sem a munkaadó s munkás között a munkaviszony. A munkaadó együtt dolgozik a munkással s a fizetett bérek között nem igen van különbség, általában az építészől le a napszámosig a bér ugyanaz, rendszeren 1 drachma. A kézműves szervezetek sem gazdasági célnak, hanem társadalmi s vallásos szükségleteknek felelnek meg. Nem igaz, hogy a kézimunkát megvetette volna a görög. Nem szerette a durva, a komisz munkát. A kereseti tevékenység körébe az állam alig avatkozott bele, hivatalos árumegállapítás nem történik. De a köztulajdon sőt a teljes kommunizmus természetesebb e kor ideológiájának, mint az abszolút magántulajdon. Az államnak természetes s teljes joga van a polgárok vagyonához. Ezért a direkt adóztatást nem tartotta magához méltónak. A görög pénzügy azért nagyon primitív.

A népesedés problémája hét század után is állandóan kísért. A görög államférfiak hittek egy ideális és praktikus határ megállapításának lehetőségében, amelyet egy város-állam népesedésének vetni kell. Ezért gondjuk volt arra, hogy meghatározzák a maximumot s ennek túllépése megakadályozására a magas halálozási arány, háború és kivándorlás természetes akadályain kívül a gyenge gyermekek, különösen leányok kitételét is felhasználták. A nemek közötti természetes arány megváltoztatásának különböző következményei voltak Nagy befolyással volt különösen a nők helyzetére.

Gazdasági önállóság volt mindig a görög államférfiak ideálja, még a negyedik században is, mikor az uralmi törekvések erősen megrendítették már ez álláspontot. Azonban a gazdasági erők, melyek nem sokat törődnek elméleti szépségekkel, az athéni város-államot az athéni birodalomná változtatták. Az utolsó fejezetek Perikles politikáját rajzolják igen kedvező megvilágításban. A szabad kereskedelem gazdaggá és erőssé teszi az államot. Athénnek piacokra s nyersterményeket szolgáltató helyekre van szüksége s nem területi gyarapodásra. Itt rajzolja a sokat félreértett görög rabszolgaság mivoltát s sokkal humánusabbnak állítja be a görögöket, mint általában szokás. Ellen-súlyozza azonban ezt a rabszolgák bányamunkájáról adott sötét kép.

Az egész munkán keresztül a gazdasági tényezők játékát akarja bemutatni s meggyőzni arról, hogy mennyire különbözött a görög gazdasági élet legalapvetőbb elveiben a miénktől.

V. Társadalmi, politikai és egyéb aktuális kérdések

Bizony László: *A keleti határról. A magyar szupremacia veszedelme Erdélyben.* (Budapest, 1912. A szerző kiadása 161. 1.).

Megint egy új könyv az erdélyi magyarság veszedelméről. E veszedelemből igyekezett a fiatal szerző menteni azt, amit éppen lehetett: ha már e veszedelmet elhárítani nem lehet, könyvet írni lehet róla. Meg kell vallani, hogy a könyv összeállításában a szerző nagy életrealitást mutat: előszót írt hozzá Széll Kálmán, a könyv felét foglalja le tizennégy többnyire erdélyi pénzügyi előkelőség nyilatkozata, a végén pedig éppen tizennégy többnyire erdélyi pénzügyi hirdetések következnek. (A két szám csodálatosan egyezik). Valóban, csak fele ennyi életrealitás az erdélyi magyarságban és a szupremácia egy és mindenkorra meg volna mentve. A szerző szavai, melyek saját mondása szerint Széll Kálmánéhoz úgy sorakoznak, „mint a lobogó után a hadsereg”, aligha fogják különösen érdekelni az olvasót. Mégis érdemes kiemelni a dolgozat adatai közül egyet-mást. „Csík vármegye gazdasági előadója kimutatta, hogy egy négytagú székely család feje — a kisgazda — átlag 503 koronát keres egy esztendőben. Az a minimum pedig, amely a létfenntartáshoz szükséges, 513 korona . . .” (24—25. 1.) Lázár István gróf mégis így elmélkedik (138—39 1.): „A román paraszt kisigényűsége közismert . . . Ezzel szemben viszont közismert a magyar ember igényekkel telített életmódja. Abból az említett arisztokratikus hajlamból következik, hogy a magyar ember szeret jól enni . . . A magyar ember pedig nemcsak a táplálkozás tekintetében, hanem mindenben egyformán — a jót szereti, általában szeret jól élni.” Ha a csíkvármegyei magyar ember e kizárólagosan magyar faji sajátosság szerint „szeret jól enni” és „általában szeret jól élni”, mi sem könnyebb ennél. Keresetéből futja, naponta fejenként 34½ fillérje van e célra.

Noha az erdélyi magyar pénzügyi évi nyeresége egymagában csaknem annyi, mint a szászoké és románoké együtt, közcélokra mégis így adakoznak:

a szászok	456.548 koronát
a románok	109.612 „
a magyarok	61.448 „

Ha a szerző tudni akarja, hogy ez hogyan lehetséges, kérdezze meg munkatársait, hogy mennyi a magyar bankok igazgatóinak jövedelme, vagy általában, hogy mennyi a személyi kiadás és hasonlítsa ezt össze a nem magyar bankokéval. Ezekről íratott volna velük, akkor nem olvasnánk könyvében ilyeneket és hozzá hasonlókat: „Nem tehetek róla, ha erős bennem a vágy, hogy ezt az üde levegőt, amely itt az életet táplálja, füstölő kéményekből kiáradó korommal kellene meginficiálni . . .” (117. 1.) Sajnos, ilyen „meginficiálást” hasztalan várunk e könyvtől. (B. R.)

Diák-naptár. *Az 1912—1913. évre.* Budapest, Barta Lajos könyv- és újságkiadóvállalata. 159 l.

Nagyon jó gondolat volt a magyar diákság használatára egy ilyen kis naptárt szerkeszteni, mely a tanuló ifjúságot hivatva volna mindazon legfontosabb adatokkal, kimutatásokkal, tényekkel ellátni, melyek őt leginkább érdeklik, e mellett érdekes olvasmányokkal figyelmét olyan kérdésekre irányítani, melyek alkalmasan fejlesztik érdeklődési körét s világnézetét. Természetes, hogy az első kísérletnek vannak hiányai úgy a rendszeresség, mint a teljesség szempontjából, de a kis könyv elevensége, egészségesen progresszív szelleme már ma is határozott nyereséggé teszi megjelenését.

Institut Solvay: *La politique de réforme sociale en Angleterre. Conférences de l'Eighty Club.* Bruxelles, 1912. Misch & Thron.

Az *Eighty Club* több tagja egy előadássorozatot tartott az Institut Solvayban az angol liberális kormány politikájáról. Az agrárpolitika az angol paraszt sorsának javítását tűzte ki feladatul. Gondoskodás történt arról, hogy 20 ha-nál nem nagyobb parasztbirtokokhoz méltányos áron jussanak hozzá azok, kik a földművelésre való alkalmasságukat bebizonyították. A községek tanácsai bonyolítják le eme területek bérletét. A reform nyomán valóságos földéhség mutatkozott. Skóciában a törvény megtiltja az adók bárminő emelését ama javítások következtében, melyeket a földműves birtokán tett.

A társadalmi, az ipari és a pénzügyi politikát külön előadásokban magyarázták az egyes angol előadók. Egy francia szakfolyóirat azon véleményének ad kifejezést, hogy az angol törvényhozás úgy a méltányosság, mint a humanizmus szempontjából messze túlhaladja a franciát.

Radó Sámuel: *Politikai jelszavak és frázisok.* Budapest, 1912. Franklin.

Szerző újabb politikai esszéinek és cikkeinek gyűjteménye. Honi és külföldi eseményekhez fűz bennük kommentárt, mely mindig eleven, érdekes, olykor eredeti, néha új utakon járó. Egy nagyműveltségű és humánus szívű embernek széljegyzetei korunk napi tényeihez. A szakember nem egyszer kissé tárcaszerűeknek fogja ezeket a fejtegetéseket találni, de ő is kénytelen lesz elismerni, hogy az a politikai irodalom, melyet szerző képvisel, didaktikai szempontból is nagyon érdekes: hozzászoktatja a malom alatti vagy kaszinós politikusokat — és ez vagy négyezer ember kivételével az egész magyar nemzet! — a társadalmi dolgok mélyebb összefüggéseinek észrevételére, ama kellemetlen filozofikus póz és fontoskodó fenékkerítés nélkül, mely pl. a Kenedi Géza popularizáló írásait jellemzi. A dolgozatok szelleme a jó értelemben vett régi liberalizmusé, mely fél ugyan a radikális elvi álláspontoktól, de amely látja a haladás irányát és kedvét találja benne. Maga a szerző előszavában hűen jellemzi ezt az irányt. Az uralkodó osztály egyik párttöredéke így szól: „Hátha kibékülnénk a néppel? Hátha valamit áldoznánk a hatalomból és szabad mozgást és emelkedést engednénk az alsó rétegeknek? De legyen az igazi szabadság! Szabadság, melyet kényük-kedvük szerint felhasználnak. S nemcsak olyan álszabadság, melybe belemegyünk, ha nekünk tetszős dolgot művel, viszont elkobozzuk, ha velünk mer szembezállni!”

TÁRSULATI ÜGYEK

Társadalomtudományi Társaság

1912 dec. 17-én *Dr. Paul Kammerer* bécsi egyetemi m. tanár „A szerzett tulajdonságok átöröklése és annak szociológiai jelentősége” címen tartott vetített képekkel illusztrált igen érdekes előadást. A *Huszdik Században* közölni fogjuk.

F. évi jan. 4-én *Dr. Franz Oppenheimer* berlini egyetemi m. tanár volt a Társaság vendége, ki a szocializmus lélektanáról adott elő igen nagy közönség előtt. Az előadást lapunk egyik közelebbi számában közöljük.

A progresszív magyar mozgalmakat a lefolyt hetekben két súlyos veszteség érte. Az egyik *Dr. Márkus Dezső* kúriai bíró halála volt. Márkus Dezső, ki éveken át tagja volt a Társaság választmányának, bárha az utóbbi időkben a választójog kérdésében egy-némely jelentékeny taktikai eltérés összeütközésbe is hozta azokkal a progresszívekkel, kik a Társadalomtudományi Társaság körül csoportosulnak, kétségtelenül egész életén át jóhiszemű katonája volt a társadalmi haladás ügyének Magyarországon. A rendkívül fárasztó és méreteiben valósággal bámulatos forrás-kritikai, törvénytudományi és döntvénygyűjtő jogász napi munkája mellett egyik előharcosa volt nálunk a nők emancipációjáért folyó küzdelemnek. Mint publicista és mint organizátor jelentős szerepet játszott a magyar feminista mozgalomban. Társadalmi meggyőződéseit átvitte jogász és bírói munkájába is. Azon nem nagyon gyakori magyar bírák közé tartozott, akik a létező jognak erőteljes szociális reformját sürgették és akik magánjogunk ki nem jegecesedett voltát felhasználták arra, hogy jogpolitikai elveiket valóra váltsák a bírói gyakorlatban. A törvénytelen gyermekek jogi helyzetének javításáért folytatott küzdelme egyik kiemelkedő fejezete Márkus Dezső jogász pályafutásának. A törvénytelen gyermekek jogi elbánásában bekövetkezett változás igen jelentékeny részben az ő nevéhez fűződik. Beavatottak tudják, hogy a Kúria felülvizsgálati tanácsának nem egy olyan határozata, mely erős szociálpolitikai felfogása miatt zöld szigete felsőbbírási határozataink szürke tengerének, Márkus Dezső kezdeményezésére

és erős propagandisztikus munkájára vezethető vissza. A magyar progresszió erős munkást veszett benne.

A *Társadalomtudományi Társaság*ot ért súlyos veszteség *Dirner Gusztáv* halála, ki mint választmányi tag, valamint a *Társadalomtudományok Szabad Iskolájának* tanára buzgón közreműködött a modern szociológiai és szociálpolitikai eszmék ápolásában és terjesztésében. Az orvostudományok ama kevés-számú művelői sorába tartozott jeles tagtársunk, akik a betegség és a társadalom közötti sokszoros összefüggéseket tisztán átlátják végső következményükig. Így nem volt pusztán véletlenség, hanem egy nemes, férfias egyéniség bátor átlátása, hogy belőle, a nőgyógyászból, a politikai feminizmusnak egyik első és leglelkesebb úttörő apostola lett Magyarországon. Ő, aki oly közelről ismerte a beteg női testet és lelket, világosabban észrevehette, mint többi férfitársai, hogy a női szenvedés nemcsak fizikai és egyéni lelki okok eredménye, hanem, talán még nagyobb mértékben, a hibás társadalmi, a tökéletlen emberi összeműködés, az elavult morál szülötte. S minthogy ember-szerető szíve és bátor elméje ezt átlátta: nem állt meg félúton, hanem valódi férfi-energiájával a társadalom többi vonatkozásait is észrevette, nemcsak a női, hanem általában minden emberi szenvedés szempontjából. Így vált ez a kitűnő és elismert szakember a társadalmi haladás tántoríthatatlan bajnokává tőle idegen munkaterületeken is, még pedig olyan buzgalommal és megértéssel, mely nevét feledhetlenné fogja tenni a magyar progresszív mozgalmak történetében. Társaságunk elnöksége részvét-levelet küldött az elhunyt özvegyének és képviseltette magát temetésén.